

PTE Központi Könyvtár

C 114423

Oszetzky Éva

Józsa Judit

Tóth László

**Az újlatin filológia aktuális
kérdései a XXI. században**

Újlatin filológia 1.

Pécs, 2010

AZ ÚJLATIN FILOLÓGIA AKTUÁLIS KÉRDÉSEI A XXI. SZÁZADBAN

Szerkesztette

OSZETZKY ÉVA – JÓZSA JUDIT – TÓTH LÁSZLÓ

MTA Pécsi Területi Bizottsága Romanisztikai Munkacsoport
Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék
PÉCS
2010.

Újlatin filológia 1.

Sorozatszerkesztő: Oszetzky Éva

Megjelent
a Pécsi Tudományegyetem és a
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával

Szerkesztőbizottság

Hajdú Zsuzsanna, Józsa Judit, Antonio Domingo Lilón,
Kiss Tamás, Oszetzky Éva, Tóth László

Tudományos tanácsadók

Danielle Forget (Kanada), Catherine Gravet (Belgium),
Annie Mollard-Desfour (Franciaország), Pálffy Miklós (Szeged),
Luigi Tassoni, Vigh Árpád

Anyanyelvi lektor

Baptiste Belleau, Naccarella István, Sorin Stan, Antonio Domingo Lilón

ISSN 2062-1116

ISBN 978-963-7068-08-9

© Oszetzky Éva – Józsa Judit – Tóth László szerkesztők, 2010

© Szerzők, 2010

Borítóterv: Oszetzky Éva

Kiadja

az MTA Pécsi Területi Bizottsága Romanisztikai Munkacsoportja és
a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszéke

A nyomdai munkálatokata Carbocomp Számítástechnikai és Nyomdai
Kft. végezte
felelős vezető: Pető Attila

TARTALOM

ELŐSZÓ

OSZETZKY ÉVA: Romanisztikai kutatások	5
---	---

I. IRODALOMTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

TOMBI BEÁTA: Irodalom és tudomány	13
LUIGI TASSONI: Pavese e il microcosmo del racconto	35
MILLY CURCIO: Introduzione a Viaggio in Israele di Mario La Cava ...	39
LUIGI TASSONI: Mario La Cava: Nel giardino del bene e del male	53
ADRIÁN BENE: Sartre et Merleau-Ponty : un débat ?	61
LINDA NÉMETH: Cacher et dévoiler : Portraits d'oiseaux de la Queste..	71
TAMÁS ZOLTÁN KISS: Apuntes sobre una cuentística "dialéctica" de los Apólogos de Luis Martín-Santos	79

II. NYELVTUDOMÁNYI ÉS NYELVPEDAGÓGIAI TANULMÁNYOK

ZSUZSA SIMONFFY: Quelques considérations sur la comparaison et la contrastivité entre des langues.....	93
KÓBOR MÁRTA: Franciák-e a francia válságmetaforák?.....	103
TÓTH LÁSZLÓ: Az ún. nehézségi fok (degree of difficulty) és a kontrasztív alapú idegennyelv oktatás	111
JÓZSA JUDIT: Nyelvfejlés a kis újlatin nyelvek körében	139
DETTAI MÁRIA: Motivációkutatás az olasz, mint idegen nyelv tanulása területén.....	149
HAJDÚ ZSUZSANNA – JÓZSA JUDIT: A kétszintű érettségi vizsga tapasztalatai a vizsgáztatók szemével	159

III. SZOCIOLINGVISZTIKAI TANULMÁNYOK

ISTVÁN NACCARELLA: L'ultima spiaggia della parola scritta	169
JUDIT JÓZSA: Il dopo 482	179
SZÓKA BERNADETT: Francia-Svájc és Olasz-Svájc nyelvi viszonyai ..	195
HOPPA ENIKŐ: Moken: egy archaikus német nyelvjárás az olasz Alpokban.....	201

IV. TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

FARKIS TÍMEA: Egy 17. századi értelmiségi: Gregorio Leti.....	217
KRISZTIÁN BENE: La Légion des volontaires français contre le bolchevisme devant Moscou.....	241
KRISZTIÁN BENE: La Légion des volontaires français contre le bolchevisme sur le front de l'Est 1942-1944	253
FERNANDO ESCRIBANO MARTÍN: Sanz Briz y su papel en el Holocausto húngaro, su visión española	265

V. KÖNYVISMERTETÉS

BENE KRISZTIÁN: Oszetzky Éva – Pálffy Miklós – Borbás László, Szótárszerkesztés, szótárkiadás.....	277
OSZETZKY ÉVA: Pálffy Miklós, Francia-magyar kézisztár, átdolgozott kiadás	281
KILA NOÉMI: Noëlle Revaz, Efina	287
RÓBERT VARGA: Jean-Yves Tadié (dir.), La littérature française : dynamique et histoire I-II.....	291
RÓNÁKY ESZTER: „Idegen jelei a létezésnek” Mario Luzi, Fenn égő, sötét láng.....	295
A KÖTET SZERZŐI.....	301

ELŐSZÓ

ROMANISZTIKAI KUTATÁSOK

A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottságának I. Nyelv- és Irodalomtudományok Szakbizottságának Romanisztikai Munkabizottsága, a 25 éves Francia Tanszék, Olasz Tanszék és Spanyol Szeminárium kutatói és a régió romanisztikai kutatásokkal foglalkozó kollégái 2010-ben már harmadik alkalommal rendezik meg a Tudomány Napja alkalmából azt a nemzetközi konferenciát, amelyet az újlatin nyelveknek szentelünk.

E tudományos ülészek alkalmat teremtenek arra, hogy a francia, az olasz és a spanyol nyelvet kutató kollégák és doktoranduszok bemutassák legújabb kutatásaikat és az eddig elért eredményeket. Az újlatin filológia témakörében végzett kutatások minden ágát igyekszünk bemutatni, így az irodalomtudomány (újlatin irodalmak, irodalomtörténet és összehasonlító irodalomtörténet), a nyelvtudomány (általános-, összehasonlító- és alkalmazott nyelvészet) és a pedagógia (nyelv- és pszichopedagógia) mellett a történelem, a művészettörténet is helyet kap, sőt e tudományágak összefüggéseiről az interdiszciplináris területek képviselői adnak számot. Az elhangzott előadások a következő témaköröket érintették: régi és mai francia irodalom, frankofon irodalmak, olasz irodalom, spanyol nyelvű irodalmak, stilisztika, szintaxis, nyelvfilozófia, szociolingvisztika, szövegnyelvészet, szemantika, lexikológia, lexikográfia, frazeológia, dialektológia, pragmatika, fordítástudomány (elmélete és gyakorlata), nyelvtörténet, a kis újlatin nyelvek, a szaknyelvi terminológia és a távoktatás.

A rendezvénysorozat címe: Az újlatin filológia aktuális kérdései a XXI. században. A konferencia – így a jelen kötet is – négy nyelvű: magyar, francia, olasz és spanyol. Szándékunk az volt, hogy ne korlátozzuk a kutatókat a nyelv megválasztásában. Tervünk az egyetemeken folyó kutatások bemutatása (Francia, Olasz és Spanyol Tanszékek, Doktori Iskolák, Erasmus kutatás), az egyetemi közötti kutatások bemutatása, és a nemzetközi kutató laboratóriumok munkájának bemutatása, értékelése és az új tervek ismertetése.

A másik (ambiciózusnak mondható) cél a kimagasló kutatóteljesítmények elismerése, bemutatása, és a professzorok fiatal kutatókkal való eszmecsereje, a jövő kutató nemzedéke kialakítása érdekében. Nemcsak az újlatin nyelvek területén folyó kutatások bemutatását terveztük, hanem a doktorandusz kollégák és az Országos Tudományos Diákköri Konferencián résztvevő és díjazott hallgatókra, valamint demonstrátorainkra is számítottunk. Egyrészt bemutatkozási lehetőséget adunk számukra a konferencián való részvétellel, másrészt a kötetben való szereplésük első lépés lehet egy tudományos kutatói pálya elindulásához. Szeretnénk ily módon az utánpótlás neveléssel foglalkozni és a kutatói bázist bővíteni.

A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottságának I. Nyelv- és Irodalomtudományok Szakbizottságának Romanisztikai Munkabizottsága két sorozatot indított 2004-ben:

- Fiatal kutatók sorozat
- Professzori előadások sorozat

Évente 5-6 előadás hangzik el: a megvédett MTA doktori címek, habilitációs előadások, PhD disszertációk, tudományos eredmények bemutatása és új könyvek ismertetése mellett számos magyar és külföldi vendégelőadó járt üléseinken és adott elő francia, olasz, vagy spanyol nyelven. Két fontos kísérő cseménye van a konferencia sorozatnak:

Könyvbemutató

Minden alkalommal szervezünk könyvbemutatót. Az eddig bemutatott kötetek – a Romanisztikai Munkabizottság tagjainak munkái – a következők voltak:

VÍGH ÁRPÁD

Kék mezőben fehér liliom. A francia-kanadai irodalom története

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 267.

KASSAI ILONA (szerk.)

La structure informationnelle de la phrase / A mondat információs szerkezete, Paris, L'Harmattan, 2007.

ÉVA OSZETZKY – SORIN STAN (szerk.)

Itinéraires francophones, Mélanges offerts à Árpád Vigh à l'occasion de ses 65 ans, Pécs, Pécsi Tudományegyetem – IMEA kiadó, 2008, 304

OSZETZKY ÉVA

Francia-magyar kontrasztív nyelvészeti tanulmányok, Études contrastives français-hongrois, UFR d'Etudes Francophones, Université de Pécs, Pécs, 2009, 273

2010-ben, Pécs Európa Kulturális Fővárosa évében pedig elindul a Romanisztikai Munkabizottság folyóirata, az *Újlatin filológia*.

Kerekasztal beszélgetés

A konferenciát minden alkalommal „Kerekasztal beszélgetés” zárja, minden évben új, tematikus jelleggel, ahol a közoktatásban és a felsőoktatásban tanító kollégák és (kutató)tanárok vitatják meg a legégetőbb kérdéseket, mint pl. „A nyelvpolitika Franciaországban és Magyarországon”, vagy „A kétszintű érettségi vizsga tapasztalatai”. Javaslatok és észrevételek hangoznak el ezen a fórumon, és az eredményeket továbbítjuk az Oktatási Hivatal és a Franciatanárok Országos Szövetsége számára írásos formában. A beszélgetések összefoglalói az *Újlatin filológia* folyóiratban látnak napvilágot. A fent leírtak alapján a publikum részben az egyetemi közegből kerül ki, részben pedig az utánpótlás nevelés érdekében az oktatás minden szintjét képviselő hallgatói szférából.

***

Kutatói szinten a romanisztika hazánkban kevésbé ismert, de a nyugat-európai egyetemek túlnyomó többségével összehasonlításban megállapítható, hogy ez a kutatási keret megfelel a Európai Unió legfejlettebb egyetemein, így Franciaországban, Olaszországban,

Spanyolországban, Belgiumban, Svájcban, Portugáliában, Németországban és Ausztriában.

Számos példa van arra, hogy a mindhárom bolognai képzési szinten közös szakon tanuló diákok magas szintű tudást sajátítanak el, így a franciaországi, a németországi a csehországi, a lengyelországi, a svájci, belgiumi egyetemeken. A Romanisztika szak a világ bölcsészettudományi képzést folytató egyetemein, és különösen az Európai Felsőoktatási Térség legnagyobb hagyományokkal rendelkező egyetemein hagyományosan magas szinten, tudományos megalapozottsággal működik, ugyanúgy, mint a közép-kelet-európai térségben. A magyarországi újlatin tanulmányokat művelő tanszékek pedig átfogó, megalapozott szakmai kapcsolatokkal rendelkeznek a térségben.

A Pécsi Tudományegyetemen az akkreditált Romanisztika alapszak francia, olasz és spanyol szakirányú képzéssel 2006-ban indult be, az MA képzés pedig 2009-ben (franciatanár, olasztanár, francia diszciplináris szak). A francia, olasz és spanyol szak egyetemi képzés keretében Magyarországon hagyományosan európai összehasonlításban is elismerten magas színvonalon működik. Fontos társadalmi szerepet töltött be a múltban és lát el a mai napig is. A Pécsi Tudományegyetem jogelőd intézményében, a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemen 1943-ig oktatták a francia és az olasz nyelvet és kultúrát. Az 1985-ös tanév hozott fordulópontot, amikor újraalapították a tanszékeket.

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának két doktori iskolájában, az Irodalomtudományi Doktori iskolában és a Nyelvtudományi Doktori Iskolában több mint tíz éve folyik eredményes munka a doktori képzésben. Erről tanúskodik a számos sikeres habilitáció és megvédett PhD disszertáció az említett időszakból a három nyelv viszonylatában (kb. 40).

Számos külföldi és magyarországi kutatóközponttal, egyetemmel és intézménnyel – Liège, Limoges, Avignon, Mons, Párizs III, Strasbourg, Rouen, Lyon, Québec, Firenze, Grado, Bologna, Catanzaro, Recanati, Udine, Assisi, Roma, Pittsburg, Brno, Prága, Eperjes, Varsó, Krakko – állunk szakmai kapcsolatban. A folyamatos vendégtanári programok a

gyakorlatban is jól működnek. A francia szakirány területén a frankofon filológiát összefogó, valamint a fordítástudományhoz kapcsolódó konferencia-sorozat indult, míg az olasz szakirány hagyományosan a Bolognai Tudományegyetemmel együttműködve rendezi meg interdiszciplináris konferenciasorozatait. A spanyol nyelvet, irodalmat és civilizációt tanító kollégák évek óta folytatnak közös kutatásokat hazai és külföldi egyetemekkel az ibero-amerikai tanulmányok területén, 2005-ben pedig nagy jelentőségű világkonferenciát szerveztek Pécsen.

Az MTA Pécsi Területi Bizottságában a Romanisztikai Munkacsoport évente 6-8 rendezvényt szervez, ebből 2 tudományos konferencia. A Romanisztika szak azáltal, hogy a francia, az olasz és a spanyol nyelv, irodalom és kultúra kutatását és oktatását egyaránt műveli, annak a sajátosságának megtartását szolgálja, amely az Európai Felsőoktatási Térség prioritása. Képzésében az egyes tagállamok és régiók kulturális hagyományainak, identitásának megőrzése, és ezek által az egész térség gazdagítása a cél. Alkalmas ugyanakkor magyar oldalról e sajátosságokat az Európai Felsőoktatási térség felé közvetíteni.

Külön öröm számunkra, hogy a korábban pécsi anyanyelvi lektorként dolgozó, ma már egyetemi kutatók továbbra is velünk dolgoznak és, hogy vendégtanáraink, valamint a konferenciáinkon előadó kutatók szívesen térnek vissza Pécsre és szerepelnek közös kötetekben.

Oszetzky Éva

I. IRODALOMTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

TOMBI BEÁTA

IRODALOM ÉS TUDOMÁNY

I.

A cím nyilván nem kevés kérdést vet fel, hiszen a legtöbben úgy gondolják, hogy irodalom és tudomány között semmiféle kapcsolat nem lehet, sőt még azok is idegenkednek attól, hogy közös nevezőt találjanak ezek között a területek között, akik az interdisciplinaritás fogalmát meglehetősen tágan értelmezik. A téma azonban jóval árnyaltabb, mint elsőre tűnik, hiszen komoly nyelvfilozófiai vetülete is van, amennyiben megkérdőjelezzük azt, hogy a tudományos és az irodalmi szövegek valóban két eltérő nyelvi síkon mozognak-e. Munkám távolról sem filozófiai jellegéből kifolyólag én a mellett kötelezem el magam, és ehhez a későbbiek során is igyekszem ragaszkodni, hogy az irodalom és a tudomány nyelve két különböző nyelvhasználatot alakított ki, így különböző nyelvi horizontokat fognak át. Író és természettudós tehát különböző nyelvi univerzumokat teremt magának, ahol azonban bizonyos szempontból korlátozzák is saját mozgásterüket. Míg az irodalmi nyelv amorf jellegéből kifolyólag sokkal könnyebben formálható, és nem ritkán ambivalens, addig a tudomány nyelve tiszta, egyszerű és mentes minden kétértelmű kifejezéstől. A természettudós tehát száműzi a nyelvből mindazt, ami homályos és félreérthető, és kialakít egy olyan technikai nyelvet, amelyhez csak egy nagyon szűk csoport ismeri a kulcsot. Ez a nyelv szinte nem is betűkből, hanem Galileo Galileit idézve, számokból és alakzatokból áll. Röviden tehát a természettudomány nomotetikus, az irodalom pedig ideografikus, hiszen az előbbi élmények és tapasztalatok alapján építkezik, az utóbbi pedig világos és törvényszerű tételekből áll. Irodalom és tudomány közös határterületén azonban, feloldódni látszanak ezek a korlátok. Hasonló problémát igyekszik feszegetni Aldous Huxley is egyik írása kapcsán, ám a szerző ahelyett, hogy valóban megvizsgálná az irodalom és a tudomány között fennálló viszonyrendszert, képtelen túllépni a költői

nyelv túlradó dicséretén, és dolgozatában csak elvétve fordulnak elő a természettudományokkal kapcsolatos reflexiók.¹

Huxleynak azonban kétségkívül igaza van, amikor arról beszél, hogy írók és költők vajmi kevés érdeklődést tanúsítottak az elmúlt évszázadok során a természettudományok iránt. Ez persze ma sincs másként, jóllehet a XX. század második felétől egy pozitív előjelű változás figyelhető meg ezen a téren. Míg ugyanis az antik görög-római irodalomban alig található olyan szerző, aki a poézis biztonságot nyújtó területéről átmerészkedne a tudomány és a technika bizonytalan világába², addig a XIX. század végétől írók és költők egyre nagyobb számban veszik birtokukba a tudomány birodalmát, sőt Huxley szavaival azt is mondhatnánk, hogy „a XX. század a szépirodalom területén is a

---

¹ Huxley, Aldous, *Letteratura e scienza* [Irodalom és tudomány], in *Letteratura e scienza e altri saggi* [Irodalom, tudomány és más írások], Il Saggiatore, Milánó 1965, 9-110.

² Az első irodalmi művek, amelyek igyekeztek feloldani a határt tudomány és poézis között elsősorban didaktikai céllal megírt versek, illetve tudományos-filozófiai alkotások voltak. Az egyetlen olyan költemény, amely nem pedagógiai céllal íródott, az *Antipatrosz* című görög antológiában található, és arról számol be, hogy a vizimalom mennyire megkönnyíti az emberek életét. Hésziodosz *Munkák és napok* című műve szintén tartalmaz egy olyan részt, amely a mezőgazdaságot és az állattenyésztést, tudományként mutatja be. Hérodotosz *A görög-perzsa háborúk* című munkája egy gyógyulás történetéről számol be. A szövegből ugyan nem derül ki, hogy a Dareioszt ápoló rabszolga miként gyógyította meg a sebesültet, de mindenképpen hangsúlyozza a sebészek és a feleserek fontos, felelősségteljes munkáját. Hérodotosz igen pontos beszámolója ellenére a görög irodalom legpontosabb orvosi diagnózisa Homérosz *Ílász* című nagyeposzában található. Szintén ebben költeményben van szó először a betegség orvoslásáról. Eurüpiosz így kérleli Patrokoloszt, hogy gyógyítsa meg: „Ám engem ments meg te, vezess el a görbe hajóhoz// vágd ki combomból e nyilat s öblítsd ki sebemből// langyos vízzel a vért és hintsd meg kellemes írral// enyhítővel [...] Erre lefektetvén, kardjával vágta ki nyomban// combjából a hegyes nyílveeszt: és a sötét vért// mosta ki langy vízzel, keserű gyökeret helyezett rá// enyhület-osztót, mit szétdörzsölt kézzel: a kínját// így szüntette: a seb hegesült, vérezése elállott.” (Homérosz, *Ílász*, Devecseri Gábor (fordította és jegyzetekkel ellátta), Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985, XI. ének, 210-211.) Ezekben az alkotásokban azonban még korántsem fedezhető fel a tudományosságra való igény. Az ókori Rómában már jóval több olyan irodalmi művet találunk, amelyek a lehető legnagyobb precizitással reflektálnak a különböző természettudományokra. Meg kell említeni Vergilius *Georgiche* [Georgica] című művét, és Lucretius *De rerum natura* [A természetről] írt hosszú költeményét. Ez utóbbi már kora természettudományi és filozófiai ismeretei tükrében valóban tudományos szempontból foglalkozik az atomok alkotta világmindenséggel és az égitestek működésével.

tudomány évszázada”³. A szerző két csoportot különít el. Az egyik csoportba a megrögzötten tudományellenes szerzőket sorolja, a másik csoportba pedig azokat, akik ugyan figyelemmel kísérik a tudomány világában történt változásokat, ám sem a legújabb tudományos elméleteket, sem pedig a módszereket nem értelmezik helyesen, és így nem ritka, hogy elferdítik a tényeket, illetve, hogy a rendelkezésükre álló adathalmazt a maguk módján használják fel. A szerző szerint Victor Hugo, Gabriele d’Annunzio és John Ruskin azért tartoznak az utóbbi csoportba, mert még ha műveikben fel is fedezhető annak igénye, hogy kapcsolatot teremtenek irodalom és tudomány között, annyira elrugaszzkodnak a valóságtól, hogy az olvasó merő fantáziajátéknak gondolja írásaikat. Ellenben John Milton és John Keats azért alkotnak külön csoportot, mert írásaikban azzal vádolják a tudósokat, hogy megmételtyezik a világot, és kiölik belőle a szépséget és a fantáziát.⁴ Úgy gondolom azonban, hogy vannak olyan esetek, amikor irodalom és tudomány jól megférnek egymás mellett.

Visszakanyarodva tehát munkám címéhez azt mondhatjuk, hogy tudomány és irodalom számos közös halmazt alakíthat ki. Először is ott vannak azok a szépirodalmi alkotások, amelyek cselekménye a tudomány világa körül bonyolódik. De természetesen ebbe a csoportba tartoznak azok az alkotások is, amelyekben csupán rövidebb ideig tűnik fel a tudálékos természettudós vagy a gyakran hozzá nem értő orvos karaktere. A második csoportot azok az ismeretterjesztő kiadványok alkotják, amelyek valamely tudományos mű átiratai. Ide sorolom még azokat a rövid irodalmi műveket, többnyire verseket vagy karcolatokat, amelyek pár sorban sűrítik össze a tudományos írás lényegét. Végül pedig, a harmadik csoportot azok a tudományos szövegek alkotják, amelyeket többnyire a tartalom lényegi összefoglalása miatt vagy valamilyen mottó vezet be, vagy egyszerűen magát a szövegtestet szakítják meg különböző irodalmi idézetek. Az sem ritka azonban, hogy az irodalmi szöveg mintegy hipertextus van jelen a tudományos kontextusban, jóllehet tudományos szempontból semmit nem tesz hozzá az eredeti szöveghez. A tanulmány hátralevő részében ezt a tipológiát fejtem ki részletesebben. Mielőtt azonban erre rátérek, mindenképpen hangsúlyozni szeretném, hogy csak azokat a műveket emelem ki,

---

³ cfr. Huxley, Aldous, id. mű, 66.

⁴ *ivi*, 44-54.

amelyek meghatározó szerepet játszottak abban, hogy tudomány és irodalom között megnyíljon az átjárás lehetősége.

II.

Az első csoport mutatja talán a legárnnyaltabb képet. Ide tartoznak ugyanis azok az irodalmi alkotások, amelyek oly módon igyekeznek kapcsolatot teremteni a tudománnyal, hogy nem lépnek túl az irodalom horizontvonalán. Nem meglepő, hogy a középkorban a vallásos és filozófiai szövegek mellett csak elvétve találunk olyanokat, amelyekben felfedezhetőek bizonyos tudományelméleti utalások. Az első asztrológiai és orvosi témájú rövid elbeszélések a XIII. század második felében keletkezett *Novellino* című kötetben találhatóak. Különös figyelmet érdemelnek a XXIX és a XLIX számú novellák⁵. Az első novella az asztrológusok túlzott pedantériája fölött tör pálcát, hiszen még egy bolond is képes olyan kérdést feltenni nekik, amelyre nem tudnak helyesen válaszolni, míg a második novella az orvosok becsületes, tiszta jellemét és nagyfokú tudását dicséri. A középkor enciklopédiájaként is ismert *Isteni színjáték* már bővelkedik tudományos, elsősorban asztronómiai leírásokban: „Fenn az isteni-béke lakta égben// forog egy test, melynek amit gyűrűje// befog, heverve nyugszik erejében.// Következő ég, csillagok sűrűje,// Szétosztja ezt, hogy ezer bennfoglalt,// s mégis más lényben árad el derűje,// S a többi körök a sok színt, a sok fajt// s erőt használva, amit tőle kaptak,// Viszik, mit merre a Cél és Mag hajt,// A világ e szervei így haladnak// mint íme látod, fokról-fokra szállva,// s fellebbről kapnak és alábra hatnak.”⁶ Az idézetből kitűnik, hogy Dante szerint a Föld egy helyben áll a világmindenség közepén, körötte pedig koncentrikus köröket rajzolva mozog a kilenc éggör. A ptolemaioszi világmép alapján szervezett

---

⁵ *Qui conta come i savi astrologi disputavano del cielo impirio* [Arról ejtünk szót, hogy vitatkoztak a bölcs asztrológusok a mennyboltról], *Qui conta d'uno medico di Tolosa come tolse per moglie una nepote de l'arcivescovo di Tolosa* [Arról ejtünk szót, hogy vette nőül egy toulouse-i orvos egy toulouse-i érsek unokahúgát], in *Novellino, La prosa del Duecento. Trattati morali e allegorici* [XIII. századi próza. Morális és allegorikus értekezések], Segre, Cesare, Marti, Mario (szerk.), Ricciardi, Nápoly-Milánó 1959.

⁶ Dante, Alighieri, *Isteni színjáték*, Babits Mihály (ford.), Akkord Kiadó, Budapest 2000, *Paradicsom*, II. ének, vv. 112-123.

univerzum látható módon magán hordozza a skolasztika, Arisztotelész, Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás tanítását is.

A reneszánszban hirtelen megnövekszik azoknak az írásoknak a száma, amelyek leplezetlenül beszélnek az emberi test gyönyöreiről és fájdalmáról. Janus Pannonius például nagyon pontosan leírja betegsége minden tünetét a *Mikor a táborban megbetegedett* című elégiában. A fojtó köhögés, a magas láz, a vele járó hideglelés és az izomgyengeség elbeszélése azonban humanista szokás szerint mitológiai keretbe ágyazódik. A lázrohamok és a görcsök okozta testi elváltozások ilyen pontos ábrázolása nyilvánvalóan a klasszikus sebészetet és az orvosi filozófiát tárgyaló könyvek hatásáról árulkodik: “Kéktől már ajkam, híg nedv csöpög orrlyukaimból, // És hallom vacogón összeverődni fogam. // Ujjhegyeim s lábujjaim is már eljegesedtek, // Olykor szinte megáll, majd szaporáz ütörem.”⁷ Hasonlóan értő diagnózist ad saját kórságáról Ludovico Ariosto is a már említett *I. szatírában*.⁸ A szerző szerint betegsége nagyon veszélyes, sőt írói karrierjét is befolyásolhatja. Betegsége súlyosságáról felállított diagnózisa mögött valószínűleg az a korban igen elterjedt elmélet áll, hogy az agyvelő nedves, cseppfolyós természetű anyag, mely különböző kipárolgások, meleg gőzök hatására elfolyósodik, és nátha formájában ürül a szervezetből. A hippokratészi nedvkórtan alapján tehát a szerző arra a következtetésre jut, hogy csak oly módon tudja fenntartani a szervezetében levő nedvegyensúlyt, ha egészségesen él. Ezt pedig elsősorban a helyes táplálkozással és megfelelő italok fogyasztásával tudja elérni, de legfőképpen akkor, ha kedves, mediterrán hazáját nem kell felcserélnie a mindig hideg és nyirkos Magyarországra.⁹ Az elsősorban politikai írásairól ismert Niccolò Machiavelli egy izig-vérig reneszánsz komédiában figurázza ki a vaskalapos, maradi kereskedőt, akit pont egy bölcs doktor tesz lóvá. A darab főhőse Callimaco, aki Lucrezia asszony iránt érzett szerelme ürügyén attól sem riad vissza, hogy tudós orvosnak adja ki magát, és így próbáljon szíve hölgye közelébe férközni. A nagyhírű, Párizsból érkezett

---

⁷ Janus Pannonius, *Mikor a táborban megbetegedett*, Kálnoky László (ford.), in *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 359, vv. 59-62.

⁸ Ariosto, Ludovico, id. mű.

⁹ A XIV-XV. századi orvoslás és Ariosto *I. szatírájának* kapcsolatáról bővebben cfr. Tombi Beáta, *Reneszánsz kori medicina – Ludovico Ariosto kórképe saját betegségéről a költő I. szatíráján keresztül*, megjelenés alatt.

orvosnak pár értelmetlen latin mondat után sikerül is meggyőznie Lucrezia asszony férjét, hogy a régóta várt a gyermekáldás reményében engedélyezze felesége számára a mandragóra-kúrát. A férj még akkor sem fog gyanút, amikor a jó doktor a kuruzslókra jellemző vészjósló hangon felhívja figyelmét a kúra egy fontos mellékhatására: „Az a férfi, aki a gyógyital bevétele után először hál vele [ti. olyan asszonnyal, aki mandragóra főzetet ivott], nyolc napon belül meghal, és nincs is, ami megmentse”¹⁰. S jóllehet a darab műfaját tekintve komédia, Machiavelli orvosa inkább hasonlít a Paracelsus és Agrippa által megtestesített, az okkult tudományokat sem megvető mágus-filozófushoz, mint Salerno vagy Bologna orvosi karán végzett tudós orvoshoz. A mandragóra emberi szervezetre gyakorolt jótékony hatása már az ókortól ismeretes. Az első gyógyszer-tankönyvek is fontos gyógynövényként tartják számon.¹¹ Emberre emlékeztető gyökeréhez számos babonáság fűződik. Ezt használja ki Machiavelli is, aki jól ismeri azt a XV-XVI. században még eleven babonás hiedelmet, miszerint a mandragóragyökérből főzött itálnak szerelemfokozó ereje van, és megkönnyíti a terhességet. Azt, hogy a korban a különböző varázsszereknek sokkal nagyobb volt a tekintélyük, mint az mi sem bizonyítja jobban, mint egy XVI. századból való versike, amelyben a szerző, egyenesen bolondnak nevezi az orvost: „Ez a bolond hazamegyen// azt sem tudja, hogy mit tegyen.// Vizsgál pisit, hümmög nagyot// betege már félig halott.”¹²

A XVII. század semmi újat nem hozott irodalom és tudomány kapcsolatát illetően. Ebben persze nyilván közrejátszik az is, hogy a XVI. század után, a tudomány és a technika robbanásszerű fejlődésének köszönhetően hirtelen megnőtt azoknak a kiadványoknak a száma, amelyekben maguk a tudósok és feltalálók fejtik ki elméleteiket. Ezek az írások azonban már a tudományos prózai művekhez tartoznak. A tudományos próza kialakulása szempontjából tehát az 1600-as évek mindenképpen fordulópontot jelentenek. Most azonban térjünk vissza azokra a XVII. században született irodalmi művekre, ahol irodalom és tudomány egy rövid időre találkoznak. Benvenuto Cellini önéletrajza a *Vita di Benvenuto Cellini* [Benvenuto Cellini élete, miképpen ő maga

---

¹⁰ Machiavelli, Niccolò, *Mandragóra*, Honti Rezső (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 1957, II. felvonás.

¹¹ Az első gyógyszerkönyv a Dioszkoridész nevével fémjelzett *Materia Medicina* volt, amely mintegy 600 pontos megnevezését írja le. cfr. Benke József, id. mű, 69-71.

¹² Idéz Benke József egy Brent nevű német költőt. in *ivi*, 166.

megírta] is tartalmaz olyan részeket, amelyekben a művész hihetetlenül nagy pontossággal ecseteli lelki és testi bajait. A híres Perseus-szobor elkészítését leíró rész nem csupán azért lett az önéletrajz leghíresebb passzusa, mert elsőként beszél arról az újfajta technológiáról, amellyel már bronzból is lehet szobrot önteni, hanem a miatt a dramaturgiaiilag tökéletesen felépített narráció miatt, amely a tudományosság illúzióját keelve írja le azokat a mentális és fizikai zavarokat, amelyek hátráltatják munkája során. Azt is mondhatjuk, hogy Cellini a pszichés zavarok első plasztikus leírását adja.¹³ Giordano Bruno tudományos-filozófiai írásai mellett az *Il Candelaio* [A gyertyaöntő] című népszerű komédiában egyszerre több tudományt is pellengérré állít. Bruno konklúziója annyiban rokonítható a Machiavelli-dráma végkövetkeztetésével, hogy mindketten keserű mosollyal veszik tudomásul a vak babonások által táplált tévhitek megkérdőjelezhetetlenségét. Az emberek ugyanis még a XVII. század hajnalán is sokkal jobban hittek a mágia és az okkult tanok által kinyilatkoztatott ál-igazságoknak, mint a józan értékítéletnek, és a tapasztalati úton bizonyítható tényeknek. A tudós szerzőt ez annyira felháborítja, hogy nem elégszik meg az okkultista tanok egyértelmű és nyílt elutasításával, hanem a tartalmi síkon túl nyelvi síkon is nevetségessé teszi az aranycsinálás tudományát. A három főszereplő, Manfurio, Bartolomeo és a gyertyaöntő Bonifacio szájába ugyanis olyan tudós hangzású latin kifejezéseket ad, amelyek a főhősök tolmácsolásában kétértelmű, obszcén jelentéssel ruházódnak fel.¹⁴

A tudománytörténeti szempontból is meghatározó XVIII. század irodalom és tudomány kapcsolatában is változást hozott. Az írók ugyanis egyre nagyobb kedvet éreztek ahhoz, hogy olyan epizódokkal tegyék még színesebbé műveiket, amelyek valamely tudományterülethez kötődnek. Az 1700-1800-as évektől egyre több szépirodalmi műben tűnik fel az orvos, az amatőr természetbűvár és a csillagász alakja. Ez a változás persze azzal is szoros összefüggésben áll, hogy a társadalmi

---

¹³ cfr. Cellini, Benvenuto, *Vita di Benvenuto Cellini* [Benvenuto Cellini mester élete, miképpen ő maga megírta], Bonino, Davico (szerk.), Einaudi, Torino 1973, LXXV-LXXVIII. részek. Magyarul Füsti József fordításában, a verseket Képes Géza fordította, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961.

¹⁴ A tartalom fényében maga a cím is könnyen félreérthetővé válik, hiszen kiderül, hogy a Vittoria kisasszony után sóhajtozó Bonifacio olyannyira nem érzi magát jól hölgytársaságban, hogy többen gúnyolják érzéketlensége miatt. Több helyen csak mint «insipido amante» [sóltan szerető] tesznek róla említést. cfr. Bruno, Giordano, *Il Candelaio* [A gyertyaöntő], Squarotti, Barri (szerk.), Einaudi, Torino, 1964.

nyilvánosság intézményének köszönhetően a tudományok egyre inkább emberközelié váltak. Az első enciklopédiák megjelenése, a folyóiratkultúra térhódítása, a legújabb találmányok rövid bemutatása és a tudományos kísérletek ismertetése egyre jobban közelítette egymáshoz ezt a két alig rokonítható területet. A szerzők névsora egyre árnyaltabb képet mutat. Vincenzo Monti és Csokonai Vitéz Mihály neve mellett ugyanis megtaláljuk Molière, John Swift és Johann Wolfgang Goethe nevét is. Érdekes módon azonban mindannyian másként viszonyulnak a tudomány fogalmához. Csokonai *Tudógyűlédsomról* címmel írt verse például egyáltalán nem hasonlít Janus Pannonius tüdőbajának leírásához. Itt ugyanis csak a cím utal a költő betegségére, mert maga a vers a rokokó minden formai és tartalmi jegyét magén viselő dicsőítő költemény.¹⁵ A költő szintén versben dicsőíti Rácz Sámuel doktort, aki óriási erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Magyarországon az orvoslás nyelve a magyar legyen. Meglepő módon a *Dorottya* című vígposz is tartalmaz tudományos utalásokat. Kiderül például, hogy Csokonai mennyire járatos a belgyógyászat területén. Amint ugyanis az öregecske Dorottya egy édes fánk formájában lenyeli Éris istennőt: „Éris öszvejárja belől minden tagját, // Szívére, májára kiönti maszlagját, // Minden belsőrészre útat fúr magának, // Kivált hol fészke van a hiszterikának”¹⁶ Külön ki kell emelni Csokonai nagyfokú tájékozottságát, mert a görögül méhet jelentő *hüsztera* szóból származtatott hisztéria nevű betegséget a XVIII. században még kifejezetten női betegségként tartották számon. Monti és Swift tudományábrázolása is különböző. Míg ugyanis az olasz költő versében éljenzi a tudomány az emberre és a társadalomra gyakorolt pozitív hatását, és elismerően nyilatkozik a legújabb találmányokról¹⁷, ír kortársa mélyreható iróniával viszonyul a tudományok fejlődéséhez. A *Gulliver utazásai* című regényben például maró gúnnyal ábrázolja a

---

¹⁵ Csokonai Vitéz Mihály, *Tudógyűlédsomról*, in *Összes művei*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1967.

¹⁶ uő, *Dorottya*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1970, II. könyv.

¹⁷ Monti ebben a versben a legelső hőléggballonnak állít emléket. A francia papírgyáros Montgolfier fivérek, Jacques Étienne és Josef Michel Montgolfier nevéhez fűződő találmányt 1783. június 4-én mutatták be nyilvánosan XIV. Lajos, felesége Marie Antoinette és az egész udvartartás előtt. A léggömb kosarában azonban ekkor még állatok, kakas, kacska és bárány utaztak. cf. Monti, Vincenzo, *Al Signor di Montgolfier* [Montgolfier úrhoz], in *Poesie* [Versek], Bertola, Guido (szerk.), UTET, Torino, 1969, 328-329.

Lagadói Akadémián folyó tudományos munkát, ahol a tudósok olyan gyakorlatiatlan dolgokkal foglalkoznak, mint például az emberi ürülék eredeti étellé alakítása, vagy a márvány megpuhítása és abból való túpárna készítése.¹⁸ Molière színműveiben gyakran tűnnek fel az orvosok. Két komédiája pedig egyenesen az orvosok világát mutatja be. *A botcsinálta doktor* és a *Képzelt beteg* című komédiák a haszonleső, nagyképű orvosokon élcelődnek, akik azonban még fizetség ellenében sem tudnak a beöntésen, az érvágáson és a hashajtókúrákon kívül más orvosságot adni. A szerző az orvosok tájékozatlanságát és tapasztalatlanságát teszi nevetségessé, hiszen az Európa nagyhirű egyetemeit megjárta udvari orvosok sem mernek túllépni a jól bevált népi babonáságokon.¹⁹ A XVIII-XIX. század fordulóján élő Goethe az okkult- és természettudományok legnagyobb szintézisét és egyben kritikáját adja. Doktor Faustus valódi történelmi személy a XVI. századi Európában. Tipikus reneszánsz emberhez méltóan természettudományokkal, mágiával és varázslással is foglalkozott, és egész élete során Ég és Föld titkait fűrkészte. Goethe Faustját is csillapíthatatlan tudássonja hajtja: „Ó jaj, a filozófiát, // a jog- s az orvostudományt // és – haj – a teológiát: // mind buzgón búvárokodtam át. // S most mégis így állok, tudatlan, // mint amikor munkámba fogtam. [...] Bár jártasabb volnék egynémely gazoknál, // orvos-, professzor-, írók-, papoknál.”²⁰ Faust doktornak lelki küzdelmei során rá kell döbbsennie, hogy sem a földi, sem pedig a démoni tudományok nem tehetik boldoggá, mert minél inkább feltárul előtte az ismeretlen világa, annál inkább rá kell döbbsennie, hogy a megismerés és a tudás mértéke nem pusztán tőle függ, hanem egy felsőbbrendű hatalom kezében van.

A XIX. században folytatódni látszik az előző korok hagyománya. Az írók egyre nagyobb érdeklődéssel figyelik a tudománytörténeti változásokat, és a tudomány világa egyre jobban utat tör magának a szépirodalomban. A regényekben szereplő orvosok a legpontosabb diagnózist állítják fel betegeik állapotáról, a tudósok a legnagyobb hozzáértéssel sorolják rendszertani kategóriákba az egzotikusabbnál

---

¹⁸ Swift, Jonathan, *Gulliver utazásai*. Szentkuthy Miklós (ford.), Európa Kiadó, Budapest. 1979.

¹⁹ Molière, *Képzelt beteg*, Illyés Gyula (ford.), *Botcsinálta doktor*, Kazinczy Ferenc (ford.), Illyés Gyula (átdolg.), in *Összes művei*, Magyar Helikon, Budapest, 1965-1966.

²⁰ Goethe, Johann, Wolfgang, *Faust*, Jékely Zoltán, Kálnoky László (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 1992, Első rész, 21.

egzotikusabb növényfajokat, az írók pedig a tudomány társadalomra gyakorolt hatásainak legnagyobb elemzőivé lépnek elő. Ennek egyik egyenes következménye a tudományos-fantasztikus irodalom kialakulása. A science fiction irodalom első képviselői mellett azonban jelen van Madách Imre, Jules Verne, Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, Alexandre Dumas és Gustave Flaubert is. Flaubert egy kevésbé ismert regénye, a befejezetlenül hagyott *Bouvard és Pécuchet* nagyon komplex tudományábrázolást ad. A szerző két kishivatalnok kudarcba fulladt próbálkozásain keresztül veszi éles kritika alá a tevékeny munka látszata mögé rejtőző ál-tudósokat. Ők azok ugyanis, akik lényegétől fosztják meg a tudományt, mert ahelyett, hogy megértenék a mélyebb összefüggéseket, megelégszenek azzal, ami a felszínen látható.²¹ Madách Imre *Az ember tragédiája* című költeménye tökéletesen illeszkedik azoknak a műveknek a sorába, amelyek megkérdőjelezzik a tudományok hasznát és a fejlődésbe vetett hit mindenhatóságát: „Megy-e előbbre majdan fajzatom?”²² – kérdezi Ádám a mű végén. Madách komolyan érdeklődött a XIX. századi természettudományok iránt, ugyanakkor kétségeit fejezi ki több tudományos elmélettel kapcsolatban, mint például a biológiai determinizmus vagy a frenológia. Ezt példázza a XII. Falanszter szín, ahol kizárólag a tudomány célszerűsége uralkodik. Ez a szűkre szabott praktícizmus azonban gátat szab az egyéniségnek és kiöl a világból minden szépséget. Jules Verne regényeiben sokkal direktebb tudományábrázolással találkozunk. A francia szerző esetében azonban érdemes megkülönböztetni azokat a regényeket, amelyekben a tudomány pusztán a kaland része, és azokat, amelyekben a tudomány világa szervezi az eseményeket. Az első csoport kalandregényeit széltében-hosszában tudósok, feltalálók és botanikusok hada népesít be, akik nem kevés hozzáértéssel elemzik és értelmezik az őket körülölelő univerzumot. A *Kétévi vakáció*, *A tizenöt éves kapitány* és a *Rejtelmes sziget* tipikusan ilyen regények. A második csoportba tartozó tudományos-fantasztikus regényekben azonban a tudósok hóbortjait komoly mérnöki munka váltja fel, és ezekben a művekben már olyan találmányok előképei jelennek meg, mint a helikopter, a tengeralattjáró,

---

²¹ cfr. uő, *Bouvard és Pécuchet*, Benedek Marcell (ford.), Franklin Társulat, Budapest, 1930.

²² Madách Imre, *Az ember tragédiája*, Helikon, Budapest, 1960.

a könnyübúvár-ruha és a léghajó.²³ Hoffmann *A homokember* című kisregénye annyiban hasonlít Verne műveéhez, hogy itt is egy olyan találmány, a robotember körül szerveződik a cselekmény, amelyet majd a későbbi századok forradalmasítanak. A mágia és az okkult tudományok segítségével Spalanzani professzor és Coppélius mester megalkotnak egy csodás szépségű lányt, akinek tökéletes énekhangja és tánctudása a legnyilvánvalóbb hiányosságait is elfedi. A fantázia és valóság határán játszódó történet a tudománytörténeti vívmányok életképtelenségét hangsúlyozza.²⁴ Alexandre Dumas *Egy orvos feljegyzései* című regényében ismét másfajta megközelítésben jelenik meg a tudomány. A szerző hátat fordítva kora tudományos vívmányainak, egy olyan késő középkori-kora reneszánsz tudományfelfogás mellett kötelezi el magát, ahol az alkímia és a mágia gyakorlása sokkal nagyobb hatalom birtokosává tette az embereket. A palermói származású Cagliostro gróf néven elhíresült nemzetközi kalandor ezúttal Joseph Balsamo báró alakjában jelenik meg, aki kiváló természetfölötti képességei révén bábuként mozgatja a kor legbefolyásosabb embereit.²⁵

A XX. században irodalom és tudomány kapcsolata teljesen megváltozott. A tudományok robbanásszerű fejlődése, a technikai forradalom és a háborúk miatt kialakult világjárványok olyannyira emberközelivé tették a tudományokat, hogy az orvoslástan és a gyógyszerészet teljesen beférközött az emberek mindennapjaiba. A XIX. század végén kialakuló filozófiai irányzatok, kiváltképp a pozitívizmus is egyre inkább a tudomány fogalmi hálójának a kiterjesztését sürgették. Ez a nagyfokú változás természetesen a tudományábrázolásban is megmutatkozott. Egyrészt, annak következtében, hogy a pszichoanalízis a társadalmi érdeklődés középpontjába került, hirtelen megjelentek azok az önéletrajzi ihletésű írások, amelyek a tudománnyá érett pszichoanalitikus technikák alkalmazásán keresztül tettek kísérletet az egyénben végbement változások megmagyarázására, másrészt pedig egyre több olyan mű látott napvilágot, amelyek szinte végletekig

---

²³ cfr. például *Hódító Robur, A Barsac-expedíció. Utazás a Holdba, Nemo kapitány. Tenger alatt a világ körül, Nyolcvan nap alatt a Föld körül* stb.

²⁴ Hoffmann, Ernst, Theodor, Amadeus, *A homokember*, Bor Ambrus (ford.), Európa, Budapest, 1999.

²⁵ Dumas, Alexandre, *Egy orvos feljegyzései*, Antal László (ford.), Európa Kiadó, Budapest, 1974.

közelítették egymáshoz irodalom és tudomány nyelvét. Csáth Géza és Italo Svevo művei között a főhősök zavarodott lelkivilága teremt kapcsolatot. A *Zeno tudata*²⁶ című analitikus regényben a főhős pszichiáterének számol be élete legmeghatározóbb pillanatairól. A regény az elmondott terápiás monológok átírata. Csáth *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című regényében, mely később az *Egy elmebeteg nő naplója*²⁷ címmel vált ismertté tudományos igénnyel ábrázolja a beteg idegrendszerű, örült emberek világát. A tárgyyszerű narráció egyértelműen, a pszichoanalízis eszközeivel elemzi a szereplőket. Thomas Mann *A varázshegy* című regényében egyaránt megjelennek a kor tudományos és áltudományos szellemi áramlatai. Hans Castrop a svájci szanatóriumban töltött hét esztendő alatt megismerkedik a pszichoanalízissel, a spiritualizmussal, az okkultizmussal, a világ anyagi szerkezetével, az emberi test felépítésével és a csillagászzal is. Castrop ez idő alatt épp annyi ismeret birtokosává válik, mint Faust doktor. Ám míg Faust pontosan tudja mit akar, addig Castropot kétségek gyötrik. Sorsukban azonban mégis van valami közös: rá kell ugyanis döbenniük, hogy monadikus világukban nem lehetnek boldogok. Mindkettőjüket egy magasabb rendű cél ragadja ki hermetikusan zárt univerzumukból. Mann tudományfelfogása egyértelmű: a tudomány pusztán eszköz egy téloszoriantált univerzumban.²⁸ Karinthy Frigyes egész életére jellemző a tudományostechnikai érdeklődés. Betegségénck és az azt követő újrakezdésnek nem mindennapi dokumentuma az *Utazás a koponyám körül* című regénye, melyet a Stockholmban végrehajtott koponyaműtete után egy évvel, 1937-ben jelentetett meg. A regényben az agydaganat pontosan bemutatott kórképe mellett analitikus részek is megtalálhatóak.²⁹ Gottfried Benn költészete első szakaszában komoly erőfeszítéseket tett tudomány és költészet nyelvének egységesítése felé. Korai verseiben gyakoriak a természettudományos kifejezések, és megjelennek a betegség és a halál orvosi aspektusai is: „A férj: Ez a sor itt szétrágott ölek, és// ez a sor oszló mell. Ágy bűzlik ágy// mellett. A nővér óránként cserél.// Hajtsd fel nyugodtan ezt a takarót.// Látod: e kupac zsír és rothadó nedv// egykor nagy volt egy férfinak.// S úgy is hívták, hogy

²⁶ Svevo, Italo, *Zeno tudata*, Telegdi Polgár István (ford.), Európa, Budapest, 1967.

²⁷ Csáth Géza, *Egy elmebeteg nő naplója*, Magvető, Budapest, 1978.

²⁸ Mann, Thomas, *A varázshegy*, Szöllősy Klára (ford.), Európa, Budapest, 1981.

²⁹ Karinthy Frigyes, *Utazás a koponyám körül*, Magyar Helikon, Budapest, 1968.

mámor és haza.”³⁰ Albert Camus tudományfelfogása nem sokban különbözik kortársaiétól. Ő azonban mégis kerüli a destruktív beszédmódot, és arra az elhatározásra jut, hogy az embereket csupán a szeretet mentheti meg. *A pestis* című regény egy halálos járvány krónikája. A szerző kíméletlen hitelességgel írja le a kór elleni küzdelmet, és a legnagyobb beletörődéssel nyugtázza, hogy még a tudomány legújabb csodaszerei is tehetetlenek a gyilkos kórral szemben. Ez a regény nem a tudományos forradalom regénye, hanem a tudományokba vetett hit megkérdőjelezésének leírása erkölcsi és metafizikai síkon.³¹

Ahogy láttuk, az első csoportba azok az irodalmi szövegek tartoznak, amelyek annak ellenére, hogy valamilyen formában kapcsolatban állnak a tudomány világával, irodalmi szövegek maradnak. A második csoportba tartozó írások, elsősorban tudományos művek tartalmát vagy valamely tudományos elmélet lényegét összefoglaló rövidebb cikkek vagy tanköltemények, szintén nem lépik át az irodalom határmezsgyéjét. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek a szövegek tartalmi szempontból már sokkal közelebb állnak a tudományos írásművekhez.

III.

Ezt a csoportot tehát azok a didaktikai céllal íródott költemények alkotják, amelyek egy-egy tudományos tétel verses kivonatát adják. Az első tanköltemények egyidősek a XII. századi egyetemekkel, hiszen a többnyire deák nyelven született versek elsősorban praktikus célt szolgáltak. Azért íródtak, hogy a diákoknak könnyebb legyen megjegyezni, illetve fejben tartani a tananyagot. A Salernóban működő orvosi iskola például egyenesen hírnevét köszönheti egy Európa-szerte is igen közkedvelt tankölteménynek. A költemény népszerűségét az is mutatja, hogy az eredetileg 362 rímes hexameterből álló verset a különböző változatok mintegy tízszeresére bővítették. A leendő orvosok számára készült, ám a nagyközönség által is igen kedvelt költemény Hippokratész, Galénosz és Avicenna legfontosabb tanításait szedi rímekbe. A LXXXVII. versike a hippokratészi kórtan egyik

---

³⁰ Benn, Gottfried, *Férj és feleség átmege a rákbarakkon*, Szabó Lőrinc (ford.), in *Gottfried Benn versei*, Európa, Budapest, 1991.

³¹ Camus, Albert, *A pestis*, Györi János (ford.), Európa, Budapest, 1992.

legfontosabb elmélete az úgynevezett nedvkórtan könnyebb memorizálását segítette:

LXXXVII. Az emberi testnek négy rendbéli Nedvességiről
Négy féle Vérből áll az embernek teste:
Tiszta Veres, Sárga, Nyálas és Fekete;
Verhenyös Vérükben Földnek természete;
Nyálasokhoz közel Víznek van ereje.
A' kikben peniglen van tiszta Piros vér,
Hígséggel elegyült azokban meg az ér;
Fekete vérükhöz meleg természet fér
Tűznek erejével ez vetekedni mér.
A' Tiszta vér nedves, meleg, és áeres;
A' Nyál híves, nedves, s' a' Víz abban bőves;
A Sárga vér szárazst s' természeti Tüzes:
Fekete is szárazst, s' Földhöz hasonlit ez.³²

Szintén a XII. század közepéről maradt fenn egy Salernóban végzett orvos, bizonyos Gilles de Corbeil tankölteménye. A 352 hexameterből álló költemény az uroszkópia, azaz a vizeletvizsgálat fontosságát hangsúlyozza, és azt szedi rímbe, hogy mire kell pontosan odafigyelni akkor, ha az orvosnak a vizelet alapján kell diagnosztizálni a betegséget: „Mily, mikor, benne mi van, hány rész, hol, mekkora, mennyi// Kor, természet, ivar, munkák, harag és diéta, // Gond, éhség, mozgás, mosdás, bekenés, ital, étel”³³ Ez a pár sor is a vizeletvizsgálat fontosságát támasztja alá. A könnyen megjegyezhető költemény még évszázadokkal később is segített a diákoknak a vizsgálati szempontok memorizálásában. A XVI. század első felében tevékenykedő orvos és alkimista, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, azaz Paracelsus rövid, könnyen értelmezhető aforizmák formájában fogalmazta meg az orvoslásról alkotott, a maga korában igen sokat vitatott elképzeléseit, de itt teszi közzé a jövődöbéli orvostársadalomnak szánt jótanácsait, kel ki az arab és a korabeli gyógyításban alkalmazott, igen közkedvelt gyógyítási módszerek ellen,

---

³² LXXXVII. Az emberi testnek négy rendbéli Nedvességiről, Felvinczi György (ford.), in Benedek István, *Higiéia – Az európai orvostudomány története*, Gondolat, Budapest, 1990. 94.

³³ Gilles de Corbeil, *Liber de urinis* című költeményét idézi Benedek István, in *ivi*, 115.

és itt beszél elsőként nyíltan a testi kórok gyógyítása mellett a lelki betegségek gyógyításának fontosságáról is:

Kétféle terület van, ahová a betegségek behatolhatnak, és ahol elterjedhetnek. Az egyik az anyag, vagyis a test, benne búvik meg és lakozik minden betegség; a másik terület nem anyagi természetű, ez a test lelke, amely a testben megfoghatatlanul és láthatatlanul él, és pontosan ugyanazokban a betegségekben szenvedhet, mint a test. De mivel ennek léte független a testtől, ezért ez az „ens spirituale”, a lelki tényező, amelyből a betegség származik. Ezért kétféle betegség van, a lelki és a testi.³⁴

Girolamo Fracastoro 1530-ban adta közre *Syphilis sive morbus gallicus* [Sziflisz, avagy a franciakór] című verses munkáját, amelyben leírta az általa szifilisznek nevezett vérhaj tüneteit és kezelését: „A higabb rész, mely könnyen bír kiürülni// Mind felszínre haladt, a bőr s külső tagozatra// Majd ocsmány ótvar borítá a testet egészen,// A melly undok lett, beteg arc eltorzula tőle;// Később új alakok jöttek ki, tüszők tele gennyel,// Mint mikor a csermakk csúcsán a felhasadáskor// Erjedt zsíros nyál bőven csordul ki nyaranta”.³⁵ Bár a XVI-XVII. század fordulóján élő angol metafizikus költő, John Donne *Anatomy of the World* [A Világ anatómiája] című verse nem adja egy konkrét elmélet rímes kivonatát sem, mégis nyílt támadást intéz Kepler és Galileo „új filozófiája”, azaz új tudománya ellen. Úgy is mondhatnánk, hogy Donne verse a „régfi filozófia” apológiája. Költeménye alapját Epikurosz természetfelfogása adja, miszerint minden test atomokból, apró részecskékből épül fel. Az új tudomány képviselői azonban még a legősibb tudást is megkérdőjelezzik, és elméletükkel alapigazságokat rombolnak le. A régi filozófia igazsága csak akkor bizonyosodik be, amikor a világ pusztulása után minden apró darabokra hullik szét, majd újraegyesül. S bár a tanköltemények fénykorukat a humanizmus-renaisszánsz évszázadaiban élték, nem szabad elfelejteni, hogy még az ezredforduló után is születnek olyan költemények, amelyek rímes formában összegeznek egy-egy

---

³⁴ Paracelsus aforizmáit idézi Buda József, dr., in uő, *Az orvoslás története és szemelvénygyűjtemény az orvoslás történetének irodalmából*, Bornus Nyomda, Pécs, 2000, 123.

³⁵ Girolamo Fracastoro 1530-ban adta közre *Syphilis sive morbus gallicus* [Sziflisz, avagy a franciakór], Szatmári Imre, Dr. (ford.), Budapest, 1909, I. ének, vv. 344-350.

filozófiai vagy tudományos tételt. Kiváló példa erre Deborah Donato költeménye, aki Thalészától egészen Wittgensteinig tekinti át a filozófia- és tudománytörténet meghatározó elméleteit verses formában.³⁶ Külön érdekesség, hogy a XVIII. század második felében egy magyar orvos, Weszprémi István adja ki népnyelven írott reguláit, melyek az egészség fenntartását szolgálják: „Könnyebben megemésztheti a gyomor a Földnek Gyümölcseit (Vegetábiléket) és azoknak az Állatoknak a húsait, amellyek idejében és kevesebb idő alatt jutnak megállapodott idejekre: könnyebben a Spárgát, Epret s. a. t. mint a körtvényt, almát s. a. t. könnyebben a Juh húst, mint a Tehén húst.”³⁷

A tankölteményeken kívül szintén ebbe a csoportba tartoznak azok a prózai művek is, amelyek szintén azzal a céllal íródtak, hogy bizonyos tudományos munkák mondanivalóját kivonatolják, és egyszerűbb, közérthetőbb formában adják közre. Azt is mondhatnánk, hogy a XIII-XVI. század között feltűnően közkedvelt élő rimes költeményeket a XVII. századtól a hosszabb terjedelmű és tudományos szempontból sokkal alaposabb népszerűsítő kiadványok váltották fel. Az első fejezet során már említettem azt a tudománytörténeti szempontból is jelentős változást, amelyet a társadalmi nyilvánosság intézménye hozott magával. Az első folyóiratok megjelenése és az újságírók népszerűsítő cikkei nagyban hozzájárultak a tudományok profanizációjához. A leghíresebb «Il Caffè» című folyóirat mellett a «Nuovo Giornale de' Letterati d'Italia», a «Raccolta di opuscoli scinetifici e letterari» és a XIX. századi «Politecnico» is beszámoltak a legújabb tudományos eredményekről. Ezek a cikkek azonban már nem tudósok, hanem újságírók és irodalmárok nevéhez fűződnek. Az ismeretterjesztő tárcákkal egy időben, már a XVIII. század elejétől kezdtek megjelenni azok az önálló kiadványok is, amelyek egy rövid publikációnál sokkal részletesebben, könyv formájában tájékoztatták a szalonok értelmiségét a tudomány világaról. Itáliában az egyik leghíresebb ismeretterjesztő könyv egyenesen a nők számára íródott. A Francesco Algarotti nevéhez köthető *Newtonianismo per le donne* [Newtonizmus Hölgyeknek, 1717] című munka a hölgytársadalom számára igyekezett érthetővé tenni Newton fénytánát. Néhány évtizeddel később, 1796-ban ennek a mintájára

³⁶ cfr. Donato, Deborah, *Dal pozzo alla scala* [A kútból a lépcsőig]. Armando Siciliano, Messina, 2001.

³⁷ cfr. Weszprémi István, *Az egészségnek fenntartására és a hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák*, in Buda József, id. mű, 158.

született meg Giuseppe Compagnoni *La chimica per le donne* [Kémia Hölgyeknek] című írása, de Eusebio Sguario és Antonio Cognoli is hasonló ismeretterjesztő munkákat adott ki. Rövid idő leforgása alatt ezek a művek a kor legkedveltebb olvasmányává váltak. Az írások egyértelmű kifejezőmódja és szabatos stílusa pedig szinte el is feledtette a tartalom mögött húzódó tudományos elméletrendszer.

IV.

Az első két csoporttal ellentétben, a harmadik csoportot már azok a kizárólag tudományos szövegek alkotják, amelyekben az irodalom csupán idézetek formájában van jelen. Ezek a szövegek azonban még a citátumok nem ritkán halmozott jelenléte ellenére sem csúsznak át az irodalom területére, hanem tudományos szövegek maradnak. Az 1600-1700-as évek előtt nem lehet olyan tudományos szöveget találni, amelyet valamilyen irodalmi idézet vezetne be. Ez nyilván azért van így, mert korábban nem lehet tudományos prózáról beszélni. A XVII. századtól azonban egyre több olyan tudományos közlemény jelenik meg, amelyeket egy-egy irodalmi passzus szakít meg. Az idézetek többnyire pontosan meghatározhatóak, a szerző és a mű címe adott. Ezek a részletek azonban tudományos szempontból nem tesznek semmit hozzá a szöveg információértékéhez, és szerepük egyszerűen didaktikai, ismeretterjesztő vagy esztétikai funkcióra korlátozódik. Kétségtelen azonban, hogy a tudományos szöveg szerzője sokkal plasztikusabban képes rávilágítani tanulmánya egy bizonyos aspektusára, vagy akár az egész szövegen végigvonuló problémára, ha mondanivalóját egy rövid, a kultúrtörténeti tradícióba ágyazott idézet segítségével foglalja össze. Ezzel együtt nagyon érdekesnek tartom, hogy az 1600-1700-as években született tudományos írások majd 70-80%-a tartalmaz valamilyen szépirodalmi idézetet. S bár a XVII-XVIII. századi tudományos próza két kiváló ismerője, Maria Luisa Altieri Biagi és Bruno Basile egy könnyed kézmozdulattal söpri félre ezt a problémát, én mégis úgy gondolom, hogy többről van itt szó, mint a „tudós-humanista” szerzők jól ismert emulációja.³⁸ Erre azonban még visszatérek. A XIX. századtól

---

³⁸ Biagi, Maria Luisa Altieri; Basile, Bruno, *Nota introduttiva a Giuseppe Zambecari* [Bevezetés Giuseppe Zambecari prózájához], in *Scienziati del Seicento* [A XVII. század tudósai], ID (szerk.), Riccardi, Nápoly-Milánó, 1965, 849.

újabb változás következik be a tudományos próza területén. A tudomány új irányt vesz, és teljesen elutasítja az irodalmi horizontot. Ez pedig azt jelenti, hogy az 1900-as évektől már nem keverednek a különböző beszédmódok, és a tudomány, ismét visszahúzódik az akadémiák berkeibe.

A XVII-XVIII. századi tudományos szövegek azonban még bővelkednek különböző szépirodalmi passzusokban. A leggyakrabban használt idézetek, nyilván a humanista kultúra folytonosságtudata miatt, az antikvitás irodalmából származnak, de nem ritkák a Dante-citátumok sem. Mindenképpen figyelmet érdemel azonban, hogy a kortárs írók vagy költők verssorai teljesen hiányoznak ezekből az írásokból. Az egyedüli modern olasz szerző, akitől viszonylag sok idézetet találunk, Ludovico Ariosto.³⁹ Érdekes azt is megfigyelni, hogy míg az olasz idézeteknek elsősorban esztétikai funkciójuk van, addig a klasszikus görög vagy római idézeteknek az a szerepük, hogy segítségükkel könnyebben lehessen rekonstruálni azt a helyzetet, amire vonatkoznak. Geminiano Montanari például a *Discorso del vacuo* [Beszélgetés a vákuumról, 1694] című írásában Dante Alighieri szavaival igyekszik rávilágítani arra, hogy a hamis ábrándok miatt gyakran nem veszi észre az ember azt, ami a szeme előtt van⁴⁰ A XVIII. században élő olasz természettudós Lazzaro Spallanzani szintén több művében alkalmaz irodalmi idézeteket. Amikor például egy 1773-ban végzett hosszas kísérletsorozat eredményét publikálva a vízisikló emésztőrendszeréről értekezett, többek között azt is megjegyzi, hogy ezek az állatok nagy előszeretettel fogyasztottak például békahúst. Ez pedig mindjárt eszébe juttatott egy Dante idézetet, mert ahogy Spallanzani megjegyzi „már az isteni Dante is tisztában volt ezzel”⁴¹. Az *Isteni színjáték* tercinája, melyet a szerző pontos paraméterek megjelölése nélkül idéz, a Montanari-tanulmányban található sorokhoz hasonlóan, tudományos szempontból semmiképpen sem járul hozzá a szöveg

---

³⁹ cfr. pld. Francesco Redi (p. 586) és Giovanni Cosimo Bonomo (p. 733) tanulmányai, in *ivi*.

⁴⁰ cfr. Dante Alighieri, id. mű, *Paradicsom*, I. ének, vv. 88-90.

⁴¹ Idézi Spallanzanit Renato Mazzolini, in Mazzolini, Renato, *Citazioni poetiche in opere scientifiche del Settecento* [Irodalmi idézetek XVIII. századi tudományos szövegekben], in *Scienza e letteratura del Settecento* [Tudomány és irodalom a XVIII. században]. Clemonete, Renzo; Tega, Walter (szerk.), Il Mulino, Bologna, 1986. 406.

információértékéhez. Szerepe mindössze abban áll, hogy esztétikailag szebbé, kifejezőbbé teszi a tudományos szöveget.

A Spallanzani és Montanari által használt olasz irodalmi idézetekkel ellentétben, az antik irodalom költőitől vett passzusoknak elsősorban dokumentációs szerepük van. Renato Mazzolini a tudományos szövegek elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a klasszikus antik irodalmi idézeteket ugyanabból a célból alkalmazzák a tudósok, mint a történelmi vagy a jogi passzusokat.⁴² Azt is mondhatnánk, hogy ezek egyfajta *exemplumként*, azaz példaként vannak jelen. Többnyire tehát arra használják őket, hogy igazoljanak egy tételt, vagy segítsenek egy adott szituáció feltérképezésében. Giovanni Maria Lancisi, a XVII-XVIII. század fordulóján élő orvos például a *De noxiis paludum effluviis* című munkájában Catullus LXXXI. költeményét idézi. Fontos megfigyelni, hogy ebben az esetben a szerző az antik költő versén keresztül egy konkrét problémát igyekszik illusztrálni. A vers tehát a tanulmány szerves része. Szintén szorosan illeszkedik a tudományos szövegekorpuszba az a Plautus-idézet, amelyet Lancisi ezúttal egyik leghíresebb munkájába, az 1728-ban megjelent *De motu cordis et aneurysmatibus* [A szív mozgásairól és az aneurizmákról] című dolgozatába illeszt. A szívmeagnagyobbodás okait tárgyaló munkában a szerző arra is kitér, hogy mennyiben változik a szívhang egy erős fizikai vagy emocionális inger hatására. A *Casina* című komédia részlete pedig azok számára is érthetővé teszi ezt az orvosi problémát, akik számára az anatómiai szöveg nem mindenhol lett volna világos. Giovanni Battista Morgagni XIII. anatómiai levelében szintén Plautustól idéz. Morgagni a glaukóma, azaz a zöldhályog kapcsán idéz az *Curculio* című antik komédiából egy részletet. Az idézet életszerűségét és helyénvalóságát bizonyítandó, a szerző egy újabb Plautus-idézettel támasztja alá, hogy az, amit leír már nem meglevő természetfilozófusok elcsépelet állításain, hanem a beteg szemmel kapcsolatos pontos megfigyeléseken alapulnak: „Videst’ tu illi oculos visere? ut vividis exoritur colos Ex temporibus atque fronte”.⁴³ Az 1710-1711-es száj- és körömfájás-járvány kapcsán nem egy olyan tudományos írás látott napvilágot, amely egy-egy rövid irodalmi részlet segítségével hívja fel a figyelmet a járványok megelőzésének fontosságára. Francesco Redi munkáiban az idézetek

---

⁴² cfr. *ivi*, 405.

⁴³ Idézi Morgagni kapcsán Plautust Renato Mazzolini, *in* *ivi*, 407.

szintén a tudományos dokumentáció részét képezik. Leghíresebb írása az *Esperienze sulla generazione degli insetti* [A rovarok szaporodásáról, 1668] azonban kiváltképp színes képet mutat, ugyanis szinte egyedülálló módon latin, görög és olasz nyelvű idézetek is szerepelnek benne. Redi ebben az írásában az ókori tudományból áthagyományozódott „spontán teremtés elméletét”⁴⁴ igyekszik megcáfolni. Ezt alátámasztandó idézi az Íliászból azt a rész, amelyben Thetisz istennő megígéri Akhileusznak, hogy Patrokolosz teteme érintetlen marad, és nem szennyezik be a férgek: „de nagyon remegek, hogy// közben még nekem itt hős Patrokolosz tetemébe// bujnak majd a legyek s ércfegyver-ütötte sebekben// féregrajt keltenek, holttestét szennyezik evvel [...] Gyermekem, erre a szívedben ne legyen soha gondod:// én kísérlem meg, hogy a vad legyeket tovaűzzem// róla, amelyek fölfalják a leölt daliákat.// És ha akár kerek esztendőn át fekszik itten// bőre egészen sértetlen lesz, vagy gyönyörűbb még.”⁴⁵ Az idézet egyrészt világossá teszi a spontán teremtés elméletét, másrészt pedig kiváló kultúrtörténeti alapot nyújt a tétel megcáfolásához.

Padre Giovanni Maria della Torre műveiben szintén nem ritkák az antik idézetek. Egy 1763-ban és egy 1776-ban kiadott művében egyaránt Lucretius *De rerum natura* [A természetről] című művéből idéz. Ezek a szövegrészek azonban annyiban mindenképpen különböznek az imént említett szövegekben található verssoroktól, hogy olyan látens jelentést hordoznak, amelyre a tudományos mű szerzője pusztán csak utalást tesz. Ennélfogva ezek az idézetek egyfajta kultúrtörténeti horizonttal gazdagítják a kontextuális szövegrészt. Della Torre említett tanulmányában mindenképpen érdckesség, hogy a szerző nem az eredeti latin nyelvű kiadást, hanem Alessandro Marchetti 1717-ben megjelent olasz nyelvű fordítását idézi. Az egyik legtöbb antik szerzőt idéző XVIII. századi tudós azonban kétségkívül Bernardino Ramazzini volt. 1713-ban kiadott *De morbis artificum diatriba* [Munkások betegségei]

---

⁴⁴ A „spontán teremtés elmélete” szerint az apró élőlények, mint a nyüvek, a férgek, sőt a békák is, spontán módon, azaz maguktól jönnek létre. Az elmélet a XVIII. század közepéig nagyon erősen tartotta magát. Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy nem egy tudós, többek között maga Redi is úgy vélte, hogy egy-két kivételtől eltekintve a rovarok és más alacsonyrendű élőlények megjelenése csak spontán keletkezéssel magyarázható.

⁴⁵ Homérosz, id. mű, XIX. ének, p. 336, vv. 23-26, 29-33. Francesco Redi az idézetet görög nyelven közli – a szerző.

címmel megjelent nagy összefoglaló munkájában több mint ötven antik idézet található. A maga korában egyedülálló mű számos korabeli foglalkozás kapcsán tárgyalta a leggyakrabban használt ártalmas anyagok egészségkárosító hatását. Ramazzini nagyon tudatosan alkalmazta az antik passzusokat, szem előtt tartva az irodalom referenciális és poétikai funkcióját. A műben található idézetek két fő szempont szerint különíthetők el. A szerző az orvosok becstelen életmódját és pénzsóvár magatartását alátámasztandó, nagyon gyakran alkalmaz ironikus és szatirikus versrészleteket, másrészt pedig különböző tanító példázatokon, didaktikai költeményeken keresztül hívja fel az emberek figyelmét az antikok bőkezűségére és emberbaráti szeretetére. Perseus-, Arisztophanész- és Juvenalis-idézetek is szerepelnek munkájában. Juvenalist idézi például, amikor arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy a közegészségügyi szempontokat figyelembe véve mindenkinek naponta egy alkalommal fürdőt kellene vennie. A napi egy fürdő a gyermekeknek ingyen, a felnőtteknek pedig egy garasba [quattrino] kerülne⁴⁶ Az 1600-as években élő olasz matematikus és fizikus, Evangelista Torricelli írásaiban szintén nem esztétikai értékük miatt szerepelnek a különböző antik idézetek. Kilencedik akadémiai előadásában különösen sok passzus fordul elő, és az általa sokat idézett Ovidius és Horatius neve mellett Vergiliusé is feltűnik.⁴⁷ A szerző a híres *Georgichéből* vett idézettel az asztronómia tudományának fontosságára igyekszik felhívni a figyelmet. A csillagok állása ugyanis nem csak a növény- és állattenyésztést, hanem az emberek egészséget és kedélyállapotát is befolyásolja. A mitológia utalások egyértelműsítik az intertextuális szöveghálókát és kultúrtörténeti szempontból beágyazzák a szöveget.

---

⁴⁶ cfr. Ramazzini, Bernardino, *Le malattie dei lavoratori* [Munkások betegségei], Francesco Carnevale (szerk.), La Nuova Italia, Urbino, 1982.

⁴⁷ Torricelli, Evangelista, *Lezione nona* [Kilencedik előadás], in *Lezioni Accademiche* [Akadémiai előadások], in *Scienza e letteratura del Settecento* [Tudomány és irodalom a XVIII. században], id. mű, 316-329.

FELHASZNALT IRODALOM*

Benedek István, *Hügieia – Az európai orvostudomány története*, Gondolat, Budapest, 1990.

Biagi, Maria Luisa Altieri; Basile, Bruno, *Nota introduttiva a Giuseppe Zambecari* [Bevezetés Giuseppe Zambecari prózájához], in *Scienziati del Seicento* [A XVII. század tudósai], ID (szerk.), Riccardi, Napoli – Milano, 1965.

Boyd, Richard, *La metafora della scienza* [A tudomány metaforája], Feltrinelli, Milano, 1983.

Buda József, dr., *Az orvoslás története és szemelvénygyűjtemény az orvoslás történetének irodalmából*, Bornus Nyomda, Pécs, 2000.

Huxley, Aldous, *Letteratura e scienza* [Irodalom és tudomány], in *Letteratura e scienza e altri saggi* [Irodalom, tudomány és más írások], Il Saggiatore, Milano, 1965.

Mazzolini, Renato, *Citazioni poetiche in opere scientifiche del Settecento* [Irodalmi idézetek XVIII. századi tudományos szövegekben], in *Scienza e letteratura del Settecento* [Tudomány és irodalom a XVIII. században], Clemonite, Renzo; Tega, Walter (szerk.), Il Mulino, Bologna, 1986.

---

* A szépirodalmi művek adatait lásd a szövegben. (T.B.)

LUIGI TASSONI

PAVESE E IL MICROCOSMO DEL RACCONTO

Alle spalle di un gruppo di scrittori italiani che, per vie diverse, si allenava al racconto (da Corrado Alvaro a Carlo Emilio Gadda) ma che proprio una generazione non si può definire, l'arco generazionale dei nati nel primo decennio del Novecento produce una maggiore attenzione per il racconto come genere in sé autonomo. Da Vittorini a Seminara, da Landolfi a La Cava, da Pratolini a Bilenchi, il "racconto lungo", come si diceva una volta, costituisce un terreno di esperimenti che valgano come conquista di un'autonomia e anche di una nuova presa di coscienza nel motivare il patto relazionale fra narratore e lettore.

Il racconto forma il proprio lettore in una tradizione di *short story* così tanto vigile sin dalle sue origini da mirare a modernizzarsi. Tra gli anni Trenta e la metà degli anni Cinquanta, dunque, collocherei quelle prove di così grande interesse da attrarre allora anche i più giovani (da Strati a Calvino, da Volponi a Manganelli), alcuni non a caso già nel mirino della fucina vittoriniana proprio in quel periodo. La storia, comunque, non si può fare con le grandi ondate, e quella letteratura è particolarmente composita e insidiosa, così tanto da farci perdere il filo (per nostra fortuna). Chissà cosa avrà pensato Cesare Pavese al momento di disegnare quel frammento di microcosmo personale che è di fatto il racconto *La spiaggia*, del 1942, racconto tanto lieve quanto radicato nella narrativa pavesiana?

Di Pavese, appunto, vorrei parlare per capire, se possibile, in cosa ci può interessare il racconto italiano proposto da una generazione di maestri al di qua degli anni Cinquanta in un paese in cui, allora come oggi, gli editori rifiutano raccolte di racconti, considerando il genere di fatto inferiore, e così rinunciando a formare un pubblico di lettori che lo segua e lo comprenda. Il racconto, narratologicamente parlando, è un microcosmo aperto, che offre la possibilità di narrare una storia di situazioni sospese, di occasioni ed effetti, così come accade ne *La spiaggia*, ambientata in un'estate che sembra essere fuori dal normale corso del tempo, in un'estate che nelle parole di un narratore, interlocutore e personaggio nella storia, è già ricordo di attrazioni e repulsioni irrisolte rispetto all'adolescenza, all'amicizia, al maschile, al

femminile, alla famiglia, alle passioni, ma non all'amore che non è un tema della narrazione. Si tratta qui anche di un tempo che dovrebbe sembrare una pausa, una parentesi di riposo, e invece si dispone come un cerchio in cui scoppia, tacitamente, inevitabilmente, un piccolo uragano silenzioso.

Lasciamoci alle spalle *Feria d'agosto*, con il suo esasperante ritorno a un mito dell'origine e della nascita, e pure gli emblemi de *La bella estate*, con le sue ossessioni irrisolte. E ci troviamo davanti al racconto *La spiaggia*, ad una narrazione sospesa fra tempo adolescente e tempo della maturità, percorsa da un limite insondabile e incomprensibile per tutti i personaggi della nostra storia. Il narratore si colloca in uno spazio equidistante rispetto ad altri personaggi, collegato o separato da un filo di attrazione-repulsione, come abbiamo già detto, e comunque in una situazione dubbiosa, irrisolta, come da rimettere nel gioco della vita. Dapprima è il legame fragile dell'amicizia con Doro, poi quello indiretto della confidenza con la moglie di lui, Clelia, quindi quello di inimicizia critica nei confronti di Guido e altri componenti del gruppo, poi di attenzione per lo studente Berti, intraprendente con il femminile, e infine di superficiale indifferenza per le donne della compagnia estiva. Ecco, la narrazione si muove fra queste lievi oscillazioni, ed è proprio la figura del narratore-personaggio che orienta l'attenzione del lettore su un fatto sostanziale.

La storia che stai leggendo, sembra dirgli, è un ricordo rivissuto come racconto perché mi sono messo in cerca di altri ricordi, per regredire all'adolescenza, per nascondere il desiderio del mondo al di là d'essa, e anche per osservarla in un adolescente (l'allievo conquistatore), e di cercarla intorno, per segnali, per indizi. Dunque, l'età che ci racconta Pavese è quella di un tempo imbarazzato, nel quale l'io si sente fuori posto e guarda le cose accadere perché devono accadere (Clelia in attesa di un bimbo), però senza che vi sia un investimento emotivo, una partecipazione emozionale, un'intesa con la passione della vita. C'è nel finale del racconto una riflessione particolarmente indicativa (cito dall'edizione dei «Coralli» di Einaudi, Torino, giugno 1956): «Cominciavo a capire che nulla è più inabitabile di un luogo dove si è stati felici. Capivo perché Doro un bel giorno aveva preso il treno per tornare fra le colline, e la mattina dopo era tornato al suo destino» (p.115). In effetti il lettore non saprà mai nulla di questa ipotetica felicità di cui parla il narratore; o forse riuscirà a sopporla per differenza, e per

lontananza rispetto all'infelicità che percorre la storia. Oppure è anche vero che le scaglie di una certa felicità sono volate addosso al narratore-personaggio nei giorni delle bravate, delle chiacchiere, degli incontri, che però nel momento in cui accadevano sembravano inconsistenti e imbarazzanti. Ecco l'esistenza secondo Pavese: riconoscere qualcosa da lontano, come in un perpetuo ricordo che si rischia di perdere, e dunque va sollecitato nel momento in cui trascorrono gli eventi. Ecco perché quelli del racconto sono eventi lievi, quasi invisibili, apparentemente insignificanti, come lo strano olivo storto che si trova davanti alla stanzetta presa in affitto al mare: «Quella prima sera andai in cerca di una stanza, e la trovai in una viuzza appartata, con la finestra che dava su un grosso ulivo contorto, cresciuto inspiegabilmente proprio nel mezzo dell'acciottolato. Tante volte in seguito, rientrando solo, mi capitò di guardarlo sovrappensiero, che è forse la cosa che meglio rivedo di tutta l'estate. Visto dal basso, era nodoso e scarno; ma dalla stanza, quando m'affacciavo, era un sodo blocco argenteo di foglioline secche accartocciate. Mi dava il senso di trovarmi in campagna, in un'ignota campagna, e sovente fiutavo se non sapesse di salsedine. Mi è sempre parso strano che sull'orlo estremo di una costa, fra terra e mare, crescano piante e fiori e scorra acqua buona da bere» (pp.33-34). L'olivo contorto, che evoca l'immagine senza tempo dell'*ignota campagna*, mostra il senso rassicurante di una sopravvivenza, sebbene in un luogo insolito, e del ritrovamento di una traccia del mondo originario destinato alla sparizione: e qui bene si comprende perché per il narratore è strano ritrovarlo proprio al mare davanti alla propria stanza: *fra terra e mare*.

Allo stesso modo, se il dialetto è percepito dal narratore sullo sfondo come lingua della confidenza fra amici e segnale di un mondo rassicurante intorno, dall'altra parte la stessa voce del narratore parla in una lingua speciale, sceltissima, accorta, meticolosa, così da porre una distanza incolmabile rispetto al mondo incerto, inquieto e inaffidabile del presente. Di questa lingua si riveste il richiamo ai principi etici del mondo adulto, soprattutto ma non esclusivamente nelle lezioni di comportamento impartite all'allievo impulsivo. Non a caso alla frequenza dei dialoghi diretti si associa complementariamente e a integrazione il largo spazio del discorso indiretto fra personaggi, riferito, ovvero rimodellato, dalla voce del narratore. Il racconto termina di fatto con una sospensione: la coppia Doro-Clelia, ormai chiusa nell'attesa di un figlio, si trasferisce a Genova, al di là del tempo vuoto di altre attese;

all'opposto il professore (narratore) e l'allievo Berti, rimasti al di qua, sono in misura diversa rifiutati da quel mondo, e partono inaspettatamente insieme per Torino. Il tempo, per quanto imprevedibile, è come separato in tre livelli: quello della coppia che va verso la maturità della famiglia che si forma, quello del ragazzo che vorrebbe bruciare le tappe e superare d'un balzo l'adolescenza («erano stupidi quegli anni intermedi», p. 95), e infine quello del professore-narratore che non ha abbandonato l'eredità dell'adolescenza, il pensiero di un ingenuo archetipo originario, ma allo stesso tempo non ha ancora accettato le responsabilità dell'età matura.

Vorrei infine ricordare che c'è un punto de *La spiaggia* in cui Pavese ci dà una grande lezione sul tempo della riflessione: un tempo che potrebbe andarsene in fumo come il fumo della pipa del professore durante una pausa notturna. Le scoperte, le idee, le rivelazioni, arrivano invece del tutto inaspettate, e giungono nel vivo della vita, mentre si nuota, si sta a tavola, si parla d'altro, o si saluta, non certo in una meditazione astratta. Come a dire che la vita si incontra nei suoi risvolti che sono toccati per illuminazione dalla conoscenza delle cose. Invece al silenzio meditativo, all'ascolto notturno, spetta la possibilità di soppesare la giornata, forse risentirla nel suo senso generico, nel suo profumo o nel suo malumore. Ecco, anche in questi tocchi sta la solitudine eloquente del personaggio di Pavese, sospeso fra vari mondi, e in dialogo con essi, ma propenso a considerare quei dialoghi nella loro vuota consuetudine, inutili e di poco peso. L'illuminazione sta altrove, magari in un gesto, in un oggetto, in un respiro, che emblematicizzano senza essere detti, in gran segreto, il senso tutto di un destino. *La spiaggia* è il preziosissimo frammento di questa scoperta.

MILLY CURCIO

INTRODUZIONE A VIAGGIO IN ISRAELE DI MARIO LA CAVA

C'è una partenza, un arrivo, di nuovo una partenza. C'è un esordio, una serie di avventure, un lieto fine. E c'è il protagonista, che è anche io narrante, l'antagonista, che gli dà filo da torcere, tanti altri personaggi, alcuni buoni, altri meno buoni, altri addirittura perfidi: sono i primi (gli *aiutanti*), come in ogni favola o narrazione che si rispetti, a togliere il protagonista fuori dai guai.

Che altro può essere allora *Viaggio in Israele* di Mario La Cava (uscito già nel 1967 e poi nel 1985) se non un romanzo? Un romanzo con uno sfondo dichiaratamente autobiografico (lo precisa lo stesso autore nel capitolo introduttivo alla II edizione⁴⁸), caratteristica questa che solo marginalmente deve interessare al nostro lettore.

1. La questione del genere e il silenzio sull'opera

Viaggio in Israele non è un romanzo storico (per *I fatti di Casignana* bisognerà aspettare il 1974), né la cronaca romanzata di avvenimenti reali. Non è narrativa di inchiesta, né un romanzo-documento, né tantomeno un "romanzo-reportage", come fu bollato alla sua prima apparizione dagli unici due recensori che si presero la cura di segnalarlo alla stampa: Pasquino Crupi e Michele Abbate. Poi, il silenzio: il «racconto fu ignorato da tutti»⁴⁹, anzi, per dirla amaramente con le parole di La Cava, fu uno *strepitoso insuccesso*⁵⁰.

Quali le ragioni di tanto disinteresse di fronte ad un testo ancor oggi così attuale, così prodigo di sollecitazioni, di spunti, di riflessioni, così acuto nel penetrare negli aspetti più affascinanti della società israeliana,

---

⁴⁸ La Cava, Mario, *Viaggio in Israele*, Brenner editore, Cosenza, 1985. Di seguito per le citazioni dei brani del romanzo nel nostro testo adopero la sigla VI con l'indicazione della pagina.

⁴⁹ La Cava, Mario, *Capitolo introduttivo*, in VI, 3.

⁵⁰ *Ibidem*.

così vigoroso nel disegnare lo spazio in cui il protagonista si muove, osserva, indaga, cerca, scopre inesauribili tesori di umanità nel momento in cui è stato privato di tutte le sue sostanze materiali (raggirato dal suo compagno di viaggio è derubato di una cospicua somma di danaro)?

Sicuramente c'è stata una certa leggerezza nel definire un'opera che effettivamente si fatica, a primo acchito, a ingabbiare in un genere. Se scorriamo l'indice del libro notiamo che i titoli dal sapore esotico e fiabesco dei primi capitoli, che promettono straordinarie rivelazioni anche quando utilizzano nomi di luoghi esistenti (*Il compagno di viaggio, La casa delle sette ragazze, Le sorprese di Haifa, La casa di Peteh Tikva.*), cedono il passo a titoli meno seducenti che sembrano sintetizzare e circoscrivere nel tempo e nello spazio la materia raccontata, piuttosto che alludere al meraviglioso e al romanzesco (*La mia permanenza a Gerusalemme, Visite ai privati e gite ai Kibbutz, Il processo Eichmann, Conoscenza del paese, Gli arabi in Israele, La mia permanenza in Israele, La mia partenza da Haifa*): il narratore qui sembra aver ceduto la penna al giornalista che descrive quel che vede, fotografa, documenta, nulla inventa, proprio come farebbe un cronista che si trova catapultato in una realtà altra sulla quale ha l'obbligo di informare. Sembra, appunto, perché così non è. Anche l'intreccio, elementare, che coincide grosso modo con la *fabula* farebbe pensare alla cronaca di un viaggio piuttosto che ad un romanzo vero e proprio.

D'altra parte il termine *viaggio* adottato nel titolo non induce, per tradizione, a pensare ai resoconti di viaggio e alle cronache del pittoresco cui ci hanno abituato i viaggiatori del Settecento?

Queste sono solo alcune delle ragioni che spiegano la "confusione" sul genere del libro che nella seconda edizione (nel cui risvolto di copertina è ancora presentato come *romanzo-reportage*) si avvale, non a caso, di un capitolo introduttivo dell'autore, atto a sgombrare il campo da ogni equivoco interpretativo sia sulla natura dell'opera sia sulle posizioni ideologiche dello scrittore. Qui La Cava fa uso di termini quali *racconto, trama, io narrante, personaggio*, insistendo sul carattere squisitamente romanzesco e poco informativo di *Viaggio in Israele*:

Tutte le mie affermazioni, deducibili dalla trama del mio racconto, non enunciate esplicitamente poiché il fine informativo è stato secondario nelle mie intenzioni, subivano le più strane deformazioni per l'ostilità preconcet-

ta di coloro che le discutevano nei colloqui avuti con me.
(VI, 4)

Infine, non è escluso che allo *strepitoso insuccesso* presso una critica miope abbiano contribuito gli stereotipi cui talvolta si ricorre, per comodità, per superficialità, per sentito dire quando l'autore in questione si chiama La Cava.

Se è vero che «di mal di provincia sarebbe intossicata l'opera di Mario La Cava»⁵¹, se è vero che la maggior parte dei suoi scritti vive e si alimenta del suo quotidiano tra la gente di Calabria, è ancor più vero che con l'uscita di *Viaggio in Israele* La Cava compie una rivoluzione copernicana nella sua produzione letteraria e spiazza tutti, critici e lettori meno esperti. E' del 1961 l'ultima stesura di *Capodanno*, uno dei venticinque *Racconti di Bovalino* con il quale La Cava conferma la sua inclinazione a rappresentare dal vero gli "umili della sua terra", ad aggirarsi tra i campi, le botteghe, le casupole del paesello, a narrare la tragedia quotidiana di una povertà secolare.

Ed ecco il colpo di scena. La Cava salta il fosso e inaspettatamente fugge dalla provincia, si allontana da Bovalino, va oltre gli angusti confini geografici, storici, letterari in cui molta parte della critica lo ha ingiustamente relegato per decenni (in questi stessi anni La Cava è universalmente indicato come "lo scrittore di caratteri", mentre *Il matrimonio di Caterina* stenta a trovare un editore).

L'uomo e il romanziere cercano ora nuova linfa, necessitano di altri stimoli, inseguono esperienze insolite da trasformare in eccezionali storie da raccontare. La Cava abbandona il mondo popolato di uomini conosciuti di cui sa raffigurare sapientemente vizi e virtù e va a scandagliare, con la curiosità e la profondità che gli sono proprie, un universo irresistibile perché lontanissimo (quanto apparivano lontani allora Israele, gli Ebrei, gli Arabi?), un *altrove* dai contorni per lui assai sfumati e messi a fuoco, qua e là, attraverso colte letture, articoli di giornale, servizi televisivi (è del 1961 il processo Eichmann a Gerusalemme).

Proprio questa alterità al momento lo attrae maggiormente, lo intriga, lo seduce, lo spinge a salpare per altri lidi dove può attingere materiale di prima mano; a questa alterità egli si accosterà con l'umiltà dell'uomo,

---

⁵¹ Crupi, Pasquino, *Il silenzio grava su questi emigranti*, in Mario La Cava nella critica contemporanea, a cura di P. Crupi, Calabria oggi, Reggio Calabria, 1991, 237.

con la modestia dello scrittore, con il rispetto che si deve al diverso da sé.

Viaggio in Israele è un libro che mostra, se ce ne fosse ancora bisogno, come La Cava sia tutt'altro che uno scrittore isolato, ancorato alla vita di provincia, "fuori dal mondo", chiuso e protetto da e fra cose familiari, quelle, per intenderci, che possano essere per lui sentimentalmente consolatorie perché fanno parte delle certezze acquisite con l'esperienza o con l'intuizione.

Al contrario, da intellettuale dotto e curioso di tutto, ama guardare le cose che ha sotto gli occhi ma anche quelle che sfuggono alla sua immediata percezione. Interessato a comprendere quanto (e perché?) succede fuori e dentro l'animo umano (che si tratti di un cafone calabrese, di un ebreo, di un arabo o di un criminale nazista cosa cambia?), con un occhio puntato su ciò che avviene in casa propria e con l'altro che spazia al di là dell'orizzonte, La Cava non ha paura di buttarsi nella mischia, di affrontare il mistero, di trovarsi faccia a faccia con il Male sia per averne una rivelazione sia per conoscere meglio se stesso, anzi è davvero ansioso di fissare negli occhi che non si lasceranno guardare («Cercai i suoi occhi, ma essi nemmeno per un momento si prestarono ad essere guardati», VI, 79) quel malvagio «tanto simile per un verso a tutti i malvagi della terra, e tanto diverso per la singolarità dei suoi delitti da chiunque mai abbia versato sangue innocente» (VI, 77).

Quel malvagio si chiama Adolf Eichmann, ma di fatto un solo capitolo del libro sarà dedicato a lui.

Il viaggio, reale e immaginario, che l'autore sta per intraprendere ha inizialmente un obiettivo concreto: quello di assistere alle udienze finali del processo Eichmann e scriverne una serie di articoli per i giornali italiani. La Cava assisterà in realtà a poche udienze, e due saranno gli articoli redatti durante la sua permanenza in Israele pubblicati sul «Corriere Meridionale» di Matera.

Arrivato in Israele, La Cava si perde invece nella vita pulsante di Petah Tikva, di Haifa, di Gerusalemme, la vive, la assapora minuto per minuto: di notte si fa avvolgere dal silenzio di incantevoli giardini, di giorno percorre le strade affollate di gente frettolosa, passeggia sui «marciapiedi ingombri di venditori ambulanti, poveri ma dignitosi», si sofferma sui «volti tormentati dei religiosi barbuti, superstiti alle stragi dell'Europa orientale», sosta davanti alle vetrine dove si annida sempre un po' di polvere del deserto, quel «deserto diventato giardino per

l'intraprendenza dei suoi nuovi abitanti ». E poi visita villaggi «pittoreschi per la loro ingegnosa povertà », il Kibbutz Jawne con la sua sinagoga costruita in legno, e qui mangia alla mensa collettiva «dove c'è sempre un posto per l'ospite, con una liberalità che sembra fuori del nostro tempo ».

Osserva, descrive, compie il suo dovere di cronista che si esaurisce nei due articoli inviati al giornale, e frattanto immagazzina quanto più può immagini, impressioni, suoni, odori, voci, per lasciare sedimentare nel ricordo quella straordinaria esperienza e farne materia narrativa qualche anno dopo.

Anche se l'ultima pagina del romanzo porta la data 20 settembre 1961-31 agosto 1965, sappiamo per certo che trascorreranno alcuni anni dal suo rientro a Bovalino prima che lo scrittore, «a mente riposata», metta seriamente mano ai suoi appunti di viaggio, prima che quelle pagine scritte sui taccuini diventino qualcos'altro:

Avevo pensato di potere scrivere una serie di articoli per i giornali italiani: ne pubblicai solo due; e il resto dei miei ricordi e delle mie riflessioni fu oggetto, "a mente riposata", di un racconto a sfondo autobiografico, scritto lentamente, e pubblicato presso l'editore Fazzi di Lucca solo nel 1967, qualche settimana prima della guerra-lampo del Sinai. (VI, 3)

Da quella materia attinta dal vivo con scrupolo di cronista egli, durante l'elaborazione del romanzo, prenderà giustamente le distanze, sovrapponendosi al narratore e tratteggiando personaggi in gran parte somiglianti a persone lì conosciute ma trasfigurate, reinventate, caricate talvolta dell'ironia sottile che, a suo dire, piace tanto agli ebrei:

Avevo dato nomi fittizi ai personaggi del mio racconto per essere più libero di raffigurarli secondo il mio estro, non per nascondermi ad essi. (VI, 5)

Quel personaggio strano divertì moltissimo gli amici ebrei di Israele, per quell'ironia che hanno a ridere talora delle cose proprie; e per quella finezza che li portava ad avvertire in me che raccontavo l'inconscia supposizione che gli ebrei fossero uomini diversi dagli altri. Qualcuno anzi me lo disse apertamente. Ma non pare che la figura di quel poveretto, così come è stata disegnata da me, con i suoi risvolti malinconici, non abbia dato disturbo agli ebrei residenti in Italia, quasi che io, mio malgrado, avessi determinato, con la mia arte narrativa, una situazione favorevole alla denigrazione arbitraria. (VI, 5-6)

2. L'intreccio

Il romanzo ruota intorno alle vicende di un signore (chi è?) che, in viaggio verso Israele, sulla nave greca *Athina* s'imbatte in un certo Toto C., medico (lo è davvero?) ebreo italiano che, dopo aver carpito la sua fiducia dando un'immagine di sé lusinghiera ma poco veritiera, gli farà perdere la nave durante la sosta ad Atene, lo costringerà a prendere un aereo e ad anticipare per entrambi soldi che mai gli saranno restituiti. Da qui le numerose difficoltà, e soprattutto l'imbarazzo, che il protagonista, privato dei suoi mezzi, dovrà affrontare nella sua permanenza ad Israele («Io, privato del mio denaro, sarei stato messo in mezzo alla strada. Come fare in un paese straniero, dove non conoscevo nessuno? Sarei dovuto ritornare a casa», VI, 18). Fortunatamente a risolvere i problemi del protagonista (presto si rivelerà come «un oscuro scrittore, un viaggiatore impreparato», VI, 46) ci saranno persone gentili ed ospitali disposte ad accoglierlo («Tanta generosa ospitalità sembrava cosa dell'altro mondo; e infatti fu cosa dell'altro mondo, non di questo, come poi si vedrà.», VI, 49) e a rendere il suo soggiorno gradevole, pieno di sorprese, ricco di emozioni:

Ero stato felice a Gerusalemme, con la mia povertà, come non mai perché ero stato libero di osservare la vita in silenzio, senza essere distratto dalla molestia delle faccende quotidiane. Ero riuscito a penetrare con dolcezza nell'intimità della coscienza, interrogando me stesso e gli altri, indagando assiduamente il problema del bene e del male, della colpa e dell'espiazione negli individui e nei popoli. Il processo Eichmann, per il quale io avevo intrapreso il viaggio in Israele, non era stato per me un comune processo da affrontare con il metro della comune giustizia: mi aveva messo di fronte a problemi gravi, come se io fossi stato insieme il giudice e il colpevole, l'esecutore della legge e il semplice spettatore. Esso aveva accresciuto il senso della mia responsabilità di uomo a tal punto da sentire che i giorni passati a Gerusalemme, apparentemente inerti, erano stati i più ricchi di intime vibrazioni della mia vita. (VI, 62-63)

Le avventure/disavventure del protagonista, o meglio l'esordio tempestoso, le azioni che ne conseguono e il racconto reiterato di queste all'interno del romanzo, sono il nucleo dell'intreccio, rappresentano una sorta di leit-motiv che non esclude le lunghe digressioni che occupano i capitoli intermedi e offrono un affresco significativo della situazione

politica e sociale degli Ebrei di Israele. Si può dire anzi che questo filo conduttore garantisca all'opera una certa omogeneità, anche quando l'attenzione del narratore si sposta sulla descrizione dello spazio della storia, tralasciando la storia in sé. Più che una storia *nella* storia, si assiste allora al racconto del racconto, quasi ossessivo, dal primo all'ultimo capitolo, che non sarebbe in sé necessario (il lettore sa già quanto è accaduto fin dai primi capitoli) se non fosse funzionale all'unità dell'intreccio. E non è neanche escluso che l'autore intendesse, più o meno consapevolmente, convincere il lettore e se stesso che siamo lontani dal mero racconto di viaggio e che il tutto è frutto della propria abilità di scrittore. Lo stesso scrittore che tesse e ritesse la tela dell'intreccio, pur semplice, arricchendolo sempre di nuovi particolari che riguardano non più la *fabula* ma il carattere dei personaggi. In altre parole, raccontare gli stessi fatti più volte consente al narratore di tracciare pian piano il ritratto dell'antagonista che da buon compagno di viaggio diventerà prima un simpatico bugiardo e poi, in una *climax* ascendente, un fanfarone, un disonesto, un filibustiere, un pazzo, già segnalato all'Organizzazione degli emigranti italiani del luogo come *elemento poco raccomandabile*.

Le disavventure del protagonista diventano argomento di conversazione, gli valgono la simpatia degli altri che si fanno a pezzi per aiutarlo, arrivano addirittura (e qui l'ironia di La Cava su certo sensazionalismo giornalistico è irresistibile!) a suscitare gli entusiasmi di un giornalista del «Corriere della Sera», più interessato paradossalmente ad ascoltare le peripezie accadute al nostro eroe che a discutere del processo Eichmann su cui in quel momento sono puntati gli occhi del mondo intero:

Diverso mi è sembrato nell'apparenza il carattere di M., corrispondente del Corriere della Sera, il quale, conosciuta la mia storia dalla signora Sara, si è fatto a pezzi, come si suol dire, per offrire il suo aiuto. Gli occhi lampeggiarono di divertita curiosità. «Sentiamo, sentiamo, perché è veramente interessante. Faremo sorgere un caso giornalistico. Ne parleremo sul Corriere, interesseremo tutto il mondo giornalistico alle sue avventure. (VI, 48)

A volte il narratore delega i personaggi secondari a raccontare le vicende del forestiero dabbene gabbato dall'ebreo in malafede:

Io fui presentato come una persona alla quale fosse accaduta un'avventura straordinaria, più buffa che tragica, ad opera di un ebreo italiano in viaggio per Israele. "Figurati" – disse la signora Sara – che perdettero la nave sulla quale viaggiavano al Pireo, ripartirono poi in aereo, lui senza soldi e questo qui che glieli presta, sulla parola che i denari si sarebbero ritrovati nella valigia rimasta nella cabina della nave. La valigia era aperta, i soldi non ci sono, e forse non ci sono mai stati, ed ecco che io entro in ballo nella mia qualità di parente ricca che avrebbe dovuto restituire tutto. (VI, 53)

Altre volte è il protagonista che, su richiesta e «come un trovatore in una corte», si fa narratore egli stesso delle sue avventure, non tanto per compiangersi e per essere compianto, quanto per ridere di sé insieme al suo occasionale pubblico:

L'ingegnere Augusto si divertiva a stuzzicarmi placidamente, interrogandomi sulle mie avventure, e io mi prestavo volentieri al gioco, ripetendo la storia quasi con le stesse parole della prima volta, per la ricerca che vi facevo della migliore espressione. (VI, 44)

"Sentiamo, sentiamo! Mi dispiace proprio che le sia capitato un incidente del genere, proprio venendo nel nostro paese..." rispose la signora Alda, rivolgendosi a me.

Raccontai allora i fatti secondo il loro ordine, suscitando il solito interesse. (VI, 53)

Facevo con loro il buffone, raccontando le peripezie del mio viaggio, ed essi si divertivano un mondo. (VI, 42)

Io raccontavo le mie avventure, ero come un trovatore in una corte, mi sentivo allegro; e gli altri ridevano con me, salutavano con gioia l'ospite che passava contento l'ultima notte del suo soggiorno nella loro terra. (VI, 121)

E ancora:

La signora Alda vantò le mie doti di narratore dei fortunosi casi occorsimi nel viaggio, e dichiarò che tutti erano ansiosi di conoscerli.(...) Avvertii per la prima volta di aver sfruttato troppo la mia vena mordace e che era poco umano deridere ancora il mio avventuroso compagno di viaggio soltanto perché con la sua pazza furfanteria aveva rivelato la mia dabbenaggine. (VI, 58)

3. Autore, narratore, protagonista: che caos!

Chi è il narratore? Chi è il protagonista? Sono la stessa persona? E' il lettore a dover fare attenzione per rintracciare nel testo gli indizi che lo porteranno a smascherare il narratore, a scoprirne il gioco.

Il protagonista è lo stesso narratore che non si presenta apertamente ma dà di sé informazioni che riconducono all'autore. Protagonista la cui identità è ignota, dal momento che solo una volta in tutto il romanzo se ne fa il nome: Toto chiama *Mario* il suo compagno di viaggio (VI, 39: «Alzati, Mario, esci fuori, alzati!»).

La matassa ingarbugliata si dipana e non ci può essere confusione di ruoli se il nostro lettore tiene principalmente fede al patto narrativo senza cadere nei tranelli che La Cava si diverte a creare giocando con il lettore e con se stesso, sovrapponendo i ruoli, alternandoli, confondendo i vari punti di vista. E' lui stesso, però, a scusarsene per primo e a precisare che:

In quel viaggio, diventato fortunoso per varie circostanze, raccontai le cose accadute in prima persona; non lo avevo mai fatto preferendo la terza persona; forse per questo credetti di non avere costruito per nulla un personaggio distinto da quello autobiografico. Ma l'io narrante fa spesso simili scherzi che soltanto gli impulsi dal profondo giustificano.

Mi figurai più spaesato di quello che mai sia stato, dopo le disavventure dei soldi perduti, e caricai più del dovuto di ironico sarcasmo il personaggio che mi aveva messo nei guai. Prima lo colorii nei racconti a voce che feci con molti ebrei, per divertirli; ed essi si divertirono a spese sue e, implicitamente, di me che ero stato così sciocco da farmi mettere nel sacco da uno che, a dir poco, doveva apparire a chiunque più pazzo che savio. Poi ripetei tutto qua e là nel racconto scritto talvolta con impassibilità di cronista. (VI, 5)

Il narratore-protagonista mente fin dall'inizio quando nell'*incipit* presenta come «un buon compagno» colui che di lì a poco si rivelerà tutt'altro che una compagnia piacevole e affidabile.

La voce narrante presenta il personaggio di Toto C. adottando il punto di vista di quest'ultimo e cioè mostra di credere a tutto ciò che Toto racconta di sé e della sua vita: egli va ad Israele per fuggire un cattivo matrimonio, lo aspetta lì una fidanzata, è medico, è ebreo, è stato partigiano sulle montagne nonché l'unico superstite di una famiglia

distrutta dai nazisti: il padre scomparso in guerra, la sorella e il fratello catturati e spediti in Germania, la madre ricoverata in ospedale per le mutilazioni subite ad Auschwitz.

Il ritratto che l'antagonista fa di se stesso è dunque quello che il narratore consegna al lettore e questi, fino a prova contraria, non può non credergli.

Tutto quello che succederà tra l'ingenuo protagonista e il furbo antagonista è frutto di uno scarto tra ciò che Toto appare, o vuole apparire, e ciò che realmente è: un furfante, pronto a "brigare" e, se necessario, a fare l'infermiere (attenzione, non il medico) o il gangster (VI, 37) per sbarcare il lunario. Arriverà a negare impunemente l'evidenza dei fatti accaduti, a mistificare la realtà al punto da scaricare le sue responsabilità sull'ingenuo compagno di viaggio, suo benefattore, accusandolo di disonestà e trasformandosi da carnefice in vittima.

Non bisogna attendere molto perché si arrivi allo "svelamento": già nel III capitolo (*Le sorprese di Haifa*) il narratore smaschera Toto tramite due personaggi femminili: la fidanzata Alisa e la cugina "ricca" Sara.

Si assiste al totale capovolgimento delle verità di Toto (che non possiede verità): tutto, ma proprio tutto ciò che egli ha finora raccontato di sé e degli altri (anche i dettagli apparentemente insignificanti), e che il narratore ha riferito al lettore, è spudoratamente falso.

Ha mentito anche il narratore? O piuttosto si è divertito?

In realtà, l'ironia, le allusioni, l'iperbole (il medico Toto salva la vita al protagonista vietandogli di bere latte e prescrivendogli le sardine all'olio come antidoto al mal di mare!) nonché l'antifrasi già nell'*incipit* (il «buon compagno di viaggio»!) sono tutti indizi che il narratore fin dall'inizio fornisce di proposito al lettore perché questi possa tracciare autonomamente l'identikit dell'impostore.

Si scoprirà presto – è la cugina Sara a dirlo – che Toto non è mai stato partigiano, non ha mai avuto fratelli né sorelle ed è figlio unico di un gerarca fascista, morto di cancro, il quale prima di morire ordinò che venisse vestito in divisa con le decorazioni: altro che persecuzioni razziali!

4. Un personaggio “minore”: ma quanto minore?

Tra i vari personaggi cosiddetti minori che popolano il romanzo, che cioè non parrebbero fondamentali nella costruzione dell'intreccio, ce n'è uno che si erge sugli altri e che s'impone all'attenzione del narratore.

Il processo Eichmann (l'evento per il quale, come già detto, La Cava si trovava in Israele) occupa ben dodici pagine del romanzo, un intero capitolo che sospende la narrazione delle azioni del protagonista, una sorta di racconto nel racconto che fa sprofondare il lettore in una delle pagine più tristi della storia contemporanea.

Come un narratore e non come un cronista lo scrittore descrive con grande efficacia l'atmosfera di attesa nell'aula di tribunale prima che entri Eichmann:

Era come se la scena fosse aperta, ma vuota dei personaggi. L'angolo a sinistra era il più intenso di suggestione con quella gabbia di vetro impenetrabile ai proiettili, entro cui sarebbe dovuto comparire l'imputato. Gli occhi miei erano fissi là per non perdere l'immagine di colui che doveva entrare. Davanti, sulla nuda parete, campeggiava l'enorme insegna della lucerna a sei braccia, simbolo dello stato d'Israele ricostituito. Sotto di essa, gli scranni e i banchi del tribunale, vuoti. Lo vidi comparire, affiancato da due soldati, in un silenzio di morte. Cercai i suoi occhi, ma essi nemmeno per un momento si prestarono ad essere guardati. Eichmann ignorava il pubblico. (VI, 79)

La minuziosa descrizione del personaggio che ne segue è un ritratto più psicologico che fisico, che rimanda alle grandiose descrizioni di alcuni personaggi manzoniani quali Gertrude e soprattutto l'Innominato (si veda il capitolo ventesimo de *I Promessi Sposi*).

Lo scrittore lo osserva, lo scruta, esprime il suo turbamento all'apparire del criminale col consueto senso della misura e dell'essenzialità, senza retorica né eccessi. Non lo dipinge a priori a tinte fosche ma traccia comunque un ritratto senza sfumature o mezzi toni, un uomo come tanti che si muove, parla, tace con i tempi e una gestualità quasi teatrale, mentre dietro di lui sfilano le immagini della follia omicida, mentre si odono ancora le urla dei milioni di uomini che non ci sono più.

Era un uomo di statura media, più alto dei soldati israeliani che avevano cura di lui nella gabbia. Il corpo era magro e ben fatto:

e veniva da pensare che per virtù sua sarebbe vissuto cento anni. La pelle della sua faccia non sembrava viva, ma conciata e tirata sulle ossa, come se tale fosse stata resa dall'indifferenza dell'animo e dall'esercizio costante della volontà malvagia. Aveva labbra sottili, taglienti come le pinze falsamente delicate di certi insetti, piegate in una smorfia costante e irresistibile. Erano le labbra di chi non aveva mai sorriso ad alcuno; e nemmeno avevano mai pianto con alcuno. I suoi capelli, radi e sbiaditi, assenti nella parte alta del cranio, castani più che biondi, s'intonavano al colore smorto della sua pelle che le grandi luci della sala rendevano spettrale. Le mani, che uscivano dai polsini, tozze e robuste, e che sembravano in contrasto con il corpo elegante, davano un certo turbamento inspiegabile: come fossero le mani di chi sa colpire crudelmente. (VI, 79-80)

Eichmann rappresenta l'incarnazione del male (della *banalità del male* dice Hannah Arendt⁵²), quel male che, osserva La Cava, è presente nella natura umana e che nel caso di Eichmann condiziona la storia personale dell'individuo e, al tempo stesso, la storia collettiva di un intero popolo. Ne viene fuori un personaggio vivo, autenticamente negativo sul quale il moralista La Cava, se pure non esprime apertamente giudizi assoluti se non dopo aver analizzato *i fatti*, non può fare a meno di porsi inquietanti interrogativi.

Che uomo fu dunque Eichmann? Non un comune malvagio, certamente: non un uomo dal cuore di pietra, soltanto; e nemmeno un fanatico, se la sua azione fu sempre così ragionata e chiaroveggente. Eichmann fu un uomo che mise la sua malvagità a servizio di una causa politica. Le ragioni politiche scatenarono i suoi istinti di belva.

(...) Ma che cosa avevano fatto di male gli Ebrei ad Eichmann, a Hitler, alla Germania nazista? Rispondere a tale quesito è importante per comprendere la tragedia inaudita che sconvolse il mondo: è necessario per comprendere, in questo caso, il cuore disumano di Eichmann. Non credo, infatti, che l'istinto puro della malvagità possa spiegare tutto. (VI, 83-84)

Il moralista La Cava cerca di mordersi la lingua (come ha l'obbligo di fare il bravo cronista) ma la voce narrante, che non si limita a proporre le

---

⁵² Arendt, Hannah, *La banalità del male. Eichmann a Gerusalemme*, Feltrinelli, Milano, 1964.

azioni funzionali all'intreccio, elabora pensieri, riflette, parla ad alta voce e qua e là, proprio come Manzoni, interviene nel testo frequentemente e con decisione.

La responsabilità di un cumulo così enorme di delitti gli era sembrata leggera nella sua qualità di subalterno: tale leggerezza si sarebbe ripercossa su tutto il buon popolo tedesco. Gli ordini atroci di sterminio, poca cosa se rivestiti di melliflue frasi di convenienza: lo stato di necessità avrebbe salvato la faccia dell'intero popolo tedesco, com'era stato sempre per tutti i popoli nel corso della storia. Le bugie gli venivano naturali come ad altri la verità e non c'era evidenza di fatti che riuscisse a scomporlo. Ci fu chi disse che dal suo comportamento al processo, si ricavava l'idea di un uomo meschino, attaccato alla sua salvezza fino all'assurdo. A me Eichmann è sembrato piuttosto un essere dotato di un'astuzia diabolica. Se non è riuscito a salvare la sua vita, è perché la verità ha parlato con altro accento che le sue bugie.(...) Ma si sarebbe potuto trovare attenuazione in chi continuamente aveva operato il male in quella sterminata misura? (VI, 81)

Gli interrogativi e le perplessità del narratore mostrano evidentemente che egli non sempre resiste alla tentazione di diventare onnisciente, di trascurare l'imparzialità del cronista, di esprimere il proprio punto di vista e di condensarlo in frasi lapidarie che ci riportano alla mente le note sentenze manzoniane («l'amor proprio fa di questi scherzi al cuore umano», VI, 86), così come ha un sapore decisamente manzoniano la riflessione tutta lacaviana sul male:

Mi domandavo non tanto chi fosse Eichmann nella sua concreta individualità di malvagio, quanto chi fosse l'uomo in astratto, sotto di cui anche un essere come quello doveva farsi ricadere, e mi sentivo prendere dallo sgomento. Non era più possibile illudersi sull'aspetto confortante della propria natura, e immaginare che in qualche piega segreta non si annidasse quello diabolico, del quale Eichmann aveva rivelato la punta estrema. Anch'io paradossalmente sarei potuto essere al di là della transenna, chiuso nella gabbia di vetro. Il caso mi aveva liberato. Il caso mi aveva liberato pure dal pericolo di cadere nel peccato infamante di omissione di soccorso, del quale si erano macchiati forse milioni di uomini nel mondo. In ogni modo, bisognava prendere posizione, elevandosi al livello dal quale è possibile giudicare gli altri come se fossero una parte di noi stessi. Cosa

fare con un serpente velenoso in agguato? Schiacciargli la testa. Ma anche il serpente velenoso avrebbe il suo diritto di vivere. Chi sei tu per togliere una vita che non sei stato tu a creare? Lo so, il precetto di rispettare la vita varrebbe per tutti, anche per i serpenti velenosi, anche per Eichmann.(...) Ma Eichmann non è un semplice serpente velenoso, non è una mosca molesta: è un uomo come noi, purtroppo, incatenato alla sua volontà malvagia. Non è un'ipocrisia dire che bisogna liberarlo con la morte. Il male, cioè la morte, è inerente alla vita, poiché non si può vivere senza infliggere la morte a coloro che sono più deboli di noi. Anche Eichmann come animale politico non poteva vivere senza infliggere la morte a coloro, tra i propri simili, che erano più deboli di lui. E' una legge naturale, si sa. Ma l'animo nostro si slancia pure irrimediabilmente verso il sogno, verso l'impossibile, verso il cielo. Dice che bisogna rispettare la vita. Dunque anche la vita di Eichmann? (VI, 87-88)

A conclusione di questa nostra introduzione vale la pena di sottolineare che leggere oggi *Viaggio in Israele* significa affrontare, insieme a Mario La Cava, le questioni fondamentali dell'uomo contemporaneo irrimediabilmente scacciato dal Paradiso terrestre. E però i grandi sistemi etici su cui si fonda la nostra civiltà non avrebbero valore per un tale scrittore, e per il suo lettore, se non divenissero tangibili, a portata di mano, se non fossero dei *fatti* e nodi di un racconto che costringe ancora a ripensare il destino umano.

LUIGI TASSONI

MARIO LA CAVA:
NEL GIARDINO DEL BENE E DEL MALE

1. Gli specchi dell'altro

*Viaggio in Israele*⁵³ è un romanzo sul bene e sul male, ma anche qualcosa d'altro. Quanto al bene e al male, i limiti opposti della loro percezione etica si scontrano, si oppongono e, alla fine, l'uno ha senso se il lettore lo confronta all'insensato dell'altro. Il viaggio che il protagonista compie in questo racconto ha come alibi, pretesto e pretesa, il fatto di trovarsi faccia a faccia con una delle possibili incarnazioni del male nella storia. L'occasione è data, nell'estate del 1961, dalle battute finali del processo ad Adolf Eichmann a Gerusalemme. Di quel processo abbiamo un documento eccezionale, l'impeccabile saggio di Hannah Arendt dal titolo italiano emblematicamente noto, *La banalità del male*,⁵⁴ nel quale il criminale nazista non è disegnato semplicisticamente come un mostro ma come un buffone in cerca di frasi esaltanti, comunque responsabile di aver fatto soffrire milioni di esseri umani, colui che in «quel suo lungo viaggio nella malvagità umana ci aveva insegnato la lezione della spaventosa, indicibile e inimmaginabile banalità del male». Con la stessa coscienza dubbiosa e decisa a comprendere, Mario La Cava, anche lui ospite come la Arendt nell'aula del processo a Gerusalemme, intuisce che l'incontro con la banalità del male lo riguarda direttamente come individuo: «Mi pareva che soltanto con quell'incontro io sarei penetrato negli abissi del male e attendevo quella prova quasi come una rivelazione, nella quale meglio avessi

---

⁵³ *Viaggio in Israele*, scritto fra il 20 settembre 1961 e il 31 agosto 1965, fu pubblicato per la prima volta nel 1967 a Lucca dall'editore Fazzi, e successivamente a Cosenza dall'amico editore libraio Walter Brenner nel 1985, come specifica l'autore nella nota che accompagna proprio quella edizione. All'edizione cosentina abbiamo fatto riferimento nella presente lettura.

⁵⁴ Cfr. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the Banality of Evil*, Viking, New York, 1963, trad. it. di P. Bernardini, *La banalità del male. Eichmann a Gerusalemme*, Feltrinelli, Milano, 2007 (12a), 62-63.

potuto conoscere me stesso». Quest'uomo che parla in prima persona, personaggio e narratore nella e della storia, si sofferma a osservare l'altro e se stesso, e si scopre diverso da come si sarebbe immaginato in una circostanza simile, «più malinconico che combattivo», e si guarda intorno per tutto il corso della narrazione (nella quale lo spazio dedicato ad Eichmann occupa solo un capitolo quasi al centro del romanzo): «Quel primo giorno, sotto un sole accecante che nell'aria sottile di Gerusalemme dava quasi una smemoratezza del vivere»...Bellissima definizione della vita che corre, solare, intorno alla responsabilità del giudizio su chi la vita l'ha martoriata e vilipesa. Che cosa può provare questo personaggio che dice «io» nel romanzo di fronte alla *sterminata misura del male*? Di fronte al serpente velenoso che forse aveva il diritto di vivere? E quale abisso si apre nella coscienza del testimone esterno di questa storia del male, che è insieme intimamente ricettivo di altre storie singole e private?

Quando uscì più di quarant'anni fa, nel 1967, *Viaggio in Israele*, in un momento drammatico tanto per gli israeliani quanto per i palestinesi, i lettori anche più attenti commisero due errori grossolani: il primo fu quello di non aver capito che si trattava proprio di un romanzo; il secondo fu quello di non aver capito il modo problematico, e oggi attuale, in cui la narrazione tocca il mondo ebraico e quello arabo in un fazzoletto di terra, dal punto di vista di un non ebreo. Riguardo a queste leggerezze, il narratore del nostro romanzo è uno straordinario ascoltatore che si lascia portare per mano dai propri interlocutori, e per di più non soffre di quella che ironicamente Amos Oz chiama la «sindrome di Gerusalemme», là dove tutti strepitano, giudicano, propongono, discutono, e nessuno ascolta.⁵⁵

Il nostro viaggiatore, pur raccontando la storia in prima persona, tiene fortemente a bada il proprio io, è autoironico al punto di recitare a richiesta il racconto (divertito e divertente) delle proprie disavventure a beneficio dei suoi ospiti, ed è sempre rivolto verso quegli interlocutori che maggiormente gli interessano, in una disposizione verso l'altro che avremo modo di chiarire, e che intanto diciamo del tutto opposta a quella che prova Imre Kertész in un suo viaggio a Gerusalemme: «Sono un visitatore che inutilmente raccoglie le impressioni, invano interroga la gente e non la capirà, perché non condivide la sorte di quelli a cui

---

⁵⁵ Oz, Amos, *Contro il fanatismo*, trad. it. di Loewenthal, Feltrinelli, Milano, 2006, 35.

realmente appartiene». ⁵⁶ Al contrario il visitatore di La Cava si apre ad una continua curiosità, si apre alla domanda verso l'altro, muovendosi, in quell'estate del 1961, nelle città ebraiche e persino nel deserto, ma cercando, come può, un incontro con il mondo arabo che guarda con naturale grande curiosità (per esempio, gli pare che gli arabi siano gli «eterni proletari di Israele») ⁵⁷.

Veniamo alla narrazione, all'*incipit*: «Un buon compagno di viaggio è una benedizione del cielo. Con lui si potrebbe andare anche all'inferno. Quando poi la buona compagnia è reciproca, il culmine della felicità raggiunge le stelle». Sembra un'avventura e invece è una disavventura, sembra un inferno e invece è un giardino del caso e della felicità. Questa è la molla ironica e antifrastica che fa scattare l'intreccio. La narrazione sembra autobiografica per il punto di vista, ma poiché il narratore non impone alcuna regola autobiografica, tranne qualche sporadica notizia che trapela intorno ai suoi connotati (tenero e affettuoso, e direi lungimirante, l'accento al figlio Rocco, allora bambino, come possibile interlocutore nella conversazione intorno all'esistenza), quanto spazio occupa l'autobiografia? Inoltre il motivo principale del viaggio (assistere al processo Eichmann) è un obbiettivo in effetti secondario, se la narrazione si orienta altrove, così come il viaggio in sé, ovvero verso occasioni impreviste del caso e della necessità, che lasciano un ridottissimo margine alle previsioni iniziali. Dunque, lettore di oggi, non cadere nel tranello del cattivo lettore di un tempo, e dà a Cesare quel che è di Cesare. A questo proposito converrà sottolineare che proprio il verbo *donare* ha un senso prioritario in questa storia: costituisce una linea tematica costante, ovvero quella del dono, dello *xenion*, ricevuto e offerto, che è il dono dell'ospitalità, dell'amicizia, dell'attenzione, del pensiero, e soprattutto della parola. Di qui l'illuminazione sul bene e sul male, attraverso i vari gradi del loro essere complementari e speculari. In

---

⁵⁶ Kertész Imre, *Il secolo infelice*, trad. it. di K. Sándor, Bompiani, Milano, 2007, 241. Utili anche le considerazioni di Kertész intorno alla città e al paese: «Nella tenue luce di Gerusalemme, nelle serate dorate, (...) una volta improvvisamente capii - forse più con i sensi che con l'intelletto - perché proprio qui nacquero di dèi. Adesso dovrei capire perché qui li stanno assassinando, con la passione esibizionista delle città sanguinanti» (238-239).

⁵⁷ Allo stesso modo, nel primo romanzo di Abraham B. Yehoshua proprio un «proletario d'Israele», il giovane meccanico arabo Naim, occupa una posizione chiave dal punto di vista della narrazione, come sottolinea lo stesso Yehoshua in *Il lettore allo specchio. Sul romanzo e la scrittura*, a cura di A. Guetta, Einaudi, Torino, 2003, 56.

questo senso *Viaggio in Israele* è un autentico capolavoro etico della parola che porta a pensare, perché solo con il pensiero, come scrive Hannah Arendt, si riesce ad opporsi al male, a depotenziarlo, a smascherarlo nella sua banalità e nella sua sostanziale inutilità. Il romanzo di *La Cava* è in effetti una tessitura attenta di incontri, figure, destini, e ha una forte connotazione etica: come in un cerchio si apre con un'imprudente fiducia nell'altro (il compagno di viaggio, i marinai che informano sulla partenza della nave) e si chiude con un più che prudente rientro anticipato sulla nave del ritorno. Paradossalmente il dono maggiore ricevuto dal narratore è l'incontro con il male (il nostro onesto ed esposto visitatore si preoccupa di sedersi abbastanza avanti nell'aula, in modo da guardare in faccia l'imputato), nel precipizio abissale che impedisce, solo in questo caso, di sostituire l'io all'altro, quell'individuo che incarna la mostruosità del crimine. E tuttavia ciò non basta a disinnescare i dubbi legittimi sul diritto di un giudice nel decretare la morte di un uomo.

2. Il narratore nascosto

Prima di tutto: chi è l'io di questo romanzo? « Narrare con calma la propria vita come se si trattasse di un racconto altrui»⁵⁸: questo è l'invito di Orhan Pamuk a proposito dello scrittore. E se fosse vero anche il contrario? In fondo *La Cava* lo dimostra in questo romanzo in modo concreto: ovvero narrare con calma la vita degli altri come se facesse parte della propria, o proprio perché fa parte dell'io.

Ma è piuttosto su questa calma, anzi su questa pazienza, che dovremo ritornare. Intanto insisto sul fatto che qui il narratore che dice «io» orienta una precisa scelta narrativa (ed etica), e non necessita del bagaglio autobiografico. Lasciamolo spiegare a Bachtin che se ne intendeva: «Identificare assolutamente il mio "io" con l'"io" del quale racconto è impossibile, come è impossibile sollevarsi prendendosi per i propri capelli. Il mondo raffigurato, per quanto realistico e veridico esso sia, non può mai essere cronotopicamente identico al mondo reale raffigurante, dove si trova l'autore-creatore della raffigurazione»⁵⁹. Ciò

---

⁵⁸ Pamuk, Orhan, *La valigia di mio padre*, in *Altri colori. Vita, arte, libri e città*, trad. it. di G. Bellingeri e Ş. Gergin, Einaudi, Torino, 2008, 489.

⁵⁹ Bachtin, Michail, *Le forme del tempo e del cronotopo nel romanzo*, in *Estetica e romanzo*, trad. it. di C. Strada Janovic, Einaudi, Torino, 1997, 403-404.

vale anche per la narrazione di La Cava, e per quanto intuitiva sia questa situazione, occorre che il lettore non cada nel tranello di una magnifica e scoperta ambiguità posta sotto i suoi occhi.

Qui la soggettività dell'io autobiografico non è affatto invadente, anzi solo a tratti è riconoscibile nella figura dell'autore. In sostanza il narratore dimostra la propria vocazione di interlocutore che mostra e poi cancella i tratti della propria presenza. Di fronte a quello specchio che è l'altro, nella gamma infinita di tutte le sue variabili, parrebbe domandarsi: chi sono io? In effetti, tentiamo di riassumere chi è davvero l'io di questo romanzo: un testimone quasi neutro (ma non neutrale), un colpevole di indifferenza, qualcuno che si definisce di riflesso ma non come alternativa all'altro, un intruso che entra in un mondo altro come se dovesse entrare in se stesso, un curioso, un guardante. (L'episodio del narratore imbarazzato che si intrufola per le strade segrete della città e ruba alcune immagini fotografiche al quotidiano della gente la dice lunga sull'occhio del narratore che vorrebbe farsi invisibile e continuare a essere fortemente ricettivo). E soprattutto: il narratore in prima persona provoca un itinerario di interrogazioni: la domanda è aperta al mondo, alla gente, alle consuetudini, ai caratteri individuali, ai comportamenti collettivi, al pubblico come al privato. Lo ripeto: di sé l'io dice pochissimo, e dice solo quel poco che basta a farsi accettare come interlocutore. Di fronte agli altri interlocutori in Israele, come davanti a specchi riflettenti, egli è nudo e crudo, discreto e volutamente nascosto, e tuttavia la sua presenza ha una certa consistenza. Spesso preferisce il silenzio e l'ascolto, preferisce lasciare parlare i personaggi, e talvolta la scelta del silenzio lo fa sentire colpevole di indifferenza, mentre il suo è un cammino in punta di piedi lungo le linee intrecciate nella storia dei personaggi. Quando il narratore parla nel racconto, allora sceglie di raccontare e di divertire e divertirsi offrendo la propria storia, di volta in volta trasformata in funzione del suo "pubblico" benevolo: «Io raccontavo le mie avventure, ero come un trovatore in una corte, mi sentivo allegro; e gli altri ridevano con me, salutavano con gioia l'ospite che passava contento l'ultima notte del suo soggiorno nella loro terra». Il narratore, dunque, riserva solo cenni rapidi ed essenziali a noi lettori di questo divertimento del racconto nel racconto nato a beneficio dei suoi ospiti, come dono per chi gli ha offerto le tante chiavi della vita in Israele, le tante voci e i destini che modellano i connotati di un mondo sconosciuto. E per quanto umilmente muova i suoi passi, il viaggiatore

sente su di sé la responsabilità del piccolo dio ospite che, in nome di nessun altro dio, propizia nell'altro la possibilità del viaggio interiore che tocca l'io: il viaggio verso l'altro diventa il viaggio verso se stesso.

«Facevo con loro il buffone, raccontando le peripezie del mio viaggio, ed essi si divertivano un mondo»: l'ironia, l'autoironia, il *Witz*, fanno tutt'uno nella condivisione di un senso non drammatico, che fa dello straniero un non estraneo. Perché proprio la disavventura iniziale, che unisce la pazienza fiduciosa del narratore alla follia nascosta del suo primo compagno di viaggio, offre alla storia la possibilità di una trasformazione: la sopravvivenza, la povertà, la precarietà, l'essere incolpevolmente appeso a un filo quotidiano, si trasformano in possibilità di essere accolto come ospite, in possibilità e necessità di ricevere il dono, e così non rimanere "fuori" ma entrare letteralmente nella casa dell'ospite, provarne la seduzione, gustare la gioia dell'incontro e la felicità della condivisione. Malgrado inizialmente il narratore si rimproveri il suo *primitivo istinto di fare il bene*, scoprirà che nessuna moneta è persa, solo è diventata altra nelle mani dell'altro. Anche per questo l'io, nonostante il pensiero della sopravvivenza, comincia a riscoprire ad occhi aperti il piacere del «viaggiatore non frettoloso», la «noia preziosa di coloro che sono sempre occupati a non fare nulla». Questo *nulla*, a cui allude, ha un corrispettivo fantastico nei giardini del suo soggiorno, soprattutto nei giardini notturni, in una sorta di sospensione edenica del tempo, che propizia il sonno del viaggiatore: «e io dormii, stanco com'ero, quasi non disturbato dalle zanzare, nella notte che i giardini di Peth Tikva isolavano in un dolcissimo silenzio». Il sonno sì, ma non i sogni, sui quali il viaggiatore stende un velo, affidandoli al silenzio della memoria, forse perché lo spazio onirico avrebbe preteso troppa visibilità per un io che invece vuole starsene nascosto nella narrazione. La Gerusalemme di La Cava è tutto l'opposto della Gerusalemme di Oz, di Yehoshua o, più recente, di Grossman: non vi è la confusione di quel segreto sovvertitore dell'ordine mentale, e tutto è ridisegnato come un ipotetico giardino, senza cruccio e senza disperazione. («Quanti alberi non ho io visti in Israele! Quanta ombra in quel paese assetato. Notte e giorno cade la pioggia artificiale sui campi; e gli agrumi che crescono ad arbusto hanno le foglie lucenti di verde»). Tanto il giardino di Petah Tikva quanto quello di Gerusalemme, della seconda ospite, in parte selvaggio, sono varianti naturali dell'immagine

di una inseparabile idea di coesistenza fra diversità, pensata da chi pensa al caos come immagine della storia e della coscienza.

La pazienza dell'io narratore cuce insieme scampoli, frammenti, intuizioni, illuminazioni, magnifici ritratti, come tracce del destino dei suoi personaggi, dove l'imprevisto muove le sorti più di qualsiasi logica. Sono questi *flashes* che raccontano a lui e a noi la storia degli altri in Israele.

3. Il rispetto dei personaggi

I personaggi del romanzo salgono e scendono la scala del bene e del male, e scelgono l'io come referente privilegiato, così non gli sono estranei e non lo trattano da straniero: dalla complessità del bene all'abissalità del male. La gran parte di questi personaggi sale o scende quella scala, com'è inevitabile, o dimora per poco sul gradino delle seduzioni, nel bene e nel male, in attesa di muovere qualche passo. Gli ospiti che accolgono il viaggiatore sono il dono, la promessa, il perdono anticipato e la sorpresa. E l'io, con molto giudizio, non si perde nel sottosuolo delle ragioni occulte, di quelle oscure sensazioni che porterebbero altrove ogni intenzione del viaggio. Si può dire che l'io resista alle promesse di seduzione? Forse sì, oppure che si abbandoni alla seduzione del pensiero nel giardino dei suoi risvegli e nel giardino notturno delle conversazioni e del pensiero.

Alla pazienza degli interlocutori corrisponde la pazienza dell'io. Intorno alla figura degli interlocutori, degli ospiti e dei compagni di viaggio, o semplicemente degli incontri fuggevoli, ruota il mosaico della narrazione che si sposta nel tempo, e per ogni figura disegna schizzi, ritratti, e scenari del presente e del passato. E' questo il punto in cui la coscienza autobiografica si forma attraverso la storia (biografica) dell'altro. Esse diventano tutt'uno, complementari, e riconoscibili a se stesse nella reciprocità riflessiva dello specchio. L'io riconosce in sé alcune ragioni profonde perché le ha sperimentate nell'altro; e l'altro ha bisogno dell'io per cercarsi, riconoscersi, identificarsi. Tutto ha senso. Anche di fronte ai "peccati" dell'interlocutore nel bene e nel male, anzi del bene mescolato umanamente al male: le passioni incontrollate, il falso amore, il disamore, la fedeltà, la disonestà, la follia, il buon senso, la confidenza, l'indifferenza, la menzogna, la coerenza...Tuttavia non

c'è violenza in questo universo, non c'è aggressione, non c'è rumore né odio.

L'altro non è enigma, anzi è scoperta straordinaria: in questa relazione ricettiva l'io è il fautore della domanda, colui che interroga, che cerca, che abita nel discorso, e quando si sente colpevole è solo per quella discrezione che sembra indifferenza. L'altro gli dona qualcosa sotto forma di perdono incondizionato, anticipato, e come un credito di amicizia.

Da Tel Aviv a Gerusalemme e Haifa, le case, le stanze, le strade, gli alberi, il deserto: dappertutto si estende il giardino del bene e del male, nel bene e nel male: qui Dio si è nascosto, mentre l'io s'aggira nello stesso nascondiglio, e ritrova se stesso grazie alla propria parola, grazie al proprio pensiero, grazie ad un'umanità sostanziale, responsabile e vigile. Di questo e di tant'altro ci racconta *Viaggio in Israele* di Mario La Cava.

ADRIÁN BENE

SARTRE ET MERLEAU-PONTY : UN DÉBAT ? (FACTICITÉ, CORPORÉALITÉ, INTERSUBJECTIVITÉ)

Introduction

Le but de cette étude est d'analyser le drôle de débat entre Jean-Paul Sartre et Maurice Merleau-Ponty, en mettant *L'Être et le Néant* (1943) en comparaison avec *La Phénoménologie de la perception* (1945). Les deux philosophes ont aussi d'énormes mérites dans la familiarisation de la phénoménologie de Husserl et Heidegger en France. En critiquant leurs maîtres, ils ont élaboré leurs propres philosophies phénoménologiques qui ont plusieurs analogies. Tous les deux tendent à dépasser le cartésianisme de Husserl, en soulignant la priorité des dimensions ontologiques de la réalité humaine (*Dasein* de Heidegger) telles que la facticité, la corporéalité et l'intersubjectivité. Sartre analysa la conscience à la base de la néantisation comme liberté, mais il reconnut la facticité de la réalité humaine évidente, comme nous allons le voir. Cependant Merleau-Ponty effectua le rôle constitutif du corps et de la perception, et interpréta la philosophie de Sartre comme individualisme et subjectivisme. J'essaie de démontrer qu'il avait tort.

Cette fausse interprétation avait un fort effet sur la réception de Sartre non seulement en France, mais sur le champ de la philosophie anglo-saxonne, grâce à la popularité de la conception de l'incorporation parmi les représentants des sciences cognitives et de *disability studies*. Ce qui est peut-être surprenant c'est que le marxisme officiel accepta aussi les arguments de Merleau-Ponty contre Sartre, bien qu'il ait été phénoménologue, c'est-à-dire philosophe réactionnaire à l'avis d'un philosophe marxiste tel que György Lukács. Je crois que le rejet de Sartre comme individualiste vient de la confusion concernant la conception de l'individualisme, ce qui pour Sartre n'est égal ni au solipsisme ni à l'égoïsme sociale. Ce n'est pas une conception ontologique, mais provient du principe épistémologique de la phénoménologie. Les arguments de Merleau-Ponty confondent les deux

approches philosophiques, ainsi se concluent en rejet de la théorie de la liberté sartrienne. Cependant il ne met pas en considération ces passages-là dans *L'Être et le Néant* qui prouvent que Sartre tient compte de la facticité, inclusivement l'intersubjectivité, l'historicité, la situation, et même la corporéité. C'est vrai que Sartre n'attribua pas autant d'importance au corps que Merleau-Ponty, mais la différence d'opinions entre les deux philosophes est moindre que Merleau-Ponty l'a vue.

Le débat philosophique est devenu une polémique politique et idéologique dans les années 1950. En 1952, Sartre s'est rallié au communisme lorsqu'il a écrit ses articles sous le titre *Les Communistes et la paix*, pendant que Merleau-Ponty a été déçu du marxisme à cause de la politique soviétique en Corée. Le premier article a été publié par Sartre dans *Les Temps Modernes* derrière le dos de son ami et coéditeur. Les chemins des deux philosophes se trouvaient divergeant quand Merleau-Ponty a quitté la rédaction, lorsque leur conflit s'était aggravé. En 1955, il a publié *Les Aventures de la dialectique* adressé à Sartre, où la base philosophique de son argumentation est celle de sa critique évoluée dans *La Phénoménologie de la perception*. Voyons donc les concordances et les discordances des deux œuvres.

Facticité et subjectivité

Premièrement voyons ce que la facticité signifie. Le point de départ de l'ontologie de Sartre est l'évidence de l'être du et pour soi. Il *est* c'est-à-dire qu' " il est en tant qu'il apparaît dans une condition qu'il n'a pas choisie, [...] il est en tant qu'il est jeté dans un monde, délaissé dans une " situation ", il est en tant qu'il est pure contingence, [...] en tant qu'il y a en lui quelque chose dont il n'est pas le fondement : sa présence au monde. " ⁶⁰ Merleau-Ponty entre au fait dans les vucs de Sartre, même s'il ne le discerne pas. Il a décrit la relation entre la subjectivité et la facticité de la même manière que Sartre par rapport à l'intersubjectivité. " Le phénomène central, qui fonde à la fois ma subjectivité et ma transcendance vers autrui, consiste en ceci que je suis donné à moi-même. *Je suis donné*, c'est-à-dire que je me trouve déjà situé et engagé dans un monde physique et social (...). Ma liberté, le pouvoir fondamental que j'ai d'être le sujet de toutes mes expériences, n'est pas

---

⁶⁰ Sartre, Jean-Paul, *L'Être et le Néant* [EN] Gallimard, Paris, 1943. 72.

distincte de mon insertion dans le monde. ”⁶¹ Ce qui est surprenant c’est que cependant il le considère comme subjectiviste. Probablement, les raisons de cette désinterprétation négative sont les racines nietzschéennes et herméneutiques de Sartre ce qui peuvent être confondues avec un volontarisme solipsistique. Sartre a précisé que “ le pour-soi, tout en choisissant le *sens* de sa situation et en se constituant lui-même comme fondement de lui-même en situation, ne *choisit* pas sa position ”.⁶² C’est le pour-soi qui peut donner des significations et des valeurs, qui crée toujours une totalité des sens. Cette épistémologie antiréaliste n’est pas identique à un idéalisme subjectif, solipsistique et nihiliste.

Dans *La Phénoménologie de la perception* Merleau-Ponty s’est consacré à constituer la phénoménologie du corps à la base des travaux de Husserl et ceux de Heidegger. L’analyse de la subjectivité donnée par Sartre se base sur la description de la conscience, mais il a l’évidence de la facticité à voir avec Merleau-Ponty. Ainsi, les remarques de Merleau-Ponty ne semblent pas originaux concernant le facticité, puisque son livre a paru deux ans après *L’Être et le Néant*. “ Je suis jeté dans une nature et la nature n’apparaît pas seulement hors de moi, dans les objets sans histoire, elle est visible au centre de la subjectivité. ”⁶³ Identiquement, Sartre a écrit: “ nous sommes à chaque instant lancés dans le monde et engagés ”⁶⁴. Il poursuit : “ Ainsi, dans ce que nous appellerons le monde de l’immédiat, qui se livre à notre conscience irréfléchie, nous ne nous apparaissions pas d’abord pour être jetés ensuite dans des entreprises. Mais notre être est immédiatement en situation, c’est-à-dire qu’il surgit dans des entreprises et se connaît d’abord en tant qu’il se reflète sur ces entreprises. ”⁶⁵ Merleau-Ponty n’a rien dit de nouveau, plutôt il réduit la dimension herméneutique de la phénoménologie de Sartre comme liberté subjectiviste. Il admet la distinction sartrienne entre l’être-en-soi et l’être-pour-soi⁶⁶, mais accentue la perception et le comportement concernant la conscience au

---

⁶¹ Merleau-Ponty, Maurice, *Phénoménologie de la perception* [PP] Gallimard, Paris, 1945. 398.

⁶² EN, 119.

⁶³ PP, 413.

⁶⁴ EN, 115.

⁶⁵ *Ibid.* 74.

⁶⁶ PP, 401-402.

lieu de la réflexivité: " En ce qui concerne la conscience, nous avons à la concevoir, non plus comme une conscience constituante et comme un pur être-pour-soi, mais comme une conscience perceptive, comme le sujet d'un comportement, comme être au monde ou existence (...). "67 Je crois que c'était évident pour Sartre aussi, puisque c'est lui qui a décrit le cogito préreflexif, qui a inspiré la conception de l'être anonyme de Merleau-Ponty, mais s'opposant à Sartre, il introduit l'impersonnel au centre de la subjectivité et efface l'individualité des perspectives.⁶⁸ Mais il nous faut distinguer l'individualité et l'ipséité, l'Ego et la personne, pour éviter de pratiquer des amalgames. L'être-pour-soi décrit par Sartre " historialise son ipséité et nous savons qu'il est, sur le mode primaire ou irréfléchi, conscience du monde et non de soi "69, mais il avait déclaré antérieurement que : " Sans monde pas d'ipséité, pas de personne ; sans l'ipséité, sans la personne, pas de monde. Mais cette appartenance du monde à la personne n'est jamais posée sur le plan du cogito préreflexif. Il serait absurde de dire que le monde en tant qu'il est connu, est connu comme mien. "70 A cela près, leurs dires concordent, comme la prochaine citation le documente. " Sur le plan irréfléchi, en effet, le pour-soi est ses propres possibilités sur le mode nonthétique et comme ses possibilités sont présences possibles au monde par delà l'état donné du monde, ce qui se révèle thétiquement mais non thématiquement à travers elles, c'est un état du monde synthétiquement lié à l'état donné. En conséquence les modifications à apporter au monde se donnent thétiquement dans les choses présentes comme des potentialités objectives qui ont à se réaliser en empruntant notre corps comme instrument de leur réalisation. "71 Enfin l'être anonyme de Merleau-Ponty ne représente que centrer la discussion de conscience (qui fait l'être-pour-soi) sur l'irréléchi. Seulement, à défaut de la distinction entre conscience de soi thétique et conscience (de soi) non-thétique, en voulant éviter l'individualisme cartésien, il monte le préreflexive cogito en épingle. C'est incompatible avec l'axiome sartrien qui établit que le mode d'être de l'être-pour-soi est la présence à soi : " En fait, le soi ne peut être saisi comme un existant réel : le sujet ne peut être soi, car la

---

⁶⁷ *PP*, 404.

⁶⁸ Cf. *PP*, 408.

⁶⁹ *EN*, 194.

⁷⁰ *EN*, 141.

⁷¹ *EN*, 198.

coïncidence avec soi fait, nous l'avons vu, disparaître le soi. Mais il ne peut pas non plus ne pas être soi, puisque le soi est indication du sujet lui-même.⁷² C'est-à-dire, l'apparition de l'Ego est précédé de l'ipséité de la conscience, car " la conscience préréflexive est conscience (de) soi ".⁷³ Sartre a réitéré ce qu'il avait démonté dans *La transcendance de l'Ego*. " Ainsi l'Ego apparaît à la conscience comme un en-soi transcendant, comme un existant du monde humain, non comme de la conscience. Mais il n'en faudrait pas conclure que le pour-soi est une pure et simple contemplation " impersonnelle ". Simplement, loin que l'Ego soit le pôle personnalisant d'une conscience qui, sans lui, demeurerait au stade impersonnel, c'est au contraire la conscience dans son ipséité fondamentale qui permet l'apparition de l'Ego, dans certaines conditions, comme le phénomène transcendant de cette ipséité. "⁷⁴ Puisque Merleau-Ponty rejette comme subjectivisme la néantisation qui démêle l'être-pour-soi de l'être-en-soi (en acceptant ces deux modes d'être), il ne peut pas excéder le niveau des faits psychiques vers une ontologie phénoménologique.

Pendant Merleau-Ponty n'a pas négligé complètement la réflexivité, en admettant que la conscience est une conscience positionnelle du monde, dont la condition nécessaire est ce qu'elle soit conscience d'elle-même :⁷⁵ " Toute pensée de quelque chose est en même temps conscience de soi (...) ".⁷⁶ Mais il n'a pas accepté la conscience transparente pour elle-même de Sartre, quoiqu'ils étaient d'accord sur le rejet de l'inconscient de Freud et le moi profond de Bergson: " Si nous sommes en situations, nous sommes circonvenus, nous ne pouvons pas être transparents pour nous-mêmes (...) ".⁷⁷ Il est vrai que Sartre avait insisté sur la conscience transparente pour elle-même et c'est peut-être où sa théorie est vulnérable comme cartésienne. Mais c'est très loin de la substantialisme dualiste de Descartes : " L'être-là détermine seulement la perspective selon laquelle se réalise la présence à la totalité de l'en-soi. Par là le pour-soi fait que les êtres soient pour une même présence. Les êtres se dévoilent comme

---

⁷² EN, 113.

⁷³ EN, 113.

⁷⁴ EN, 140.

⁷⁵ Cf. EN, 18.

⁷⁶ PP, 426.

⁷⁷ PP, 437.

coprésents dans un monde où le pour-soi les unit avec son propre sang par ce total sacrifice ek-statique de soi qui se nomme la présence. ”⁷⁸

Le *Cogito* et l’historicité

Merleau-Ponty avait la ferme conviction que le cogito implique nécessairement l’intemporalité et l’instantanéité de la pensée. Sartre, à l’opposé de Merleau-Ponty, estime qu’il faut partir du cogito, car l’apodicticité de réflexion n’est pas compromise, parce que l’être-pour-soi n’est pas ce qu’il est et en même temps est ce qu’il n’est pas. “ Il ne fait donc pas de doute que le réflexif, quoique débordé perpétuellement par la totalité du réfléchi qu’il est sur le mode du n’être pas, étend ses droits d’apodicticité à cette totalité même qu’il est. Ainsi, la conquête réflexive de Descartes, le cogito, ne doit pas être limitée à l’instant infinitésimal. ”⁷⁹ Car il a la même opinion que Merleau-Ponty concernant Descartes, Bergson et Husserl qui n’ont pas pu transcender le présent, à cette différence près que Sartre a supposé que le cogito dans le fond n’est pas caractérisé par l’instantanéité, puisque le pour-soi toujours transcende lui-même vers ses possibilités futures. Pour Sartre, la temporalité est une telle totalité dont la signification est conférée par la réalité humaine.⁸⁰ Merleau-Ponty a mis en question cette interprétation du cogito et de la temporalité et son critique de la liberté et du choix sartrienne avait fait fond sur cet argument.

Comme *supra* c’était démonté, Sartre ne nie pas le facticité d’être situé, seulement le déterminisme total. Sa conception de la liberté souligne le caractère de néantisation, puisque le pour-soi transcende son être vers ses possibilités. L’objection de Merleau-Ponty pêche par le fond, puisqu’il tient pour incompatible cette liberté avec l’objectivation causée par le regard de l’autrui. “ Si, une seule fois, je suis libre, c’est que je ne compte pas au nombre des choses, et il faut que je le sois sans cesse. Si mes actions une seule fois cessent d’être miennes, elles ne le redeviendront jamais, si je perds ma prise sur le monde, je ne la retrouverai pas. ”⁸¹ A vrai dire, la liberté de pour-soi consiste en son capacité d’interprétation, ce qui est différente de la liberté d’action

---

⁷⁸ EN, 157.

⁷⁹ EN, 191.

⁸⁰ Cf. EN, 142.

⁸¹ PP, 497.

totale, qui sont confondues par Merleau-Ponty. Pour Sartre, le pour-soi n'est pas simplement opposé à l'en-soi, il transcende plutôt sa facticité grâce à sa présence au monde. " L'en-soi concret et réel est tout entier présent au cœur de la conscience comme ce qu'elle se détermine elle-même à ne pas être. "82 Ainsi, la liberté du pour-soi n'est pas absolue, étant la base de l'action (conditionnée, mais pas déterminée), mais Merleau-Ponty n'y est plus du tout. La remarque de Merleau-Ponty prêche un converti : " S'il n'y a pas de cycles de conduite, de situations ouvertes qui appellent un certain achèvement et qui puissent servir de fond, soit à une décision qui les confirme, soit à une décision qui les transforme, la liberté n'a jamais lieu. "83 Merleau-Ponty caractérise la liberté de choix comme " le surgissement silencieux de notre être au monde [...] [qui] n'est pas simplement l'aspect négatif de notre engagement universel dans un monde ".84

Merleau-Ponty a souligné que la liberté doit avoir du champ, des obstacles ce que la perception et les valorisations spontanées nous révèlent. " Sans elles, nous n'aurions pas un monde, c'est-à-dire un ensemble de choses qui émergent de l'informe en se proposant à notre corps comme " à toucher ", " à prendre " [...]. "85 (C'est le principe de la théorie de l'affordance développé par James J. Gibson en 1977.) Ce champ vécu est intersubjective et anonyme, précèdent l'individualité. Sartre, au contraire, tient l'ipséité pour une structure fondamentale du pour-soi. " Ma possibilité ne peut exister comme ma possibilité que si c'est ma conscience qui s'échappe à soi vers elle. Sinon tout le système de l'être et de ses possibilités tombera dans l'inconscient, c'est-à-dire dans l'en-soi. "86

Intersubjectivité et corporéité

Il est clair que l'intersubjectivité est une forme constituante de l'être-pour-soi selon Sartre qui part du *Mit-Sein* heideggerien. Le *Mit-Sein* " se présentant comme une *situation* " qui conditionne la réalité humaine comprend " mon existence, l'existence de l'autre, mon existence pour

---

⁸² EN, 122.

⁸³ PP, 500.

⁸⁴ PP, 501.

⁸⁵ PP, 503.

⁸⁶ EN, 121.

l'autre et l'existence de l'autre pour moi ”.⁸⁷ Dans *L'Être et le Néant* Sartre outrepassa l'idéalisme transcendantale de Husserl au regard de l'intersubjectivité. “ (...) Le pour-soi d'autrui n'est pas un phénomène caché et qui se donnerait seulement comme la conclusion d'un raisonnement par analogie. Il se manifeste originellement à mon pour-soi et même, nous le verrons, sa présence comme pour-autrui est condition nécessaire de la constitution du pour-soi comme tel. ”⁸⁸ Merleau-Ponty met l'accent sur un aspect de cette évidence en soulignant l'inhérence de ma conscience à son corps comme la base de la perception d'autrui. “ J'éprouve mon corps comme puissance de certaines conduites et d'un certain monde (...) le corps d'autrui et le mien sont un seul tout, l'envers et l'endroit d'un seul phénomène et l'existence anonyme dont mon corps est à chaque moment la trace habit désormais ces deux corps à la fois. ”⁸⁹ Lorsque le corps est “ lui-même un intentionnalité originale, une manière de se rapporter à l'objet distincte de la connaissance ”,⁹⁰ Merleau-Ponty parvient à l'interdépendance entre le corps et la conscience. (Le corporéité est la matière de la majorité des chapitres de *La Phénoménologie de la perception*, donc ici ne nous pouvons pas l'analyser, seulement indiquer l'écart entre les deux philosophes.)

Sartre, même en refusant son idéalisme, poursuit le chemin de Hegel (auprès des évidences heideggeriens) contre l'idéalisme subjective de Kant et Husserl, en faisant fond sur la reconnaissance au lieu de la connaissance en ce qui concerne le problème de l'intersubjectivité. “ (...) Le pour-soi d'autrui n'est pas un phénomène caché et qui se donnerait seulement comme la conclusion d'un raisonnement par analogie. Il se manifeste originellement à mon pour-soi et même, nous le verrons, sa présence comme pour-autrui est condition nécessaire de la constitution du pour-soi comme tel. ”⁹¹ La reconnaissance assure que Sartre échappe au solipsisme, mais l'héritage de Hegel donne lieu à la critique de Merleau-Ponty concernant la conception du conflit des regards. Sartre énonce que “ dans la mesure où l'autre me saisit comme lié à un corps et immergé dans la vie, je ne suis moi-même qu'un autre. ”⁹² Le regard

---

⁸⁷ EN, 83.

⁸⁸ EN, 132.

⁸⁹ PP, 406.

⁹⁰ PP, 444.

⁹¹ EN, 275.

⁹² EN, 275-276.

comme concept central de Sartre comprend que “ ma conscience devient objet pour l’autre en même temps que l’autre devient objet pour la mienne ”.⁹³ Car l’autrui est quelqu’un qui me regarde (cf 296-297), et “ dans l’épreuve du regard, en m’éprouvant comme objectivité non révélée, j’éprouve directement et avec mon être l’insaisissable subjectivité d’autrui. ”⁹⁴ Cette relation peut être caractérisée comme réciprocité et simultanée⁹⁵, comme quoi le problème du solipsisme qui hantait la théorie de l’intersubjectivité de Husserl est résolu.

Voyons les arguments de Sartre. Il débute en disant qu’il faut “ interroger cette apparition banale d’autrui dans le champ de ma perception : puisque c’est elle qui se réfère à ce rapport fondamental, elle doit être capable de nous découvrir, au moins à titre de réalité visée, le rapport auquel elle se réfère. ”⁹⁶ Mais cette “ apparition, parmi les objets de mon univers, d’un élément de désintégration de cet univers, c’est ce que j’appelle l’apparition d’un homme dans mon univers [...] [ce qui a pour conséquence] un espace tout entier qui se groupe autour d’autrui et cet espace est fait avec mon espace ; c’est un regroupement auquel j’assiste et qui m’échappe, de tous les objets qui peuplent mon univers. ”⁹⁷ L’être-vu-par-autrui de Sartre n’est pas du tout un concept cartésien, oubliant du corps : “ Ce que je saisis immédiatement lorsque j’entends craquer les branches derrière moi , ce n’est pas qu’il y a quelqu’un, c’est que je suis vulnérable, que j’ai un corps qui peut être blessé, que j’occupe une place et que je ne puis, en aucun cas, m’évader de l’espace où je suis sans défense, bref, que je suis vu. ”⁹⁸ Sartre donc analyse l’intersubjectivité dans le même cadre perceptif et corporel que Merleau-Ponty, mais en mettant l’accent sur le rôle limitatif de l’autrui à l’égard de mes possibilités, ma liberté, lorsque Merleau-Ponty ponctue le caractère commun des possibilités humaines.

Contre Sartre, il insiste à la possibilité de la communication des consciences, grâce à une perspective commune au lieu des regards objectivants : “ si le corps d’autrui n’est pas un objet pour moi, ni le mien pour lui, s’ils sont des comportements, la position d’autrui ne me

---

⁹³ EN, 277.

⁹⁴ EN, 310.

⁹⁵ Cf. EN, 306.

⁹⁶ EN, 293.

⁹⁷ EN, 294.

⁹⁸ EN, 298.

réduit pas à la condition d'objet dans son champ, ma perception d'autrui ne le réduit pas à la condition d'objet dans mon champ. ”⁹⁹ Il déclare que nos perspectives “ sont ensemble recueillies dans un seul monde auquel nous participons tous comme sujets anonymes de la perception ”¹⁰⁰ et ce monde “ peut demeurer indivis entre ma perception et la sienne ”¹⁰¹. Il est clair que Merleau-Ponty qualifie la conception sartrienne de l'intersubjectivité autant cartésienne et solipsistique que celle de Kant ou Husserl, mais c'est un grave malentendu. Sa critique de solipsisme prêche un converti de nouveau, puisque Sartre était aussi conscient du fait évident qu'avant toute prise de position volontaire, je me trouve déjà situé dans un monde intersubjectif. Merleau-Ponty essaie de résoudre le conflit du moi et d'autrui avec le concept d'un intermonde caractérisé par la réciprocité. “ Je conclus un pacte avec autrui, je me suis résolu à vivre dans un intermonde où je fais autant de place à autrui qu'à moi-même. ”¹⁰² Donc Sartre a tort, dit-il: “ En réalité le regard d'autrui ne me transforme en objet, et mon regard ne le transforme en objet (...). ”¹⁰³ Cependant il est douteux que cette ontologie sans conflit réciproque puisse rendre compte de l'unicité humaine, en niant l'importance du néantisation imaginaire.

---

⁹⁹ *PP*, 405.

¹⁰⁰ *PP*, 406.

¹⁰¹ *PP*, 405.

¹⁰² *PP*, 409.

¹⁰³ *PP*, 414.

LINDA NÉMETH

CACHER ET DEVOILER :
PORTRAITS D'OISEAUX DE LA QUESTE
UNE LECTURE SYMBOLIQUE DU CYGNE ET DE LA CORNEILLE

Dans l'univers mental de l'homme médiéval, l'objet appelle toujours le symbole, l'emblème. Selon Mircea Eliade, « le symbolisme ajoute une nouvelle valeur à un objet ou à une action, sans pour autant porter atteinte à leurs valeurs propres et immédiates¹⁰⁴ ». La diversité des nouvelles valeurs rend possible la coexistence entre plusieurs significations, qui sont parfois même contradictoires. Cette étude vise à explorer ces « nouvelles valeurs » attachées à deux symboles animaliers de la *Queste del Saint Graal* que Bohort rencontre dans son rêve, notamment le cygne et la corneille. Pourquoi les animaux des songes ? Dans les songes et les visions, l'animal compte parmi les signes majeurs. Les auteurs adorent le faire intervenir parce que ses qualités (réelles ou imaginaires) et ses divers attributs sont interprétés de façon très différente selon la mentalité de l'époque. Les animaux interviennent dans les manifestations psychiques pour représenter l'état spirituel du rêveur, délivrer un message (divin) à l'homme, confirmer la valeur d'un individu et projeter son avenir. Ils incarnent également un événement tragique dans le but de les mettre dans le droit chemin. Mais quels sont leurs divers attributs ? Sans connaître ces informations, on est souvent incapable de déchiffrer de façon convenable la signification des animaux-symboles cachés dans les oeuvres.

Questions sur les symboles oniriques de la *Queste*

Bohort, l'un des trois élus de la *Queste*, reçoit plusieurs rêves destinés à l'éclairer sur lui-même et ses chances de succès dans sa compétition spirituelle, la quête de Saint Graal. Deux oiseaux apparaissent devant lui. L'auteur ne donne pas beaucoup de précision à leur sujet :

---

¹⁰⁴ Eliade, Mircea, *Le sacré et le profane*, Gallimard, Paris, 2005, 141-142.

Et si tost come il fu endormiz , si li fu avis que devant lui venoient dui oisel dont li uns estoit si blans come cisne et ausi granz, et cisne resambloit bien. Et li autres ert noirs a merveilles, si n'ert mie de grant cosaige. Et il le resgardoit, si li sembloit une cornille ; mes molt ert bele de la nerté qu'ele avoit. Li blans oisiaux venoit a lui et li disoit : « Se tu me voloies servir, je te donroie totes les richescs dou monde, et te feroie ausi biaux et ausi blans come je sui. » Et il li demandoit qui il ert. « Dont ne voiz tu, fet il, qui je sui ? Je sui si lens et si biax et puis assez plus que tu ne cuides. » Et il ne li respondoit mot a ce. Et cil s'en aloit, et maintenant revenoit li noirs oisiax, et li disoit : « Il convient que tu me serves demain, et ne m'aies mic en despit por ce se je sui noire. Saches que mielz vaut ma nerté qu'autrui blanchor ne fait. » Lors s'em partoit d'ilec, qu'il veoit ne l'un ne l'autre oisel.¹⁰⁵

En lisant le texte du récit, le lecteur s'interroge toute de suite sur les valeurs associés à ces deux oiseaux qui essayent de tenter Bohort. La pureté spirituelle qui s'attache au cygne fait un grand contraste avec la diabolique noirceur de la corneille. Le premier séduit notre chevalier par sa blancheur et sa générosité, le deuxième ne promet rien, mais attire l'attention de Bohort sur le fait qu'il ne se laisse pas séduire par la vue. Notre personnage rêveur interprète cet événement comme un signe du ciel dont il ne comprend pas vraiment la signification. Dans la *Queste*, l'élucidation des songes est toujours déléguée à un homme de l'Église (ermites, abbés, prud'hommes¹⁰⁶). Selon Ph. Hamon, les ermites des romans médiévaux sont des personnages anaphoriques; ils ont une fonction d'organisation, de cohésion dans le roman. Les ermites sont reconnus par leur savoir, ils incarnent l'idéal de la vie spirituelle et religieuse. Ce sont les figures du perfectionnement qui vivent retirées du monde courtois, ainsi elles sont plus sensibles à la parole de Dieu. Leur savoir provient d'un certain pouvoir suprême qui les rend capables de déchiffrer les songes, d'entrevoir la vérité voilée des symboles. Ainsi, ils

---

¹⁰⁵ *La Queste del Saint Graal* édité par Pauphilet, Librairie Honoré Champion, Paris, 1984, 170-171, 30-34, 1-13.

¹⁰⁶ Le mot prud'homme *preudom* est un mot polisémique, comprend le sagesse et la vaillance. Il renvoie soit à un chevalier vaillant mais un bon chrétien, soit à un homme de l'église (homme de bien, sain homme).

aident les chevaliers-héros avec leurs conseils dans l'action du roman, ils les guident et instruisent vers le bon chemin pour atteindre la perfection morale.

L'oiseau noir qui vous apparut, est Saint Église, qui dit : « Je suis noire, mais je suis belle, sachez que ma sombre couleur vaut mieux que la blancheur d'autrui ». Quant à l'oiseau blanc qui ressemblait à un cygne, c'était l'ennemi. En effet, le cygne est blanc dehors et noir en dedans ; c'est l'hypocrite qui est jaune et pâle, et qui, a en juger par l'apparence, semble être serviteur de Jésus-Christ ; mais en dedans il est si noir, si affreusement souillé de péchés, qu'il trompe méchamment le monde¹⁰⁷.

L'explication de l'ermite est convaincante et suffisante pour Bohort, c'est-à-dire que la signification mystique du songe est dévoilée : le chevalier comprend l'itinéraire onirique pour accomplir sa mission. En revanche, on s'aperçoit que ce personnage anaphorique associe des valeurs à nos signes qui produit à la lecture un effet d'étrangeté. Il est connu que la *senefiance* s'inscrit dans la *semblance*. Pour pénétrer la *senefiance* des choses, il faut rechercher la correspondance (la ressemblance) entre l'apparence des choses et leurs différents sens¹⁰⁸. La correspondance entre le symbole et le sens qui lui a été attaché n'est pas évidente : un oiseau noir qui n'a jamais été associé à la divinité comment peut-il être le serviteur de Jésus-Christ ? D'où vient cette étrange association ? L'image du cygne-hypocrite est-elle due à l'inventivité propre de l'auteur ou se fonde sur des sources exactes inspirées de la culture médiévale ?

Cette entreprise herméneutique vise à rechercher la coïncidence entre la donation de sens de l'auteur et le savoir symbolique de l'époque médiévale. On suppose que notre auteur s'est plongé dans des descriptions animalières comme le *Physiologus* et ses dérivés médiévaux et il s'en inspire dans la constitution de ses symboles. Dans le but d'éclairer la véritable identité de nos symboles, je dresserai un panorama

---

¹⁰⁷ *La Quête du Graal*, édition présentée et établie par Albert Béguin et Yves Bonnefoy, Éditions du Seuil, Paris, 1965, 220.

¹⁰⁸ Voicu, Michaela, « *Semblance* » et « *Senefiance* ». *De la lecture des signes dans Le Conte du Graal*, <http://ebooks.unibuc.ro/lls/MihaelaVoicu-ChretienDeTroyes/V-2-a.htm>

des significations liées à leur comportement, leur nature et leur aspect physique, significations qui leur ont été attachées au fil des siècles.

Le cygne trompeur : divin ou diabolique ?

Bohort dans son songe voit venir chez lui un oiseau blanc qu'il identifie comme étant un cygne. « Li uns estoit si blans come cisne et ausi granz, et cisne resambloit bien¹⁰⁹ ». L'apparence immédiate de cet animal séduit notre personnage rêveur, il pense que son plumage immaculé est l'indice incontestable de sa provenance divine. Bohort n'a pas tort : selon la croyance celte, la plupart des êtres de l'Autre Monde qui pénètrent dans le monde terrestre empruntent la forme du cygne. Le cygne est presque partout doué d'un caractère positif à cause de son apparence physique, notamment, à cause de la blancheur de son plumage. La mentalité symbolique médiévale y associe les significations suivantes: l'air, la lumière, la pureté, la perfection, l'incarnation des forces du bien, motivée par les caractéristiques physiques de l'animal (allure, couleur, les ailes qui lui permettent s'élever de la terre. Très valorisé dans la mythologie grecque; il est dédié à Apollon, les cygnes d'Aphrodite servent à porter lumière divine à travers le monde, Zeus séduit Lédä sous la forme du cygne¹¹⁰. Par la force brutale de ses ailes, la mythologie grecque le compare aux cornes du bélier. On peut dire aussi que le cygne est le fils du bélier. Le cygne est presque absent de la Bible, valorisé seulement une fois quand la douceur du cantique de Moïse est comparée à celle du chant du cygne à l'approche de la mort¹¹¹. Physiologus raconte qu'il fait entendre un chant doux avant de mourir. Le cygne figure souvent sur les héraldiques en tant que oiseau noble, royal. Dans l'imagination populaire, cet oiseau est toujours resté le symbole du génie intellectuel, de l'éloquence, d'un esprit supérieur à celui de l'homme normal (pensons à Virgile, Fénelon et Shakespeare). Chez Marie de France, le cygne est lié à l'amour, il devient symbole de sentiments purs, profonds. Se transformer en cygne est fréquent dans la littérature : l'histoire du chevalier au cygne est

---

¹⁰⁹ *Queste, op cit.* 170-171, 32-33.

¹¹⁰ Duchaussoy, Jacques, *Le bestiaire divin ou la symbolique des animaux*, Le courrier du livre, 1972, 113-118.

¹¹¹ *L'animal exemplaire au Moyen Age (V^e-XVe siècles)*, sous la dir. de Jacques Berlioz, Marie Anne Polo de Beaulieu, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 1999. 176.

présente dans les chroniques dès la fin du XIe siècle et mise en scène dans de nombreux textes littéraires.

Un autre cygne : « doit len entendre l'anemi »

Le cygne cesse d'être objet d'admiration quand l'ermite attire l'attention de Bohort sur le fait que le cygne par sa blancheur trompe notre oeil. Sa peau est noire au-dessous, ainsi il propose un autre sens : « l'anemi ».

« Li cisnes est blans par defors et noirs par dedenz, ce est li ypocrites, qui est jaunes et pales... Par le blanc oisel qui avoit semblance de cism doit len entendre l'anemi ¹¹²»

Le mot *inimicus* étant l'antonyme d'*amicus* signifiait en latin classique « l'ennemi privé » qui s'opposait ainsi à *hostis*, « l'ennemi public ». En latin chrétien, ce sens se généralise et le terme peut désigner directement et explicitement le démon. En ancien français, le terme est employé dans les premiers textes avec le sens « d'ennemi privé »¹¹³. Il s'ensuit alors que cet oiseau apparaît dans le récit en tant qu'adversaire unique de Bohort. Bien qu'il lui promette toutes les richesses du monde en contrepartie de son service, cet être lui veut du mal. Il ruse quand il s'engage envers le rêveur: « *te feroie aussi bieus et aussi blans come je sui* ». Il ne s'agit pas de promettre la beauté ou la blancheur absolues, mais d'offrir une beauté et une blancheur égales à celle qu'il possède¹¹⁴. En effet, le Diable a essayé de le tromper en se déguisant en un animal dont l'apparence physique nous permet de croire qu'il est un des serviteurs de Jésus-Christ. L'ermite ouvre les yeux de Bohort par son interprétation et lui apprend qu'il ne faut pas se laisser prendre au piège des *semblances*.

On constate que la symbolique du cygne est ambivalente. Cet animal privilégié pour évoquer le divin est capable d'être le signe des forces maléfiques. L'auteur s'appuie sur les sources suivantes à la constitution de la figure du cygne négative. Le *Bestiaire Marial* parle seulement de son apparence physique qui permet l'association à sa vraie nature:

---

¹¹² *Queste*, 185.

¹¹³ Hélix, Laurence, Olivier, Bertrand, *La Queste del Saint Graal*. Clefs concours lettres médiévales, Atlande, Neuilly, 2004. 266.

¹¹⁴ Corbellari, Alain – Tiliette, Jean-Yves, *Le rêve médiéval*, Librairie Droz, 2007, 83.

« *Cygnus est pesans oisiaus; N'est pas noir, mes tous blans et b[iaus], En plumes, mez la char a noir[er],*¹¹⁵ ». Le *Livre du Trésor* de Brunetto Latini décrit le cygne par l'opposition de son extérieur et l'intérieur, ou entre le plumage et la chair. Le bestiaire roman de Vincent de Beauvais en fait la figure de l'orgueil. Dans le *Bestiaire* de Hugues de Saint Victor, le cygne apparaît comme pécheur dont il faut se méfier :

« Le cygne a la plume blanche comme la neige. Sur le plan moral, le cygne blanc comme neige par ses plumes représente la force du faux-semblant parce que sa chair noire, c'est à dire le péché, est voilée par le faux-semblant¹¹⁶ ».

Un oiseau noir du côté du bien - la portée symbolique de la corneille

Notre sentiment de peur envers la corneille est expliqué en partie par son cri terrifiant. Son cri n'est pas un bon présage, il est pris souvent comme le signe de l'arrivée du Diable. D'autre part, son plumage noir lui associe la symbolique négative de cette couleur, ainsi elle ne représenterait pas d'autre chose que les forces du mal, les vices, la mort, la menace.

« Pour les exégètes, le démon se cacherait en personne derrière les noires plumes de l'oiseau. Il se présente comme le support du diable, possède son caractère effrayant : par la couleur de son plumage¹¹⁷ ».

D'après cette interprétation, il n'est pas surprenant que Bohort reconnaît en elle le tentateur. Rejetée par le Christianisme, elle y apparaît en tant qu'un animal chthonien qui arrache les yeux des pécheurs.

---

¹¹⁵ *Bestiaire Marial* tiré du *Rosarius*, (Paris, BN fr. 12483) IX Cygne, livre II, chapitre XXXI215 v° b.

¹¹⁶ « *Cygnus pluna habet niveam. Moraliter, olor (cygnus) niveus in plumis designat effectum simulationis, quia caro nigra id est peccatum, simulatione velatur* » Hugues de Saint-Victor, *De bestiis*, dans *Partologia latina*, t. 177, L. I, ch.53, col 51.

¹¹⁷ Latini, Brunetto, *Livre du Trésor*, in *Bestiaires du Moyen Age*, sous la direction de Bianchiotto, Stock, 1980, 1992, 199.

La beauté associée à cet oiseau noir par le qualificatif « merveilleux » nous suggère qu'il ne s'agit peut être pas du diable¹¹⁸. L'ermite nous apprend que cet oiseau est du côté du bien, en plus, il symbolise « la Sainte Eglise ». Cette image positive repose sur les théories antiques qui sont adaptées dans les bestiaires médiévaux. Le Physiologus fait de la corneille un emblème de l'union maritale. (Lauchert, p. 26, n. 27). Brunetto Latini, dans son *Livre de Trésor*, présente la corneille comme un animal sage qui nous avertit de l'approche de la pluie.

La corneille est un oiseau de longue vie, dont les Anciens disent qu'il devine les choses qui doivent arriver aux hommes, et qu'il le manifeste à ceux-ci par quantité de signes, que l'on peut parfaitement comprendre si on en possède la science. Et nous pouvons connaître aussi l'approche de la pluie au fait que la corneille n'arrête pas de crier et qu'elle exerce sa voix¹¹⁹.

Il résulte de cet enseignement que la corneille est capable de prévoir les événements du futur, fait signe aux hommes et interprète des présages. Cette capacité se reflète parfaitement dans le songe de Bohort: l'oiseau avertit le chevalier de la venue du Diable. Mais elle ne suffit pas pour expliquer son appartenance à l'Église. Dans la symbolique médiévale, l'Église est représentée par une vigne, une barque, une tour¹²⁰, comparée souvent à la Vierge, elle est encore nommée l'épouse du Christ. Mais dans le rêve de Hildegarde, elle apparaît en tant qu'immense femme couronnée, toute en gloire. La qualité maternelle de la corneille qu'on trouve exprimer chez Brunetto Latini nous approche finalement à trouver la réponse à cette question:

« Et elle aime tant ses enfants que, longtemps après qu'ils ont quitté le nid, elle continue à les suivre en leur apportant leur nourriture qu'elle leur donne en abondance et fréquemment¹²¹. »

---

¹¹⁸ *La Bible* nous rappelle également de ne pas mépriser la corneille; la relation qui existe entre la couleur noire et la beauté est renforcée par la Cantique des cantiques (1,5) : « Je suis noire et belle filles de Jérusalem », *La Bible* version Louis Segond, 1910.

¹¹⁹ Latini, Brunetto, *op.cit.* 199.

¹²⁰ Davy, M. M. *Initiation à la symbolique romane*, Flammarion, Paris, 1977, 223.

¹²¹ Latini, Brunetto, *op.cit.* 199.

La corneille est présentée comme le symbole parfait de l'amour et de la sollicitude maternelle de même que l'Église. On considère l'Église comme une femme qui protège les Chrétiens dans les plis de son large manteau noir¹²². Notre corneille, en tant que mère, cherche son fils, Bohort, pour lui dicter ce qu'il convient de faire et le mettre en garde contre les dangers d'une fausse blancheur : « mielz vaut ma nerté qu'autrui blanchor ne fait ». Une autre remarque : le noir de son extérieur n'est pas l'indice de la provenance des mauvais esprits; il renvoie à l'habit religieux des serviteurs du Christ qui défendent et orientent les fidèles et les croyants vers Dieu.

Conclusion

« La voie qui mène de la semblance à la senefiance est malaisée et dangereuse¹²³ ». En effet, on a proposé une lecture symbolique du cygne et de la corneille dans le but de déchiffrer leurs significations cachées dans le songe de Bohort. Dès que l'interprétation de l'ermite inverse notre considération sur les oiseaux, on sent la nécessité de rechercher les sources d'inspiration de l'auteur. On constate que la peinture des oiseaux oniriques dans la *Queste* est créée – en utilisant l'expression de Genette – par « la contamination des sources », très différentes. « Les nouvelles valeurs » attachées à nos animaux trouvent leur justification dans des œuvres antiques, dans les encyclopédies et les bestiaires médiévaux. L'hypocrisie associée au cygne trouve une résonance dans des bestiaires médiévaux (dans *le Bestiaire Marial* et *le Bestiaire* de Hugues de Saint-Victor, et chez Brunetto Latini), l'association de la corneille à l'Église s'appuie sur les qualités maternelles et « la sagesse » qu'on attribue à celle-ci. On justifie par là que l'utilisation et le choix des symboles aviaires de la *Queste del Saint Graal* se fondent sur la culture médiévale.

---

¹²² Demaules, Mireille, *Le songeur, l'interprète et le songe dans le Lancelot-Graal* » dans *Songes et songeurs (XIF-XVIIIe siècles)* sous dir. de Nathalie Dauvois, Jean-Philippe Gresperrin, Presses Université Laval, Québec, 2003, 41.

¹²³ « *Semblance* » et « *Senefiance* », *De la lecture des signes dans Le Conte du Graal*. <http://cbooks.unibuc.ro/lls/MihaelaVoicu-ChretienDeTroyes/V-2-a.htm>

TAMÁS ZOLTÁN KISS

APUNTES SOBRE UNA CUENTÍSTICA "DIALÉCTICA" DE LOS APÓLOGOS DE LUIS MARTÍN-SANTOS

Hasta la segunda década de los años 2000, el psiquiatra clínico, pensador teórico, científico experimental y escritor de talante muy original Luis Martín-Santos es conocido por el público lector, casi de forma exclusiva, como autor de una sola novela, *Tiempo de silencio*, única obra literaria que llegó a publicar durante su vida lastimosamente breve. Aunque dicha obra represente el comienzo de un cambio paradigmático en la novelística peninsular (en lo que a la crisis de la novela objetivista y socialmente comprometida se refiere), los demás escritos no publicados de naturaleza literaria anduvieron perdidos durante mucho tiempo o desaparecieron casi totalmente en el olvido. Es Salvador Clotas quien recoge y anota algunos de los textos breves en 1970 bajo el título *Apólogos*. A esta publicación indudablemente importante pero de una calidad filológica casi insuficiente, sigue la edición crítica de la novela inédita *Tiempo de destrucción*, a cargo de José-Carlos Mainer en 1975. En lo tocante a relatos o cuentos de estatus "beletrístico", hasta los años 2000 sólo contamos con el texto *Condenada belleza del mundo* (que apareció de forma fragmentaria en 1965 y 1966 en la revista de cine *Griffith*, así como en una versión más o menos completa en *Urogallo* en 1986). En la década de los 1960, el insólito e innovador discurso novelístico de Martín-Santos fue nombrado por él mismo *realismo dialéctico*. El presente trabajo propone repasar algunos rasgos del apólogo moderno cultivado por Martín-Santos con el objetivo de hacer unas formulaciones tentativas acerca de una posible lectura renovadora frente al canon prevalente del cuento realista a principios de los años sesenta. Además, luego de elucidar brevemente lo que entiendo por *apólogo* o *narración apologal* en Martín-Santos como categorías de género, procuraré dar un comentario (uno de varios posibles) sobre el concepto del *realismo dialéctico* en la medida en que se nos permite reconstruir su significado a base de las escasas fuentes que están a nuestra disposición. Me apresuro a aclarar que, en lugar de una categoría operacional establecida, la noción de *cuentística dialéctica* indicada en

el título es más bien una construcción ocasional, huella y vestigio de numerosos intentos de interpretación.

***

En la introducción a su libro sobre el cuento hispanoamericano, László Scholz llama la atención sobre la ambigua o deficiente canonicidad del cuento y una narratología cuentística sistemática que, entre otras razones, históricamente también puede explicarse por "la evidente escasez de aproximaciones genéricas en España, donde el cuento moderno nunca llegó a tener tanta vigencia como en Hispanoamérica."¹²⁴ Es en este mismo capítulo donde el crítico húngaro hace hincapié de Patrick O'Neill señalando la universal potencialidad renovadora de todo tipo de discurso narrativo, ya sea novela o cuento¹²⁵, siendo la narrativa, como sistema discursivo, siempre subversiva¹²⁶.

A partir de una aproximación teórica parece ser evidente que al lado de tales fuerzas subversivas narrativas (propias de la estrategia diegética) a la hora de renovar el género, igualmente podemos hablar del carácter subversivo de la lectura (estrategias lectoras) en cuanto a la transformación de los añejos modelos genéricos. En el ya citado libro de Patrick O'Neill también se hace mención de la relación interactiva e dialógica entre preguntas, respuestas y expectativas, tanto en obras *narrativas* como en textos de teoría *narratológica*¹²⁷. Insistiendo en una narratología del cuento o de los géneros narrativos en general, también cabe evocar la notoria idea sobre la resistencia a la teoría acuñada por Paul de Man. Debido a la aporía inherente de la retoricidad del lenguaje, la resistencia evoca para el crítico belga la problematicidad de la teoría literaria¹²⁸. Al fin y al cabo, una reflexión sobre el apólogo martin-santosiano en canto teoría literaria de cierto tipo de relatos breves,

---

¹²⁴ Scholz, László, *Los avatares de la flecha: cuestionamiento del principio de linealidad en el cuento hispanoamericano*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca, 2001. 9.

¹²⁵ Op. cit. 10.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ O'Neill, Patrick, *Fictions of discourse. Reading narrative theory*, University of Toronto Press, Toronto, 1994. 7-9.

¹²⁸ De Man, Véase Paul, "La resistencia a la teoría", en P. De Man, *La resistencia a la teoría*, Visor, Madrid, 1990. 36.

asimismo presupone un lenguaje, un lenguaje de su propia autorresistencia¹²⁹.

***

García Berrio y Huerta Calvo, en su manual sobre el sistema y la historia de los géneros literarios, se apoyan en Daniel Devoto a la hora de remitir el apólogo a la prosa doctrinal para

“...designar una narración breve de carácter didáctico, en que pueden representarse personas humanas y personificarse también seres irracionales, inanimados o abstractos. Pero formalmente tiene una caracterización difusa, ya que » el apólogo utiliza con fines moralizadores un variado conjunto de formas narrativas perteneciente a diferentes géneros literarios y de origen sobremanera diverso.”¹³⁰

Con respecto al origen oriental del género, añaden que el constituyente formal principal del apólogo es la forma dialogada, ya que” el concepto y la práctica de una expresión narrativa ejemplar no son propias de la tradición occidental...”¹³¹. Sin querer entrar en detalles de la interesantísima historia del apólogo vinculada con el desarrollo del estatuto teórico de la ficción en el Siglo de Oro, es preciso subrayar cómo a finales del Renacimiento se va acercando esta modalidad textual a otras formas cultas de escritura alegórica y adquiere cierta autonomía funcional¹³². Según dice Luis Leal, el

“... cuento moderno es una obra artística que ha conservado algunas de las características del antiguo cuento (la brevedad, el interés anecdótico), que ha deshechado otras (la finalidad didáctica y moral) y que ha añadido nuevas dimensiones estéticas desconocidas antes del siglo XIX, como lo son la elaborada

---

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ García Berrio, Antonio – Huerta Calvo, Javier, *Los géneros literarios: sistema e historia. (Una introducción)*, Cátedra, Madrid, 1995. 176.

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² Baranda, Véase Consolación, “El apólogo y el estatuto de la ficción en el Renacimiento”, en: *Studia Aurea*, N°1, 2007.

<http://www.studiaeurea.com/articulo.php?id=45>

estructura, el interés en el tiempo, el impacto emocional, la conciencia del estilo etc.”¹³³

Si aceptamos, pues, que el moderno cuento literario se debe grandemente al Romanticismo, parece ser también lógico que el apólogo moderno, a pesar de sus raíces en las variantes neoclásicas, parenésicas, didácticas o didascálicas, asimismo tiene parentesco con las posturas románticas y posrománticas. Si el apólogo moderno se define o se lee como cuento, ya desempeña la misma función que Octavio Paz atribuye a la poesía y a la literatura de la modernidad en general: “La poesía moderna ha sido la crítica del mundo moderno tanto como la crítica de sí misma”¹³⁴. Y apodemos agregar que lo es ya sea de forma irónica, paródica o hasta deconstructora.

Dando otro paso adelante me refiero al mexicano Lauro Zavala para quien, además de la brevedad y el fragmentarismo, es precisamente la libertad garantizada por la polivalencia formal y semántica la que hace que el apólogo aparezca en la clasificación de las escrituras *bonsái*, siendo así uno de los tipos del universo eminentemente posmoderno de la minificción¹³⁵. A propósito de esta representación fragmentaria del mundo, recordemos la afirmación precoz de Alfonso Vilariño expuesta en su reseña sobre la colección en cuestión Luis Martín-Santos *Apólogos y otras prosas inéditas*, edición a cargo de Salvador Clotas publicada por Seix-Barral en 1970¹³⁶. Vilariño escribe, pues, un año después de la aparición del tomo:

“El hombre y la vida con todos sus misterios, constituyen el tema de esas narraciones breves. Su autor necesita captar el sentido de la realidad total y para ello la fragmenta en retazos de prosa que

---

¹³³ Leal, Luis, “¿Cómo definir el cuento?” en Diógenes Valdez, *El arte d escribir cuentos. Apuntes para una didáctica de la narrativa breve*, Manatí, Santo Domingo, 2003, 57.

¹³⁴ Paz, Octavio, “El ocaso de la vanguardia”, en O. P. *Los hijos del limo. Del romanticismo a la vanguardia*, Seix-Barral, Barcelona, 1993 (4ª ed. en Biblioteca de Bolsillo), 224.

¹³⁵ Zavala, Lauro, *La minificción bajo el microscopio*, Universidad Pedagógica Nacional, Bogotá, 2005, 82.

¹³⁶ De aquí en adelante citaré esta edición como AP- y el número del texto en cuestión.

congela por un breve instante para ser sometidos al examen lógico de su bisturí.”¹³⁷

Hasta 2009, fecha de la publicación del libro escrito por Alberto Sánchez Álvarez-Insúa titulado *De Heidegger a Sartre: Apólogos de Martín-Santos: una lectura existencial*, el análisis de los Apólogos martin-santosianos quizás más profundo y abarcador ha sido el estudio *Structure and meaning of the Apólogos of Luis Martín-Santos*, escrito por Jane Morrison para la revista norteamericana *Anales de la Literatura Española Contemporánea* en 1990. La autora interpreta una tercera parte de de las treinta y siete narraciones para demostrar, por ejemplo, el acierto de Kirkegaard sobre la imposibilidad de comprender la existencia humana de una manera científico-intelectual¹³⁸, así como el carácter paródico y distanciador (hoy quizás diríamos deconstructivo) del lenguaje pseudo-científico utilizado por el autor de la novela *Tiempo de silencio*¹³⁹. La narración que más convincentemente revela la proposición de Kirkegaard, tanto para Morrison cómo para Álvarez-Insúa, es el apólogo breve número II de la edición de Clotas, *Niña paseando por el monte: una niña pasca sola por el monte, recogiendo flores de diferentes colores*. El sujeto apologal (según la terminología de Álvarez-Insúa) es el narrador-observador que trata de descubrir la ley de la recolección, intento que termina en un completo fracaso. ¿Por qué? Porque es posible que “... la única regla que la guíe [a la niña] en su recolección, sea el azar”¹⁴⁰.

La versión irónica de la cosificación científica por la metodología y el lenguaje de la medicina es el objeto del apólogo *El médico y el paciente*¹⁴¹. El médico reconoce con todo rigor profesional al paciente. Concluido el examen intenta animarle y darle confianza. No obstante, el paciente, en calidad de sujeto apologal, no se tranquiliza

“...aunque el médico ha excluido la posible existencia de todo germen patógeno, de toda lesión orgánica y de trastorno funcional,

¹³⁷ Vilarino, Alfonso, “Luis Martín-Santos y la realidad fragmentaria de sus apólogos breves”, Cito por Sánchez Álvarez-Insúa, 26.

¹³⁸ Morrison, Jane, “Structure and meaning of the Apólogos of Luis Martín-Santos”, en *Anales de la Literatura Española Contemporánea*, 15, 1990, 98.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ AP-II. 28.

¹⁴¹ AP-III. 29.

no por eso ha dejado de comprobar que – aunque lentamente – su cuerpo camina de un modo continuo hacia la muerte.”¹⁴²

Como advierte Jane Morrison, el distanciamiento irónico se lleva a cabo a partir del uso (paródico) del lenguaje científico tanto aquí como, por otra parte, en el apólogo *El jugador de pelota*. En conocimiento de las preferencias de Martín-Santos por autores quienes muy conscientemente aprovecharon las capacidades representacionales del lenguaje como Joyce o, en el ámbito de lengua alemana Franz Kafka, se nos plantea el aspecto si tenía o no conocimiento de *El hombre sin atributos* [*Der Mann ohne Eigenschaften*] de Robert Musil. El primer tomo del opus magnum de Musil empieza precisamente con una descripción paródicamente científica, crítica de una visión del mundo cartesiana y positivista. Aunque no existen datos filológicos que comprueben que Martín-Santos haya leído la obra de Musil en alemán - y la primera traducción al español es de 1968 -, basta cotejar el tono sarcástico-distanciador del primer párrafo (escrito a principios de los años treinta) de la novela austriaca para formarnos una idea de un estrecho parentesco:

”Sobre el Atlántico avanzaba un mínimo barométrico en dirección este, frente a un máximo estacionado sobre Rusia; de momento no mostraba tendencia a esquivarlo desplazándose hacia el norte. Las isotermas y las isóteras cumplían su deber. La temperatura del aire estaba en relación con la temperatura media anual, tanto con la del mes más caluroso como con la del mes más frío y con la oscilación mensual aperiódica. La salida y puesta del sol y de la luna, las fases de la luna, Venus, del anillo de Saturno y muchos otros fenómenos importantes se sucedían conforme a los pronósticos de los anuarios astronómicos. El vapor de agua alcanzaba su mayor tensión y la humedad atmosférica era escasa. En pocas palabras, que describen fielmente la realidad, aunque estén algo pasadas de moda: era un hermoso día de agosto del año 1913.”¹⁴³

---

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ Musil, Robert, *El hombre sin atributos*, Seix-Barral, Barcelona, 1968. 11.

Alfonso Rey, editor de una reciente edición de *Tiempo de silencio*, creo que sintetiza muy acertadamente la postura del apólogo o el cuento apologal martín-santosiano al decir que

”[l]ejos del carácter didáctico de los apólogos medievales y renacentistas, los de Martín-Santos no proponen una lección, sino que concluyen con un rasgo humorístico o un desenlace desconcertante. Guardan algún parecido con las *Fábulas* de Juan Benet, quizá porque el apólogo y el fabulista escribieron conjuntamente algunas narraciones breves. Posiblemente los apólogos más destacables de Martín-Santos sean los que, racionalizando lo cotidiano y lo absurdo, pretenden mostrar irónicamente el misterio de las reacciones humanas...”¹⁴⁴.

Además, esta forma genérica parece que también cumple con el famoso criterio de insuperada validez establecido por Edgar Allan Poe y relacionado con la “unidad de efecto y de impresión” en cuanto brevedad e intensidad de la composición¹⁴⁵, producto de un razonamiento exacto y de alta precisión en el caso del cuento. El plano moral parabólico se convierte en un gesto distanciador y de ironía que actúa a modo de una parodia que nos recuerda el notorio concepto de Paul Ricoeur respecto a la negatividad hermenéutica de las *desviaciones estéticas* para atacar frontalmente¹⁴⁶ el canon cuentístico de procedimiento realista-objetivista como el modelo prevalente (y pre-existente) en la narrativa breve peninsular de la primera mitad de la década de los sesenta.

No olvidemos, sin embargo que el texto, *Elea o el mar*, que abre la colección de Clotas quien no lo califica ni de apólogo breve ni de apólogo largo tratándose de una narración de tono lírico y casi surrealista que para el editor barcelonés es “un fragmento [...] de un lirismo quizá un poco convencional”¹⁴⁷. Fijémonos en la postura lírica y subjetiva del yo narrador en el incipit del texto:

---

¹⁴⁴ Rey, Alfonso, “Prólogo”, en Luis Martín-Santos, *Tiempo de silencio*, Editorial Crítica, Barcelona, 2005. 14.

¹⁴⁵ Poe, Edgar Allan, “Filosofía de la composición”, en *Ensayos y críticas*, Alianza Editorial, Madrid, 1987. 65-79.

¹⁴⁶ Para la interacción de los horizontes preexistentes y de la recepción coetánea en el *Quijote* véase Paul Ricoeur, *Tiempo y narración III. El tiempo narrado*, siglo xxi editores, Madrid, 2006 (4ª ed.), 888.

¹⁴⁷ AP-Prólogo, 15.

“Tú, Elea, por alguna extraña intuición que uno no llega nunca a ver claramente pareces una mujer marina, es decir una mujer que está inmóvil mirando al mar y que goza simplemente así, como si su destino fuera ese. La proximidad del mar te estremece y te conmueve. Tú tiembles por la proximidad del mar y esto nos hace sospechar lo que el mar para tí puede tener de simbólico.”¹⁴⁸

Álvarez-Insúa no comparte esta opinión advirtiendo que también esta obra (de una sola página) demuestra

“... que la ruptura estilística de Martín-Santos reside en la utilización de uno de los tres tipos fundamentales de la retórica clásica: el período, cuya construcción es de carácter cíclico con una utilización exuberante de prótasis y apódosis. Clotas confunde estructuralismo con lirismo”¹⁴⁹.

A mi modo de ver, se trata otra vez del ya aludido principio de la subversidad (o *no conformidad*) del discurso narrativo ante sus propias expectativas genérico-estilísticas. Mientras en el apólogo clásico (como por ejemplo en los del *Conde Lucanor*) lo narrativo es un instrumento para alcanzar el efecto moral. Añadamos en seguida que los géneros moralizadores del cristianismo medieval (exemplum, parábola etc.) se atenían a la estrategia hermencútica de la alegoresis según la cual todo el universo se interpretaba a partir (y a base) de la Sagrada Escritura. Por supuesto, los apólogos de Martín-Santos no reflejan esta intención moralizante sino representan un plano más bien fenomenológico. La carga didáctica se deriva del criterio moral del existencialismo que es la responsabilidad de la libertad inherente del ser humano. Las narraciones apologales del autor donostierra son parodias de tal intención deontológica con el objetivo de analizar/interpretar el ser humano en su condición existencial.

***

Es innegable que tanto los llamados *apólogos largos* de la edición de Clotas, como los relatos más extensos *no-apologales* titulados

---

¹⁴⁸ AP-*Elea o el mar*, 23.

¹⁴⁹ Sánchez Álvarez-Insúa, Alberto. *De Heidegger a Sartre: Apólogos de Martín-Santos: una lectura existencial*, Abada, Madrid, 2009, 70.

Condenada belleza del mundo (en un preciosa edición de Seix-Barral en 2004) merecerían un estudio profundo y detenido. Sin embargo, pienso que hemos llegado a un punto donde debemos preguntar por el significado más general del *realismo dialéctico* o la *cuentística dialéctica* de Martín-Santos.

Hay que tener presente que la actitud intelectual del autor donostiarra nunca dejó de ser "socialmente comprometida" o sea, izquierdista. Para él 1) la *descripción de la realidad social* y 2) la *creación de una Mitología* [con mayúscula] *para el uso de la sociedad* han sido las dos funciones principales que la literatura tenía que desempeñar en la comunidad¹⁵⁰. Pero con sus recursos estéticos era capaz de superar cualitativamente el objetivismo mecánico del código realista. Todavía no se preocupaba por la interacción de los *cánones* ni en el Occidente de Bloom, ni tampoco en la Europa del Este (un poco amnésica tras la caída del muro de Berlín), cuando él, en una entrevista realizada con Janet Winecoff Díaz en 1962, ya hablaba de la narrativa (novelística) como función "desacralizadora-sacrogenética", o sea de destruir mitos viejos y edificar otros nuevos¹⁵¹.

Aunque es militante del entonces ilegal PSOE y sufre arrestos y encarcelamientos varias veces, creo que la obra psiquiátrica, filosófica y, claro está, literaria se atribuye a su pensamiento *dialéctico* de un valor mucho más existencial (que se extiende de sus profundos estudios sobre los clásicos de la fenomenología o de la ontología fundamental heideggeriana al existencialismo de Sartre). Son enfoques sensibles cada vez más dialógicos que cabalmente contribuyen a la superación de todo tipo de vulgar-marxismo, hasta la notoria "dialéctica de la naturaleza engelsiana" y, por supuesto, la teoría del reflejo estético, difundida con tanto éxito por György Lukács. Por realismo socialmente comprometido entiendo el código representacional de un objetivismo literario. Claro está que en la mayoría de los casos no se trataba de un "social-realismo" cuyo esquematismo estético fue directamente controlado por criterios político-ideológicos en los estados del socialismo totalitario como la Unión Soviética o la mayoría de los países de Europa del Este. El realismo socialmente comprometido de la cuentística de un Ignacio Aldecoa representaba y sigue representando la más alta calidad artística.

---

¹⁵⁰ Cito por Castellet, José María, "Tiempo de destrucción para la literatura española" en J. M. Castellet, *Literatura, ideología y política*, Anagrama, Barcelona, 1967, 145.

¹⁵¹ Cito por Lázaro, op. cit. 279.

En el caso de la narrativa, sin embargo, se trata de un cambio de paradigma, aunque mucho más acusadamente en la novela que en el cuento. Por lo que Martín-Santos apuesta, es el distanciamiento y una especie de interaccionalidad.

Como advierte José Lázaro en su *Vidas y muertes de Luis Martín-Santos* (de 2009), la tesis del realismo dialéctico, efectivamente, tiene un sentido marxista, pero tiene también la idea de que la acción modifica la conciencia individual, y eso es algo que parte del existencialismo.¹⁵² Pero, añade, tal realismo dialéctico no era una teoría elaborada sistemáticamente, no llegó "...a ser una teoría literaria sino un aspecto más de la escritura de sus propias novelas, que eran en sí mismas una búsqueda estética y una reflexión sobre la estética"¹⁵³.

Se nos ha conservado un manuscrito de cinco páginas que se llama *Dialéctica, totalización y concienciación* en el que, entre otras cosas, afirma el autor donostierra: "La única posibilidad de captar la realidad dialéctica en su devenir constituyente la logra el hombre cuando él mismo va incluido en el proceso".¹⁵⁴ Por un lado, pues, interaccionalismo y por otro, totalización y concienciación, distanciamiento mediante cosificación e ironía. Sin embargo, en el único libro de psiquiatría que publicó en vida (*Dilthey, Jaspers y la comprensión del enfermo mental*), basado en su tesis doctoral, todavía apuesta rotundamente por la comprensión fenomenológica y llega hasta tachar el psicoanálisis de inútil. Hay que añadir a este respecto que durante la escritura de su disertación (publicada en 1956), Martín-Santos

"está muy lejos de haberse dejado influir por la doctrina psicoanalítica. [...] Es a partir de 1956 cuando entra en contacto con la obra de Freud y lo primero que hace es tratar de conciliar su línea anterior fenomenológica con la que ahora se ve obligado a aceptar, por honestidad intelectual."¹⁵⁵

Mario Camus, director de cine y amigo de Martín-Santos, expresaba en una entrevista de 2005 por Lázaro, que una mutua comprensión de la

---

¹⁵² Op. cit. 382.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ Martín-Santos, Luis, "Dialéctica, totalización y concienciación" en AP, 138.

¹⁵⁵ Castilla del Pino, Carlos, "La obra psiquiátrica de Luis Martín-Santos" en Luis Martín-Santos, *El análisis existencial. Ensayos*, Tricastela, Madrid, 2004, 17-18.

forma de ser tanto novelística como personal del autor es solamente posible si no se olvida "Luis jugaba siempre, se reía siempre. Lo único que hacía continuamente era divertirse..."¹⁵⁶. [...] Cuando un pasaje de *Tiempo de destrucción* lo escribe parodiando el *nouveau roman* (que estaba muy de moda por entonces) no estaba intentando cambiar el rumbo de la literatura de su época, estaba partiéndose de risa"¹⁵⁷.

Por fin, creo que en lugar de expresar un juicio definitivo del valor y transcendencia de la renovación genérica por parte de la narración apologal, sería quizás más sensato concluir con una pregunta: ¿Son los *Apólogos* fragmentos de un esfuerzo inacabado o el comienzo prometedor de un nuevo proyecto cuentístico?

---

¹⁵⁶ Lázaro, *op. cit.* 305.

¹⁵⁷ *Op. cit.* 305-306.

II. NYELVTUDOMÁNYI ÉS NYELVPEDAGÓGIAI TANULMÁNYOK

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA COMPARAISON ET LA CONTRASTIVITÉ ENTRE DES LANGUES

0. Introduction

La comparaison entre les langues a donné lieu à des disciplines diverses dont nous rappelons la linguistique comparée, la linguistique contrastive et la typologie des langues. Annonçons d'emblée que les propos qui suivent ne traiteront guère de la linguistique comparative ni contrastive encore moins de la typologie des langues à partir des analyses qui prendraient deux systèmes linguistiques dans le but de faire ressortir des ressemblances et des différences d'autant plus que le recours à la comparaison et à la mise en contraste est présent dans tous les champs des sciences du langage.

La conception de contrastivité trouvera cependant ici sa formulation décisive en vue de situer la linguistique contrastive entre la théorie linguistique et la didactique. Les difficultés de la linguistique contrastive¹⁵⁸ à se situer comme une discipline indépendante sont notoires, autant probablement que celles que l'on rencontre lorsque l'on s'essaie à définir le terme *comparaison* ou *contraste*. Pour expliciter cette position intermédiaire, nous souhaitons insister sur deux aspects :

- (i) la théorie n'est pas directement exportable dans le domaine de la didactique ;
- (ii) la didactique n'a pas la linguistique contrastive en contrepartie.

Nous avançons l'idée que l'enseignement n'a pas grand profit à tirer *directement* de l'étude des contrastes entre deux langues. Nous nous hâtons d'ajouter très rapidement que cela ne veut pas dire que l'étude des contrastes ne soit pas légitime, au contraire. Nous préférons nous interroger ainsi sur cette légitimité.

---

¹⁵⁸ Zobl, 1982 ; Eckman, 1977.

Ceci est dû assez paradoxalement au fait que l'intérêt même que nous portons aux analyses de la pratique du langage nous a conduite à régresser de la théorie à la didactique. Nous proposons d'ouvrir une nouvelle perspective relative aux avancées scientifiques en matière de cognition au profit des études contrastives.

Ce qui restera résolument au centre de notre propos, — à part la question de situer la linguistique contrastive —, sera de confronter la contrastivité à plusieurs principes que nous appellerons, dans l'ordre, principe *épistémologique*, principe *conceptuel*, principe de *classification*, principe *cognitif*, principe *empirique* et principe *méthodologique*, afin d'aboutir à l'idée fondamentale que les langues ne sont que des traces.

1. Le principe épistémologique et la contrastivité

Une position épistémologique est relative à la structure des théories concernant les langues. Il convient de voir que la théorie linguistique, en fonction de son architecture générale, permet trois paradigmes possibles¹⁵⁹ à l'heure actuelle : (i) le paradigme linéaire ;¹⁶⁰ (ii) le paradigme en Y ;¹⁶¹ (iii) le paradigme cognitiviste.¹⁶²

(i) Qualifier une théorie de linéaire revient à partager la conception de la langue comme structure et à accepter une hiérarchie qui a, à sa base, la syntaxe en passant par la sémantique, pour construire finalement l'édifice par la pragmatique. Combiner une telle hiérarchie avec la contrastivité, revient simplement à multiplier les descriptions qu'elles soient syntaxique(s), sémantique(s) ou pragmatique(s), en fonction des langues en question. La simple multiplicité n'a aucun pouvoir explicatif, puisqu'elle n'ouvre aucun passage d'une description à l'autre.

(ii) Une théorie en Y, au sein de laquelle la langue est considérée comme comportement, ne se met pas dans une situation plus favorable non plus sous la lumière de la contrastivité. La modification dans l'architecture, à savoir la mise en considération de deux composants

---

¹⁵⁹ Comme le rappellent Moeschler et Reboul, 1994.

¹⁶⁰ Nous renvoyons ici aux théories issues de la tradition néo-positiviste avec les meilleurs représentants comme Peirce, Morris, Carnap.

¹⁶¹ Voir une description plus détaillée dans Duerot, 1984.

¹⁶² Ce paradigme est représenté par les travaux de Sperber et Wilson, 1989.

linguistique et pragmatique, au lieu de trois, n'a aucun impact sur la multiplicité.

(iii) Pour en finir avec le troisième, selon lequel la langue relève de la cognition, il convient de remarquer que la multiplicité disparaît d'emblée, puisque rien n'empêche de dire que les mêmes processus cognitifs propres à l'espèce entrent en jeu, notamment l'attribution des référents aux variables, l'assignation des forces illocutoires aux énoncés ou la désambiguïsation des énoncés. C'est dans le système central de la pensée qu'a lieu le traitement pragmatique. Cependant, il ne faut pas oublier que déjà la grammaire (la théorie syntaxique liée à la grammaire universelle et aux théories de l'apprentissage) relève de la recherche cognitive qui n'est donc pas réduite seulement à la pragmatique traitant de processus inférentiels et de constitution du contexte. Nous anticipons sur l'idée, sous-jacente à ce travail, que c'est là que l'apport de la comparaison même va se révéler. Si l'on accepte que les langues ne sont que les traces de structures de pensée, c'est la seule chose qu'il est en notre pouvoir de comparer et même d'observer, et ce, dans toutes les disciplines.¹⁶³

Nous pouvons nous interroger sur la question de savoir si nous ne risquons pas d'en tirer une conclusion qui nous conduirait à faire simplement l'impasse sur la linguistique contrastive. Loin de là. S'il s'agit ici de consentir un large détour au profit d'une conception de la contrastivité mise en parallèle avec une conception de la langue comme stéréotypic, ce sera afin de mieux repérer quelques principes et ressorts majeurs en faveur de l'analyse linguistique.

2. Le principe conceptuel et la contrastivité : La langue est le miroir d'un schéma conceptuel

Dans le domaine de la philosophie du langage, l'idée de schéma(s) conceptuel(s) est liée au problème de l'intertraduisibilité des langues. Les schémas conceptuels correspondent à la manière dont l'expérience est organisée dans la mesure où ils sont des systèmes de catégories donnant

---

¹⁶³Notre gratitude va particulièrement vers Pierre-Yves Raccah qui nous a encouragée de nous diriger dans cette direction et qui a trouvé la question de savoir dans quelle mesure ce serait intéressant de comparer deux ou plusieurs traces, tout-à-fait pertinente et intéressante. (Communication par correspondance).

forme aux data sensorielles.¹⁶⁴ Ils sont des points de vue que les individus et les cultures empruntent en vue de considérer le monde. Il est bien possible de dire qu'il n'y a pas lieu de traduire un schéma dans l'autre étant donné que les croyances, les désirs, les intentions et les connaissances qui caractérisent des individus n'ont leur contrepartie dans aucun autre schéma. Le réel dépend donc du schéma conceptuel. Ce qui marche difficilement dans une langue marche facilement dans une autre, et cette différence ou ce degré de difficulté fait écho aux dissimilarités significatives en termes de style et de valeurs.

À partir des points de vue différents, nous préférons dire qu'il n'est pas en notre pouvoir de savoir si le même monde, la même entité, la même propriété, ou la même relation est accessible dans notre considération. Il est plus raisonnable de dire que cela implique que les points de vue différents trouvent leurs correspondants dans des langues différentes. Cependant l'idée de la multiplicité de points de vue a un sens, si seulement s'il existe un système commun ou coordonné sur lequel ils reposent. Pour décrire notre point de vue, il faut supposer un point de vue externe qui rend possible la comparaison. Avoir une langue c'est avoir un schéma conceptuel. Comme les schémas conceptuels diffèrent les uns des autres, les langues diffèrent également les unes des autres. Tout écart conceptuel entraîne un écart linguistique. Cependant les locuteurs de langues différentes peuvent bien partager un même schéma conceptuel. En effet, la pratique de la traduction des langues en dit long. Dans ce sens, étudier les critères de la traduction revient à étudier les critères de l'identité des schémas conceptuels. Être capable de traduire la langue de quelqu'un, c'est être capable de décrire ses comportements. En somme, nous pouvons prendre en considération deux constats :

(i) La comparaison en soi est condamnable. Il s'ensuit que les langues elles-mêmes ne sont pas comparables. Ceci est basé sur l'idée que les langues impliquent des schémas conceptuels différents, et dans ce cas la différence qui consiste en des schémas conceptuels serait responsable de l'échec de l'intertraduisibilité. Or, nous nous permettons ici une remarque en disant que la même problématique trouve une formulation équivalente dans l'idée des différents jeux de langage au

---

¹⁶⁴ Cette réflexion est essentiellement basée sur un chapitre d'un ouvrage de Davidson, 1984, 183-198.

sens wittgensteinien du terme. Les jeux de langage ne sont pas comparables, puisqu'il n'y a que deux possibilités; ou bien on joue un jeu, on est alors dedans, ou bien on ne joue pas, on est alors dehors.¹⁶⁵

(ii) Le fait même de la comparaison n'est pas condamnable. Le fait même que la traduction d'une langue dans une autre ait lieu conduit à accepter l'idée de comparaison. Ce qui revient à dire que malgré la diversité des langues, il existe un même schéma conceptuel. Avec l'idée d'un même schéma conceptuel, on peut expliquer l'intertraduisibilité des langues, mais on fait disparaître en même temps la possibilité des différents points de vue, ce qui va à l'encontre de l'intuition qu'il existe plusieurs points de vue à l'opposé d'un seul.

3. Le principe de classification et la contrastivité : La langue est un miroir de l'expérience

Nous sommes inclinée à penser la langue comme une technique d'expression et non pas comme une classification ou rangement. Dans ce deuxième sens, la langue relève de la science dans la mesure où la classification est le moteur organisateur de l'expérience. Cette relation à l'expérience ou à l'évidence physique nous permet de dire, dans le cas où la traduction paraît impossible, que ce sont des langues ou schémas qui sont mis en jeu et non pas des maisons, des meubles ou quoi que ce soit.

Mais ce qu'il importe de voir, c'est que le terme de contrastivité a une saveur plus magique qu'épistémologique dans la mesure où deux langues appartenant à deux registres de l'expérience sont concomitantes. On ne doit pas établir entre ces deux 'univers' une relation absolue. L'incompatibilité des expériences des individus différents correspond plutôt à la concomitance, et la concomitance est loin d'être une comparaison ou contraste. Cependant, une fois dénoncée la contrastivité, vrai blocage épistémologique, tout reste à faire. Il reste à étudier le fonctionnement des catégories naturelles,¹⁶⁶ comme savoir populaire et spécialisé.

En résumé, le principe de classification semble être bien en rapport avec le principe conceptuel dans la mesure où ils ont une fonction

---

¹⁶⁵ Wittgenstein, 1953.

¹⁶⁶ Nous pensons ici plus particulièrement aux problèmes de la catégorisation bien connus depuis la publication de Rosch, 1978.

organisatrice. Cependant la classification va dans le sens scientifique du terme; il y a mieux : langue et science sont mises en parallèle, tandis que le terme schéma n'implique pas de tel sens. Le statut de science assigné à la langue mis en perspective ne permet pas d'attribuer une valeur heuristique à la relation de concomitance.

4. Le principe cognitif et la contrastivité : La langue est un miroir des représentations cognitives des locuteurs

Comprendre signifie 'se faire une image ou une représentation mentale'. Cette représentation implique une activité cognitive complexe basée sur la formulation d'hypothèses, l'application de schémas et l'interprétation de données.

L'étude des structures linguistiques doit être en accord avec ce qui est connu du fonctionnement cognitif en général, la linguistique cognitive essaie de mettre le langage en relation avec notre système cognitif.

L'hypothèse de l'abstraction cognitive¹⁶⁷ veut que les structures de la langue soient des manifestations de structures plus abstraites. Plus précisément, elles peuvent être considérées comme traces des structures cognitives. Cependant, il n'est pas nécessaire que tous les linguistes soient cognitologues. Les structures cognitives ont d'autres manifestations que les structures linguistiques — distinctes, mais similaires — dans l'usage de la langue et dans la manière dont l'esprit gère les connaissances.

Cette hypothèse est liée à l'hypothèse de Sapir-Whorf : la façon de penser est conditionnée par les structures de la langue. Cependant, la façon de penser ne donne pas lieu à l'hypothèse des liens causaux. Du point de vue cognitif, il n'est pas nécessaire de supposer que les structures de la pensée sont conditionnées par les structures de la langue ; elles sont tout simplement liées.

En résumé, pour exprimer les choses d'une manière lapidaire, on dira qu'une tentative générale consiste à étudier l'ensemble des phénomènes linguistiques comme une émanation de la cognition humaine et une matérialisation des principes selon lesquels elle fonctionne.

---

¹⁶⁷ Raccach, 1994.

5. Le principe empirique et la contrastivité : La langue est un miroir des hypothèses externes

À ce stade, nous pensons qu'au niveau des données empiriques il est possible de parler de contrastivité. Pour construire des données et non pour les décrire ou les expliquer. C'est ce que nous appellerons principe empirique : celui-ci s'écarte radicalement de l'hypothèse de l'analyse contrastive basée sur les notions d'interférence et de transfert, qui permet de proposer une corrélation entre les deux structures linguistiques à partir de l'approche traditionnelle des erreurs, en mettant en vue la conséquence directe de l'interférence de la première langue.

L'hypothèse du transfert peut être formulée d'une part dans l'idée de l'influence positive de la grammaire, ce qui amène à laisser croire que les deux langues en question sont comparables, d'autre part, dans l'idée de l'influence négative, d'où il résulte que les deux langues sont différentes. Ce qui infirmera cette hypothèse c'est qu'il y a des cas dans lesquels il n'est pas possible de réduire l'erreur à l'influence de la langue maternelle, tout simplement parce que la langue ne possède pas de construction qui pourrait servir de modèle.¹⁶⁸

Après tout, on peut toujours accepter l'hypothèse minimale selon laquelle l'acquisition de la langue seconde est gérée par les mêmes processus cognitifs que l'acquisition de la langue première. Les locuteurs intériorisent les règles pertinentes sur la base de données empiriques essentielles. C'est là que la contrastivité a son mot à dire, en fournissant ces données empiriques. Mais si l'acquisition s'effectue de la même manière, — le locuteur intériorisant des règles de la langue seconde —, on peut toujours s'interroger sur la question de savoir pourquoi il est désavantagé, l'acquisition parfaite étant impossible, la compétence étant inférieure. En guise d'élément de réponse, nous avancerons que l'intériorisation des règles n'équivaut pas à dire que le locuteur fait toujours une utilisation optimale de cette connaissance. La performance dépend non seulement des fonctions cognitives strictement linguistiques mais aussi d'autres fonctions cognitives, ce qui nous amène à adopter deux thèses principales :

---

¹⁶⁸ Haegeman, 1992.

- (i) le comportement ou le sens des expressions linguistiques n'est pas explicable à l'intérieur d'une théorie linguistique proprement dite (syntaxe et sémantique) ;
- (ii) l'usage de la langue naturelle dans la communication est la trace d'activités pragmatique et cognitive fondamentales, et non pas des résidus de performances linguistiques.¹⁶⁹

En résumé, le contraste entre la compétence linguistique en langue maternelle et en langue seconde fait surgir un deuxième problème, celui des structures qui posent des obstacles dans l'apprentissage, et ne garantissent aucunement l'acquisition adéquate. La contrastivité intervient dans la mesure où la construction des données sera appuyée par ce moment de sélection.

6. Le principe méthodologique et contrastivité

Une méthodologie commune pour la description du français et pour la description du hongrois serait évidemment requise, mais cela peut dépasser ces deux langues dans le sens translinguistique du terme. Cette méthodologie commune peut justifier le postulat saussurien selon lequel le point de vue crée l'objet. On se retrouve à l'intérieur du même paradigme, dans le cas contraire, un blocage épistémologique a lieu. Le choix d'un paradigme précède logiquement l'étude des contrastes. Quelle méthodologie commune ? Nous avons suggéré dès le début le paradigme cognitiviste. L'idéal serait que le principe empirique se combine avec le principe méthodologique, ce qui permettrait de capter de manière directement utilisable les connaissances concernant les traces.

Si l'on veut analyser les phénomènes de la cognition tels que temps et aspects, représentation sémantique des verbes de position et de mouvement, sémantiques primitives et archétypes cognitifs, nous sommes requis par la recherche d'une méthodologie commune pour la description du hongrois et du français, qui nécessite aussi la mise au point de systèmes de représentations métalinguistiques fondés sur les représentations des connaissances afin de les replacer dans la perspective générale de la cognition où le langage n'est plus séparé des activités cognitives de perception et d'action.

---

¹⁶⁹ Moeschler, 1996.

7. Conclusion : Les langues sont des traces

Les traces n'ont pas de significations. Plus précisément, on ne peut pas découvrir leurs significations, on doit les construire. Quel est le cadre symbolique qui détermine la place et la signification des symptômes ? Les choses qui n'ont pas de signification signalent du coup, quelque chose dans un autre domaine.

C'est sur le terrain de la cognition que la question de la comparaison se trouve le mieux posée, c'est son rôle dans l'établissement de l'objet sémantique qui fait sa pertinence.

Nous pouvons maintenant conclure, il va sans dire que ce sera rapide, sélectif, et lacunaire. Malgré une présentation en parties distinctes, trois questions générales étaient censées donner à réfléchir :

- (i) la philosophie du langage avec les schémas conceptuels ;
- (ii) les paradigmes de la théorie linguistique avec l'idée de la cognition ;
- (iii) l'exportabilité de la théorie linguistique dans le domaine de la didactique.

Toutes trois liées à la contrastivité. La méthodologie de la reconstruction comparative, dans une approche traditionnelle, demande que les formes des mots des différentes langues comparées les unes avec les autres soient sémantiquement reliées, mais une telle relation ne va pas toujours de soi. Une difficile prise en compte du système linguistique nous conduit à faire un parcours qui mène du système à la cognition. L'étude des contrastes entre les langues nous paraît le seul moyen d'accéder à quelques indices concernant la faculté de langage et la cognition.

Voilà qui permet d'espérer que la linguistique cognitive puisse révéler des aspects intéressants du langage situés dans la perspective de la contrastivité dont l'idée est censée avoir été clarifiée.

« Après tout, nous parlons aussi pour communiquer nos pensées et, quelquefois, nous avons l'impression d'y réussir. »¹⁷⁰ Avec des contrastes ou sans.

---

¹⁷⁰ Moeschler, op. cit. 18.

Références bibliographiques

- Davidson, D. 1984, *Inquiries into truth and Interpretation*, Oxford, Calendron.
- Ducrot, O. 1984, *Le Dire et le dit*, Paris, Minuit.
- Eckman, F. 1977, « Markedness and the contrastive analysis hypothesis », *Language Learning*, 27, 315-330.
- Haegeman, L. 1992, « La théorie générative et l'acquisition des langues secondes : la position des adverbes en français et en anglais », *CLF* 13, 149-183.
- Moeschler, J. 1996, *Théorie pragmatique et pragmatique conversationnelle*, Paris, Colin.
- Moeschler, J. et Reboul, A. 1994, *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*, Paris, Scuil.
- Raccah, P.-Y. 1994, « A Child's Identity Problem : The Complex Development of a Cognitive Science », *World Futures*, vol. 42, n° 1-2, 79-83.
- Rosch, E. 1978, « Principles of Categorization », in Rosch, E. et Lloyd, B. (eds.), *Cognition and Catagorization*, Hillsdale, Laurence Erlbaum, 27-48.
- Sperber, D. et Wilson, D. 1989, *La Pertinence. Communication et cognition*, Paris, Minuit.
- Wittgenstein, L. 1953, *Philosophical Investigations*, New York, Macmillan
- Zobl, H. 1982, « A direction for contrastive analysis: The comparative study of developmental sequences », *TESOL Quaterly*, 16, 169-183.

FRANCIÁK-E A FRANCIA VÁLSÁGMETAFORÁK?

Az alábbiakban egy olyan kutatás tervét és körvonalait igyekszem felvázolni, amelynek középpontjában a jelenleg is tartó gazdasági válsággal kapcsolatosan a francia sajtóban napvilágot látott metaforák állnak. A tervezett kutatás azt igyekszik kideríteni, vajon ezek a „válságmataforák” a francia újságírók sajátos világlátásának, nyelvi-kognitív leleményének eredményei-e, vagy inkább külföldi (véltetőleg angolszász) kollégáik metaforáinak tükörképei.

A metaforákról hagyományos megközelítésben is ismeretes, hogy nem kizárólag irodalmi szövegekben fordulnak elő – a költői vagy retorikai hatás fokozása céljából –, hanem a hétköznapi nyelvben is, sokszor anélkül, hogy a beszélők tudatában volnának használatuknak. Ilyen köznyelvi metaforának számítanak például az *ingujj*, a *dagad a botrány*, vagy akár a *kocsival megyünk* kifejezések.

Kognitív pszichológiai megközelítésben (Lakoff és Johns 1980) a metaforák a világ értelmezésének általános és nélkülözhetetlen eszközei. Ezen felfogás szerint a struktúrával nem bíró, „megfoghatatlan” absztrakt fogalmakat, más szóval céltartományokat (pl. szerelem, érvelés) konkrét, általunk jól – vagy jobban – ismert tapasztalati forrástartományok (pl. hadviselés, építkezés) alapján struktúráljuk. Ezt a mechanizmust tükrözik a *Béla hiába ostromolta Annát, nem tudta meghódítani* vagy a *Péter remekül felépítette előadását, megingathatatlanok voltak az érvei* típusú mondatok.

A gazdasági-pénzügyi területre, főként a tőzsdei nyelvezetre különösen jellemző a metaforikus nyelvhasználat. Bármilyen nyelven olvasunk is ilyen témájú cikkeket, a gazdaság antropocentrikus megközelítésének nyomait (a gazdaság emberi szervezethez vagy az állatvilághoz való hasonlítása, a negatív gazdasági tendenciák betegségekkel való azonosítása, a sporttal, hadviseléssel vont párhuzamok az erőfeszítések érzékeltetésére stb.) gyakorlatilag mindenütt tetten érhetjük. Illusztrációként íme egy-egy részlet a magyar és a francia sajtóból:

Minden rossz híre ellenére valóban a spekuláns – legyen éppen *medve* vagy *bika* – a *szérum*, amely a piaci bizonytalanság okozta *betegségek*től védi a gazdaság szereplőit. Csakhogy, mint minden *szérum*, *túladagolva* ez is *mérgező* lehet. Főleg, ha *legyengült szervezet* kapja.¹⁷¹

Après un *marathon* de plusieurs mois, les autorités de Vaduz ont accepté en mars de se conformer aux normes de l'OCDE dans la *lutte contre la fraude et l'évasion fiscale, lâchant du lest* sur son secret bancaire.¹⁷²

A gazdasági-pénzügyi szövegekben nagy számban előforduló metaforák vizsgálata több évtizedes múltra tekinthet vissza, ám a 80–90-es években ezek a kutatások szinte kizárólag az angol nyelvre korlátozódtak (Klamer, McCloskey és Slow 1988; Dudley-Evans és Henderson 1990; Sacristán 2005). Több nyelvterület kutatói is felfigyeltek ugyanakkor arra, hogy válsághelyzetekben különösen sok metafora jelenik meg a sajtónyelvben. White (1997, 2004) több cikkében is felhívja a figyelmet a pénzügyi válságok idején az újságokban és egyéb médiumokban használt metaforák gyakoriságára. Véleménye szerint az ilyen felfokozott helyzetekben, amikor az egyébként racionális, magasan képzett szakemberek által irányított gazdaságot hirtelen kiszámíthatatlan, mindenfajta logikát nélkülöző mechanizmusok kezdik mozgatni, a gazdaság szereplőiben pedig a ráció helyett inkább az érzelmek dominálnak, a metaforák kiváló – és igen hatásos – eszköznek bizonyulnak a helyzet érzékeltetésére. Az alábbi angol, francia és magyar példák különböző korszakok válságaira utalnak – mindhárom esetben metaforikusan:

- the *deep blue-collar recession* of the early 1980's
- *L'éclatement de la bulle financière* en Thaïlande provoque *une chute de la bourse* début 97.
- Már a Washington Times-1 is *ledönti lábáról* a válság?

---

¹⁷¹ Lenkei Gábor, „Túladagolt szérum – Még egyszer a shortolókról” In *Magyar Narancs* XXI. évf. 11. szám.

¹⁷² A *Le Monde* francia napilap 2009. november 11-i egyik rövidhíre.

A válságmetaforák már a 2000-es évek elején számos kutatás tárgyát képezték. A vizsgálódások középpontjában az angol mellett eleinte a spanyol nyelv metaforái álltak. Charteris-Black, J. és Ennis, T. (2001) az 1997-es értékpiazi válság idején kiadott angol és spanyol nyelvű pénzügyi jelentések metaforáiról nyújtott alapos összehasonlító elemzést. Kontrasztív megközelítés helyett argumentatív szempontból vizsgálta a spanyol nyelv válságmetaforáit Zonana (2002), aki a 2001-es argentin válságról szóló újságcikkek metaforáinak kreativitását, valamint a hatáskeltésben és -fokozásban betöltött szerepét tanulmányozta.

A fentiek ismeretében semmi meglepőt nem találhatunk abban, hogy a 2007–2008 folyamán a világ gyakorlatilag minden területére kiterjedő (pénzügyi, ingatlanpiaci, hitel-, bank-, gazdasági, társadalmi, világ-) válsággal kapcsolatos diskurzusra is jellemző a metaforikus nyelvhasználat. Az is magától értetődő, hogy a világméretű válsággal kapcsolatos metaforákra több nyelvterület kutatói is felfigyeltek.

A hatalmas sajtóvisszhangot kapott válság során Franciaországban is több kutatócsoport és kommunikációs ügynökség érdeklődése fordult a válságmetaforák felé. Ezek közül külön említést érdemel az Adverbe nevű ügynökség tanulmánya¹⁷³, amely öt francia napilapnak (*Les Échos*, *Le Figaro*, *Libération*, *Le Monde*, *La Tribune*), illetve öt nagy példányszámú hetilapnak (*L'Express*, *Marianne*, *Le Nouvel Observateur*, *Le Point*, *Stratégies*) 2008 őszén a válsággal kapcsolatban publikált cikkei (beszámolók, interjúk, riportok, összefoglalók, tudósítások stb.) elemzésére vállalkozott. A korpusz összesen 436 cikket (1,76 millió leütés) foglalt magában.

Az elemzés eredményeképpen a kutatók három lexikai-szemantikai mezőt (forrástartományt) azonosítottak, amelyekbe a válsággal kapcsolatos metaforákat besorolták:

1. **Káosz, kataklizmák** (katasztrófa, földrengés, cunami, apokalipszis, végítélet stb.)
  - ...menaçant du même coup d'entraîner le reste du monde dans la *catastrophe*.
  - Les États doivent intervenir — sauf à accepter un *chaos* aux conséquences sans doute effroyables...

---

¹⁷³ *Les mots de la crise*, 2008. november, <http://web.lerelaisinternet.com/ad-verbe/>

- Un plan qui pourrait être ranimé dès aujourd'hui face à l'ampleur du *désastre*...
- Pendant que les grandes puissances s'occupent du *séisme* financier...
- ...le *tsunami* de la crise financière bouleverse banques et assurances en Europe.
- Après *l'apocalypse* financière vient le *temps du jugement*.

2. Időjárási jelenségek (vihar, ciklon, tornádó, lavina stb.)

- ...La *tempête* boursière continue à Moscou.
- Et face au grand *brouillard* actuel,...
- Après la *bourrasque* de la crise, on peut craindre le pire.
- Quand on sera sorti de l'oeil du *cyclone*...
- Une *tornado* financière comme aujourd'hui multiplie l'anxiété...
- Tout dépendra de la durée de ce nouvel *âge de glace*.
- Cette *glaciation* soudaine de la finance mondiale aura une fin...
- Avec *l'avalanche* actuelle de rachats, de faillites et de plans de restructuration,...

3. Orvostudomány (fertőzés, bénulás, áttét, pszichózis, örület stb.)

- Aujourd'hui, il y a une *contamination* internationale des créances douteuses...
- C'est un *premier soin d'urgence* pour stopper *l'hémorragie*...
- La *paralyse* s'est emparée de Washington au moment précis où il faudrait agir...
- On commence aujourd'hui à voir apparaître des *métastases*...
- Depuis 15 jours, la *psychose* s'est emparée des Français...
- Les *folles* semaines de la finance mondiale...

Az Adverbe-tanulmány alapkoncepciója szerint a metafora a hatáskeltés és -fokozás (tehát nem a kognitív értelemben vett megismerés) eszköze – ennek megfelelően az elemzők főként a metaforáknak a válság kommunikálásában, a hisztéria gerjesztésében, a felelősök keresésében játszott szerepét vizsgálták. Ez a szemlélet inkább a metaforák (Zonana-féle) argumentatív vizsgálatához áll közel, amely kétségkívül izgalmas

kutatási iránynak tekinthető, a cikkünk címében szereplő kérdés megválaszolására azonban nem tűnik alkalmasnak.

A kutatás módszereinek meghatározásához először gondoljuk végig a címben felvetett kérdés lényegét. Ha következetesen alkalmazzuk a kognitív nyelvészek felfogását, amely szerint a metaforák nem a költői képzelet termékei vagy retorikai díszítőelemek, hanem a megismerés, a gondolkodás jellegzetes eljárásai; a válságot pedig úgy tekintjük, mint egy ismeretlen, „felfoghatatlan” helyzetet, akkor a metaforák vizsgálata során elvileg bepillantást nyerhetünk abba, milyen sajátos modellekkel rendelkezik egy-egy nyelvi közösség az őt körülvevő világról. A globalizációs folyamatok, különösen az angolszász nyelvi-kulturális dominancia ismeretében azonban kétségeink támadhatnak e modellek „sajátosságát” illetően. A címben szereplő kérdést ezért a következő kutatói felvetések formájában tudjuk pontosítani: Mennyire sajátosak azok a modellek, amelyekről a francia válságmetaforák tanúskodnak? Mennyiben befolyásolja a domináns angolszász hatás a francia (és a többi) nyelv válságról alkotott modelljeit? Tekinthetőek-e egyáltalán nyelvspecifikusnak egy globális válság metaforái?

E kérdések megválaszolásához feltétlenül szükségünk van viszonyítási pontokra – nevezetesen egyéb nyelvi közösségek metaforáira – amelyekkel a francia sajtó válságmetaforáit egybevetethetjük. Esetünkben tehát mindenképpen egy kontrasztív vizsgálat tűnik célravezetőnek. A francia válságmetaforák specifikusságát csakis egy többnyelvű korpuszon lehetséges vizsgálni, amely a francián és a napjainkban globális szinten dominánsnak tekinthető angolon kívül tetszőleges számú kis-, illetve nagy nyelv válsággal kapcsolatos diskurzusra is kiterjedhetne. A magyar nyelv sajátos, az indoeurópai nyelvekétől eltérő eredete miatt különösen érdekes lehet egy ilyen összehasonlításban, de mindeképpen érdemes volna néhány, a franciával rokon (újlatin) nyelv metaforáit is bevonni a vizsgálatba.

A válsággal kapcsolatos cikkeket olvasva az angol és francia szövegek mellett a magyar és spanyol nyelvű írásokban is számos olyan metaforát találunk, melyek az Adverbe-tanulmányban – a francia metaforák kapcsán – azonosított forrástartományokhoz kapcsolhatók:

„Egy hosszabban elnyúló depresszió gazdasági-társadalmi katasztrófába torkollhat.”¹⁷⁴

„El virus de las hipotecas basura...”¹⁷⁵

Ha ezen példák esetében nehéznek tűnik is eldönteni, függetlenek-e egymástól, illetve az angolszász hatástól (vagyis nyelvspecifikusak-e) vagy sem, könnyen találunk a vizsgált nyelvekben egymásnak „szó szerint” megfelelő komplexebb metaforákat is, amelyek háttérben már egyértelműen az „eredeti” (amerikai) angol metaforát sejtethetjük:

A bajt (...) az ebből is fakadó *ingatlanpiaci buborék kidurranása* (...) okozta.”¹⁷⁶

(FR: *l'éclatement de la bulle immobilière*; EN: *bursting of the housing bubble*)

Észre kell vennünk ugyanakkor a spanyol sajtóban használt *la burbuja del ladrillo* (téglabuborék) kifejezést is, amely a – többi nyelv által vélhetően az angoltól átvett – metaforát egy metonímiával egyesítve már egy fokkal „sajátosabbnak” tekinthető.

A válságdiskurzusok előzetes tanulmányozása alapján a következőképpen foglalhatnánk össze hipotéziseinket. Az egész világon hasonló módon és következményekkel zajló válság, valamint a megismerési mechanizmusok univerzalizmusa miatt feltételezhetjük, hogy a francia újságírók egyéb nemzetiségű kollégáikhoz hasonlóan érzékelik a válságot és annak hatásait. Ebből következően jelentős átfedésekre számíthatunk válságmetaforáik forrástartományai terén. Az amerikai gazdaság és nyelv dominanciája ráadásul jelentősen csökkenti annak esélyét, hogy a francia újságírók sajátos képekkel, asszociációkkal álljanak elő írásaikban. Feltételezésünk szerint ezért a francia válságmetaforák többsége nem tekinthető „igazán” franciának – mégis bízunk abban, hogy egy megfelelő méretű többnyelvű korpuszban található az angol „eredetiktől” legalább részben különböző, így egyedinek és sajátosnak tekinthető metaforákat. A cikkben felvázolt kutatási projekt egyik legfőbb célja ugyanis éppen az angol

---

¹⁷⁴ fn.hu – 2008. november 11.

¹⁷⁵ elcorreodigital.com – 2009. június 17.

¹⁷⁶ ecoline.hu – 2009. március 13.

„árnyékában” élő egyéb nyelvek (különösen a francia), illetve használóik kreativitásának, sajátos világlátásának bizonyítása...

Felhasznált irodalom

Lakoff, G. – Johns, M. 1980, *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Chicago.

Klamer, A. – McCloskey, D. et al. 1988, *The Consequences of Economic Rhetoric*, Cambridge University Press, New York.

Dudley-Evans, T. – Henderson, W. 1990, *The Language of Economics: The analysis of economics discourse*, Modern English Publications, London.

Sacristán, M. V. 2005, „Metaphor and ESP: metaphor as a useful device for teaching L2 Business English learners” in *Ibérica* 10, 115-131.

Charteris-Black, J. – Ennis, T. 2001, „A Comparative study of metaphor in Spanish and English financial reporting” in *English for Specific Purposes: An International Journal*, Vol 20. 3, 249-266.

Zonana, V. G. 2002, *Globalization and its Metaphores in Journalistic Discourse in Argentina*, Universidad Nacional de Cuyo, Mendoza.

AZ ÚN. NEHÉZSÉGI FOK (DEGREE OF DIFFICULTY) ÉS A KONTRASZTÍV ALAPÚ IDEGENNYELV OKTATÁS

„*Grammatici certant et ad huc sub iudice lis est*”
(Horatius)

Jelen tanulmány alkalmazott nyelvészeti kontextusban és a kontrasztív nyelvi elemzés elveit figyelembe véve tesz kísérletet arra, hogy néhány példán keresztül rávilágítson azon pontokra, „buktatókra”, amelyek a nyelvtanulás folyamán valamilyen fokban vagy mértékben befolyásolhatják a „végkifejlet” eredményességét. Alapvetően elméleti síkon folyik az argumentáció, de mivel minden elméleti megközelítés *ab ovo* feltételezi, hogy a lefektetett téziseknek gyakorlatban is érzékelhető, „hasznosítható” *output*-ja legyen, legalább annyira helyezi a hangsúlyt a gyakorlati oldalra, mint az elméletire. Az elméleti szemponton adott esetben a glottodidaktikai aspektust is értjük, mint az alkalmazott nyelvészet egyik – számunkra legalább is – alapvetően releváns elemét.

Farkas Mária *Aspetti teorico-pratici della contrastività linguistica italo-ungherese*¹⁷⁷ című munkájában utal rá, hogy általában kétféle kontrasztív elemzési típus különíthető el egymástól: az egyik az idegen nyelvek oktatása keretén belül jut érvényre elsősorban didaktikai céllal, amikor is az összehasonlítás vagy egybevetés a nyelvtanuló anyanyelve (L1) és a tanult idegen nyelv (L2) relációjában történik, és azt vizsgálja, melyek azok a területek, illetve nyelvi jelenségek, amelyek nehézséget okozhatnak a tanulónak az elsajátítás folyamán. A kontrasztív vizsgálat másik típusa inkább elméleti jellegű, egyidejűleg több nyelv összehasonlításával foglalkozik, és olyan kérdéseket vizsgál – többek között – mint az emberi nyelv, nyelvi univerzálék, nyelvtipológia¹⁷⁸. A kétféle elemzési típus nyilvánvalóan nem választható el abszolút mértékben, de az elsődleges célokat figyelembe véve *hic et nunc* az első változat irányelveit fogjuk szem előtt tartani.

---

¹⁷⁷ SZEK JGYF Kiadó, Szeged, 2006

¹⁷⁸ Farkas, 2006, 30.

Mielőtt a konkrét nyelvi jelenségek bemutatására térnénk, célszerűnek kínálkozik tisztázni a *nehézségi fok* terminus mibenlétét még akkor is, ha maga a kifejezés a nyelvész számára elég sokat sejtet a tartalmát illetően. Eckman F. R. (in Farkas: 34) kísérletet tesz arra, hogy beépítsen a kontrasztív elemzés rendszerébe két fogalmat, melyek közül az egyik az ún. *jelöltség* (markedness), a másik a *nehézségi fok* (*degree of difficulty*). Ez utóbbi fogalom annyiban univerzális, amennyiben valamennyi nyelvvel kapcsolatba hozható. A *jelöltség* már kissé összetettebb jelenség, mivel a különböző nyelvi struktúrákban nem egyformán jelenik meg a felszínen, és a következőképpen definiálható: egy *A* jelenség bizonyos nyelvekben jelöltebb *B* jelenségnél, amennyiben *A* jelenléte egy nyelvben feltételezi *B*-t, viszont *B* jelenléte nem implikálja *A*-t. Példa erre a következő. Vannak olyan nyelvek, amelyek a passzív szerkezetet csak ágens nélkül képesek megjeleníteni (arab, szerb-horvát), mások viszont (pl., az olasz, francia, angol, de említhetnénk az orosz is) ágens-sel és ágens nélkül is tudnak passzivitálni cselekvő szerkezeteket. Valószínűsíthető azonban, hogy nincs olyan nyelv, amelyben a passzív megvalósulás csak és kizárólag ágens közreműködésével lenne lehetséges. Tehát, mindebből következik, hogy az ágens-t tartalmazó passzívum implikálja az ágens nélküli passzívumot, viszont fordítva ez az összefüggés már nem érvényes (ibid. 34). Szabadjon itt zárójelben megjegyezni, hogy a fentebb leírt példa a passzív kapcsán a jelöltségen túlmenően egy nagyon fontos szemantikai elemére is rávilágít a szóban forgó szerkezetnek, mondhatnánk akár, hogy – még, ha implicite is – *de facto* feltárja a passzív szerkezet szemantikai lényegét, amelyről a későbbiek során még teszünk említést bővebben is.

Eckman szerint a jelöltségi viszonyok egybevető elemzése alapján meghatározhatók azok a területek, amelyek esetében a nehézségi fok növekedésével lehet számolni az idegen-nyelv tanulási folyamatában. Ily módon az idegen nyelv (L2) azon szférái, amelyek különböznek az anyanyelvtől (L1) és jelöltebbek, mint az anyanyelv esetében, nehézséget fognak jelenteni a tanuló számára. Az idegen nyelv (L2) szféráinak (amelyek jelöltebbek, mint az anyanyelvéi) relatív *nehézségi foka* a *jelöltség* relatív fokának felel meg. Végül azok az idegen nyelvi szférák, amelyek ugyan különböznek az anyanyelvtől, de nem

jelöltebbek, mint a megfelelő anyanyelvi szférák, nem jelentenek nehézséget a nyelvtanulás folyamán¹⁷⁹.

Ettől a ponttól kezdve feltehetjük a (részben költői) kérdést: melyek azok a nyelvi területek, jelenségek, összefüggések, amelyek magyar anyanyelvű tanulók számára glottodidaktikai aspektusból előreláthatóan problémát okozhatnak a tanulóknak az olaszul mint idegen nyelvnek az elsajátításában. Előre kell bocsájtanunk, hogy a problémakör egy-két jellegzetes elemét fogjuk itt érinteni, amelyeken keresztül igyekszünk magyarázatot adni arra, hogy függ össze esetünkben a jelöltség és a nehézségi fok, a nyelvi rendszer különbözőségéből milyen problémákkal kell esetenként szembenéznie az olaszul tanulóknak. Elemzésünk a felsőoktatási tananyag szintjén történik, de utalni fogunk szükség esetén egyéb szintekre is, mivel „alsóbb” (itt ez nem minőségi szintet jelent) szinten nagyon sok fontos összefüggés rögződhet a tanulóban.

A kontrasztív elemzés síkjai különbözőek lehetnek: egybevethetünk fonetikai alakzatokat, morfológiai képleteket, szintaktikai struktúrákat, különböző funkcionális-szemantikai mező-szerkezeteket, amelyekben a morfo-fonematikai egységek magasabb szintű konstellációkba szerveződnek morfológiai, szintaktikai, lexikai kategóriák mentén, mint például az ún. igefajta-jelleg kategóriája. Az egybevető elemzés célja lehet alapvetően gyakorlati jellegű (a nyelvtanulás megkönnyítését célozza), de lehet – a felsőoktatás szintjén – teoretikai alapú is, amikor, példának okáért, elméleti léptékű szerkezetek megítélésének a különbözőségeit elemezzük abból a célból, hogy bizonyos kategóriákat hogy közelítenek meg, hogy definiálnak a különböző irányzatok, iskolák képviselői. Itt már szóba jöhet a terminológia kérdése lexikai síkon, szóba jöhetnek a különböző nyelvészeti irányzatok nyelvi rendszerről vallott nézetei (strukturizmus, generatív nyelvtan, pragmatika), az egyes konkrét kategóriák mibenlétének a problémája, mint például a szó szerkezet (szintagma) vagy a mondat definiálhatóságának a kérdése és így tovább.

A jelenségek esetenként markánsan különböző meghatározásainak az egybevetése természetesen nem annyira nyelvfüggő, vagyis nem nyelvspecifikus. Ez alatt azt értjük, hogy – mondjuk – a szó szerkezetnek lehetnek egymástól eltérő meghatározásai a magyar nyelvészek körében, de lehetnek persze eltérő koncepciók a kérdésben két vagy több

---

¹⁷⁹ Farkas, i.m. 35.

különböző nyelvi rendszert illetően is; az egyszerűség kedvéért ismét a szószerkezetnél maradván, elegendő, ha megvizsgáljuk a szószerkezet mibenlétét a magyar vagy az olasz nyelvészetben belül, de akár a szlavisták nézeteit is bevonhatjuk a vizsgálatok hatókörébe.

Felvetődik a kérdés: az elméleti alapok egyetemi szintű tanulmányozása esetében az egyes nézetek közti különbségek (mondjuk, az anyanyelv és az idegen nyelv vonatkozásában) mennyiben nehezítik (ha nehezítik) az összefüggések megértését az érintettek részéről; az anyanyelv nyelvi rendszerét érintő fogalmak (középszintű szinten történő) ismerete mennyiben segíti, illetve mennyiben gátolja ugyanazon fogalmak idegen nyelvi rendszerben való adaptálását, elsajátítását. Mivel tehát alapvetően elméleti jellegű a probléma, a koncepció mibenléte nem befolyásolja az idegen nyelv grammatikája elsajátításának a hatásfokát (vagyis, például a szintagma vonatkozásában azt, hogy hogyan kell egy mondatot szabályosan felépíteni az olaszban, a magyarban, vagy, mondjuk az oroszban, és miképpen kapcsolódnak össze a szavak a mondaton belül).

Elméleti síkon tehát bizonyos (negatív) interferenciát az jelenthet, ha pl. valaki két nyelvszakos és két különböző definícióval, leírással találkozik a szintagmát illetően (lehet eltérés a szintagmák fajtáinak vonatkozásában a nyelvek közötti strukturáltság eltérő jellegéből adódóan (pl., ha egy nyelvben nincsenek prepozíciók, akkor ott nem beszélhetünk prepozíciós szószerkezetéről, mint a magyarban). A szintagma esetében egyetlen nyelv (az olasz) nyelvészeti leírásában is több felfogással találkozhatunk a tananyag szintjén is, ami nem jellemző a magyarra, sem pedig az oroszra (legalább is a tananyag szintjén). Az elmondottak illusztrálása céljából idézünk néhány alapvető példát a szakirodalomból. A szószerkezet (szintagma):

- 1.) „két alapszófajú szó (ige, főnév, melléknév, számnév, határozószó, névmás, igencév) nyelvtani kapcsolata”¹⁸⁰
- 2.) „Két /vagy több/ szóalaknak jelentéses kapcsolata a mondatban. A szintagma jelentése nem egyszerűen a tagok jelentésének összege: a szerkezetformának saját viszonyjelentése van /pl. tárgyas, birtokos, jelzős szerkezet/”¹⁸¹

---

¹⁸⁰ Tolesvai Nagy, 2000.

¹⁸¹ Siptár, 1987.

- 3.) „Соединение двух или более знаменательных слов, связанных по смыслу и грамматически, выражающее единое, но расчлененное понятие и представляющее собой сложное наименование явлений объективной действительности. *Родительское собрание, контрольная работа по русскому языку...*” [„Két vagy több egységes, de tagolt fogalmat kifejező, önálló jelentésű szó értelmi és grammatikai kapcsolata, amely az objektív valóság jelenségeinek komplex megnevezésére szolgál. Szülői értekezlet, orosz nyelvi dolgozat...”]¹⁸².
- 4.) „Il sintagma è l'unione di almeno due parti del discorso aventi significato grammaticale indipendente; esso serve a indicare un concetto unico in forma articolata. Per esempio: *la bianca neve, andare avanti, lontano dal paese, il maestro insiste, leggere un libro, ecc.*” [„A szintagma legalább két önálló grammatikai jelentéssel bíró szófaj kapcsolata; egyetlen fogalmat jelöl tagolt formában. Például: a fehér hó, előre megy, messze a szülőföldtől, a tanár követel, könyvet olvas”]¹⁸³.
- 5.) „[...] словосочетание 'szó szerkezet' – это *соединение двух или более полных и значимых слов, связанных между собой подчинительной или сочинительной связью*. Например: *работать/на заводе, отцы и дети*” [„... a s z ó s z e r k e z e t [...] két vagy több önálló jelentésű szó kapcsolata, amelyek alá- vagy mellérendelői viszonyban állnak egymással. Például: üzemben /dolgozik, apák és fiúk”]¹⁸⁴.
- 6.) “[...] il sintagma si può definire come un costituente che adempie nella frase a una particolare funzione sintattica: la categoria grammaticale che costituisce il punto di partenza dell'unità più ampia è la TESTA del sintagma, il quale ne rappresenta perciò una sorta di «proiezione»”¹⁸⁵

E néhány definíció közös jegyei alapján tisztáznunk kell az *alapszófajúság*, a *jelentéses* kapcsolat, valamint az *önálló jelentés* terminusok tartalmát és ezek egymáshoz való viszonyát ahhoz, hogy

¹⁸² Rozental – Telenkova, 1976. – ford. tőlünk: T.L.

¹⁸³ Fogarasi, 1969. 259. – ford. tőlünk: T.L.

¹⁸⁴ Pete, 1991. 25. – ford. tőlünk: T.L.

¹⁸⁵ Salvi-Vanelli, 1992. 65.

világosan lássuk a definíciók közös (szintaktikai-szemantikai alapú) nevezőjét.

- Alapszófajúság: a magyar nyelvészetben általános értelemben három nagy szófaji csoportot különítenek el: 1. alapszófajok /mondatrészek, bővíthetők, általában toldalékolhatók, fogalmi jelentésűek/; 2. viszonzók /nem mondatrészek, nem bővíthetők, általában nem toldalékolhatók, viszonyjelentésűek van/; 3. mondatszók /nem mondatrészek, nem bővíthetők, nem toldalékolhatók; mondatértékűek/¹⁸⁶.
- Jelentéses kapcsolat, önálló jelentés: olyan kapcsolat, amelyben a tagok mindegyikének ún. fogalmi (lexikai), tehát önálló jelentése van, vagyis nem grammatikai vagy viszonyjelentése. Az orosz nyelvészetben ezeket a szavakat az önálló jelentésű szófajokhoz sorolják (полнозначные vagy знаменательные слова)¹⁸⁷.

Itt meg kell jegyezni, hogy a *jelentéses kapcsolat* terminus megtévesztő lehet, mivel azt sugallja, hogy létezik „nem jelentéses” kapcsolat is, amelyben nem minden szónak van jelentése: gondolhatunk itt az ún. álszavakra (üres vagy grammatikai szókra), amelyeknek a szakirodalom nem tulajdonít jelentést¹⁸⁸.

Fogarasi definíciójában nem tisztázott, mit kell értenünk a *significato grammaticale indipendente* terminus tartalma alatt, csak az általa idézett példák sugallják, hogy nála is tulajdonképpen a hagyományos értelemben vett *lexikai jelentésről* van szó a szintagmát alkotó „kötelező” vagy minimális összetevőket illetően (és nem grammatikairól, mint ahogy az a definícióban szerepel!). Ismét csak a differenciáltabb megközelítés érdekében ezen a ponton elidőzhetnénk a *jelentés* jelentésén vagy tartalmán, de a praktikum és az egyszerűség kedvéért most megelégszünk a jelentésnek a strukturalizmus szerinti történő két alapvető funkcionális típus szerinti megkülönböztetésével, amely szerint az ún. lexikai monéma által hordozott lexikai vagy fogalmi jelentés, valamint az ehhez a monémához kapcsolódó, az ún.

¹⁸⁶ Tolcsvai Nagy, 2000. 235.

¹⁸⁷ Rozental – Telenkova, i. m.

¹⁸⁸ Antal, *A jelentés világa*, Magvető Kiadó, Budapest, 1978, 76.

grammatikai monémák által közvetített grammatikai jelentés különíthető el általában a szavakban (amennyiben nem *grammatikai szóról* beszélünk)¹⁸⁹.

A fent leírtak szerint *sz i n t a g m a* az *egy barna leány, Párizsba utazom, tejet iszik* (*una ragazza bruna, parto per Parigi, beve latte; смуглая девушка, еду в Париж, пьет молоко*) szerkezetek (minden tagjuk önálló jelentésű); *n e m* szintagmák ugyanakkor a fent említett kritériumok alapján az *egy leány, utazom* és az *iszik* egységek (az elsőben az *egy* névelő, tehát nincs önálló jelentése, a második és harmadik elem pedig *egyetlen szó*, tehát nem szókapcsolat).

Siptár Péter fogalmazása szerint „a szerkezetformának saját viszonyjelentése van /pl. tárgyas, birtokos, jelzős szerkezet/”. Ez, mint tudjuk azt jelenti, hogy egy alárendelő szintagma esetében a tagok között (alaptag és alárendelt, vagy meghatározó tag – determináns) grammatikai, szintaktikai viszony van.

A szintagmákat csoportosíthatjuk a fő komponens vagy alaptag, vagy fej szerint (*igei, főnévi, melléknévi, számnévi, határozószerzői, névmási, igenévi*). Az oroszban: *igei, főnévi, melléknévi, határozószerzői*, az olaszban: *főnévi, igei, melléknévi, határozószerzői, prepozíciós*.

Az alárendelt tag szintaktikai funkciója határozza meg a „viszonyjelentést”, vagyis a kapcsolat szintaktikai minőségét. Ez a magyart illetően négyféle, az oroszban háromféle lehet. Az olasz nyelvtani rendszerre is érvényesíthető ez a fajta osztályozása a szintagmáknak¹⁹⁰.

Magyar:	1. alanyos (a determináns alany): <i>árvíz okozta (kár)</i>
	2. tárgyas (a determináns tárgy): <i>házat épít</i>
	3. határozós (a determináns határozó): <i>Pesten él</i>
	4. jelzős (a determináns jelző) : <i>érett alma</i>
Orosz:	1. tárgyas: <i>строить дом</i>
	2. határozós: <i>жить в Будапеште</i>
	3. jelzős: <i>спелое яблоко</i>
Olasz:	1. tárgyas: <i>costruire una casa</i>
	2. határozós: <i>vive a Budapest</i>
	3. jelzős: <i>una mela matura</i>

¹⁸⁹ Dardano - Trifone, i. m. 9-10.

¹⁹⁰ Rác [szerk.] 1976. 259. Pete, 1991. 34. Fogarasi, 1969. 260.

Egy rövid megjegyzés erejéig, úgy véljük, nem lesz talán haszontalan kitérni a magyar nyelvészetben honossá vált szintagma-tipológiára. Abból a tényből célszerű talán kiindulni, hogy jelen esetben alárendelő szerkezetekről beszélünk, amikor is az alárendelt komponens (determináns) meghatározó szintaktikai „erejénél” fogva meghatározza a közvetlen összetevők közötti grammatikai (mondattani) viszony minőségét a szerkezetben. Ez esetünkben azt jelentené, hogy az alany, amúgy, mint a mondat egyik fő eleme, az igei állítmány első számú aktánsa vagy *argumentuma* lenne alárendeltje egy jelzői funkciójú participiumnak (árvíz okozta /kár/).

Messzemenően tiszteletben tartva a magyar nyelvészeti hagyományokat, érdemes elgondolkodni azon, hogy például az orosz nyelv rendszerében miért nem különböztetnek meg a magyar *alanyos viszony*nak megfelelő viszonyt az alárendelő szószerkezetek tagjai között. A fentebb általunk idézett magyar szerkezet tökéletes megfelelője lenne az oroszban az *ущерб нанесенный наводнением*, vagy egyszerűen csak *ущерб от наводнения*, de az olaszban is könnyen realizálható a képlet: *danni causati dall'inondazione*. A probléma kulcsa valószínűsíthetően abban rejlik, hogy a magyar szintagma voltaképpen egy transzformáció eredményeként létrejött „kondenzátum”, amely tulajdonképpen két szintagmát egyesít a mélyben, amelyből aztán a felszínen egy jelenik meg – véleményünk szerint – elliptikusan, amennyiben a szintaktikai viszonyt az *árvíz* és az *okozta* szerkezettagok között véljük kívánatosnak megállapítani. Az általunk említett két szintagma az egyszerű mondat két közvetlen összetevője: SN + SV (Az árvíz + kárt okozott / Наводнение + нанесло ущерб / L'inondazione + ha causato danni). A mondatból mint predikatív egységből a generatív nyelvtan elvei alapján az ún. beékelő transzformáció depredikatíváció szabályait alkalmazva jutunk el az *árvíz okozta kár* szintagmához, amely egy esetleges másik mondat SN-je lesz mint alany, melynek a feje természetesen a főnév: *kár*, alárendelt eleme pedig nem az *okozta*, hanem az *árvíz okozta*¹⁹¹. Tudjuk, hogy a determinánsra kérdezve állapítható meg annak szintaktikai szerepe. Talán nem nehéz belátnunk, hogy arra a kérdésre, hogy *milyen kár?* a válasz nem csupán az *okozta* lesz (legalább is ebben a formában!), hanem az *árvíz okozta* együttesen.

¹⁹¹ Bolla – Páll - Papp, 1977. 451-452.

Jelen elmélkedésünkkel csak arra szerettünk volna rávilágítani, hogy az *árvíz okozta* kapcsolatot szemantikai-szintaktikai összeforrottsága révén (analitikus) egységnek is tekinthetjük, mint az alárendelő szószerkezet determinánsát, amely az összetett szavakhoz hasonlóan több komponensből áll, de a komponensek közötti szintaktikai viszonyoknak – éppen a kondenzáció miatt – nem biztos, hogy különösebb logikai jelentőséget kell tulajdonítanunk. (A problémát az *okozta* komponens *grammatikai formája* jelenti, amely önmagában implikálja a történések eredőjét: nincs csak *okozta kár*, hanem *valami okozta kár* van; van viszont *okozott kár*, ami vonzat nélkül is helytálló, v.ö.: *Az okozta kár – jelentős. Az okozott kár – jelentős.) A magyarban a szemantikai összetartozást egyetlen összetett szóval is kifejezhetjük: *árvízkárral*, de az orosz is képes igenév kihagyásával kifejezni ugyanazt a tartalmat: *ущерб от наводнения*, vagyis a valódi viszony létrejöttéhez szükség van adott esetben a *kár*-ra, mint alaptagra.

Végezetül tehát, miért nincs az oroszban, vagy miért nem lehetne az olasz szintaxisban alanyos viszonyról beszélni? A válasz teljesen egyszerű és kézenfekvő. Egyrészt a fentebb leírtak miatt, másrészt pedig azért, mert azok az összetevők, amelyek a magyarban alanynak számítanak mondattanilag a felszíni struktúrában, sem az oroszban, sem pedig az olaszban nem minősülnek szintaktikai alanyoknak. Az oroszban a szenvedő megvalósulás révén az *árvíz*-ből eszközhatározó esetben álló, ún. *косвенное дополнение* (indirekt tárgy), az olaszban pedig, ugyancsak a passzív miatt, ún. *complemento di causa efficiente* lesz, ugyanis élettelen referensre utal: *ущерб нанесенный наводнением* (*косвенное дополнение*); *danni causati dall'inondazione* (*complemento di causa efficiente*); *árvíz által okozott kár* → *árvíz okozta kár* (alany). És itt most álljunk meg egy pillanatra. Biztosak lehetünk az *árvíz* komponens alanyi szerepében az *árvíz okozta kár* szerkezetben? Láttuk fentebb, hogy a hasonló alakzatokat az olasz vagy az orosz szenvedő formában közvetíti, és egyik nyelv esetében sem beszélhetünk alanyról a cselekvés forrását illetően. Velcsov Mártonné a magyar szenvedő ige kapcsán írja, hogy „azt, akitől vagy amittől kiindul a cselekvés, *-tól, -től* ragos vagy *által* névutós határozóval¹⁹² nevezhetjük meg, de ez a szerkezet erőltetett, nyelvhasználatunktól idegen. (Pl.: „A levél a postás

¹⁹² Kiemelés tőlünk: T.L.

által a címzettnek adatik”).¹⁹³ A *depredikatíváció* után a magyarban is azt kapjuk, hogy *a postás által a címzettnek adott levél*, amelyben a kiemelt elem (*a postás által*) ugyanabban a funkcióban szerepel mint a predikatív szerkezetben, vagyis nevezhetjük *névutós határozónak* legalább annyira, mint alanynak. Mutatis mutandis, az *árvíz által okozott (kár)* → *árvíz okozta kár* szerkezetekben az *árvíz által*, valamint az *árvíz* hasonló szintaktikai funkciót töltenek be, ugyanazt a pozíciót foglalják el a szintagmában, ezért ebben az esetben is célszerűbbnek véljük a határozói jelleg fenntartását inkább, mint az alanyit.

Egyébként az *árvíz okozta* -féle szerkezetek szemantikai összeforrottságáról vallott nézetünket látszanak alátámasztani az olyan szóösszetételek, mint *erdőborította* csúcsok, *hófödte* házak, *madárlátta* kenyér, ahol a szóösszetételek egységet képviselő determinánsok jelzői funkcióban melyekben magyar nyelvészeink formailag nyilvánvalóan alanyos viszonyt állapítanak meg a komponensek között az általunk feltételezett határozói helyett. Ha már érintettük a szóösszetétel kérdését, megjegyeznénk, hogy Deme László sem beszél a szóösszetételek viszonylatában alanyos szerkezetéről, csak tárgyias, határozós és jelzős viszonyt különböztet meg¹⁹⁴.

Létezik másféle koncepciója is a szintagmának. A modern olasz nyelvészetben ennek leírását és érvényesítését találjuk Salvi G. – Vanelli L. *Nuova grammatica italiana*¹⁹⁵, című munkájában, illetve e munka „elődjében”: Gampaolo Salvi – Laura Vancelli, *Grammatica essenziale di riferimento della lingua italiana*¹⁹⁶.

A teória lényege abban áll, hogy bizonyos grammatikai kategóriák (szófajok) alkothatnak szintagmát, mivel szerepelhetnek annak alaptagjaként (fejeként), mások viszont nem. Az olasz nyelvészetben ily módon megkülönböztetnek: nominális szintagmát (SN), melynek feje főnév; igei szintagmát (SV), melynek feje ige; melléknévi szintagmát (SA), melynek feje melléknév; előljárós szintagmát (SP), melynek feje előljáró); határozószós szintagmát (SA_{vv}), melynek feje határozószó.

Ezek a kategóriák, mint a szintagmákat alkotó alaptagok potenciálisan bővíthetők ún. modifikátorokkal (*modificatori*), amelyek a fejhez képest elfoglalt szórendi pozíciójukat tekintve lehetnek

---

¹⁹³ Rácz, i.m. 20.

¹⁹⁴ Deme, 1966. 71.

¹⁹⁵ Il Mulino, Bologna, 2004.

¹⁹⁶ Istituto Geografico De Agostini, Le Monnier, Firenze, 1992.

specifikátorok (specificatori), vagy komplementok (complementi)¹⁹⁷. A szintagma meghatározását illetően a szintaktikai egység (unità) dominanciáján van a hangsúly: „sequenze di parole che si comportano come delle unità” (uo. 18). Így, pl., a *Piero arriva domani; Quel ragazzo arriva domani; L'amico di Giovanni arriva domani* szerkezetekben a *Piero, quel ragazzo, l'amico di Giovanni* szintagmákat képviselnek, mivel ugyanazt a mondattani funkciót töltik be a mondatban: arról informálnak, hogy ki érkezik a jelölt időpontban, ezért helyettesíthetők egyetlen elemmel is: Lui arriva (Ő érkezik) (uo.).

Ez a koncepció tehát a szintagmát nem mint két önálló jelentésű szó kapcsolatát definiálja, mivel – egy kivételével – a szintagma csak fejből is állhat (amikor nincs mellette semmilyen bővítmény: specifikátor vagy komplemento), pl. a *Maria canta* (Mária énekel) mondat két szintagmából, egy nominális és egy verbális szintagmából áll, mindkettő egyetlen elemből tevődik össze, vagyis az újíró szabályok képlete: $F \rightarrow SN+SV$; $SN \rightarrow N$, $SV \rightarrow V$.

Jelen definíció tehát csak potenciálisan számol az alaptag és a determináns között fennálló szintaktikai kapcsolat természetével, ezért nem is hozza szóba a fentebb említett lehetséges típusokat (tárgyas, határozós, jelzős, vagy éppen alanyos). Mindez még nem is keltene nagyobb feltűnést, az viszont már igen, hogy milyen alapon szerepel a szintagmák fej szerinti osztályozásánál prepozíciós szintagma az olasz nyelvi rendszerben.

Bizonyos értelemben akár „kakukktojásról” is beszélhetnénk, hiszen a másik négy szószerkezet esetében az alaptag vagy fej „önálló jelentésű” szó. A prepozíció – amennyiben jelen van – minden nyelven viszonyjelölő elem (csak mellékesen jegyezzük meg: az esethez hasonlóan!), ami pedig azt jelenti, hogy az „önálló jelentésű” szavak közötti mondattani viszony jelölésére szolgál, grammatikai jelentéssel bír alapvetően (nem a nyelven „kivüli denotátumok” világára utal). Egyedül a prepozíciós szintagma esetében nem beszélhetünk viszonyról, mivel a prepozíció és a (kötelező) bővítménye között semmiféle szintaktikai viszony nem mutatható ki. (Feltehetően, az orosz grammatikában ezért nincs prepozíciós szintagma, jóllehet az orosz nyelvi rendszer meglehetősen gazdag prepozíciós repertoárral rendelkezik.) Felmerülhet tehát a kérdés: milyen kritérium(ok) alapján

---

¹⁹⁷ Salvi - Vanelli, 1992. 66. 2004. 125.

beszélünk akkor prepozíciós szintagmáról, és mondjuk, miért nincs „névelős, vagy névutós szintagma” (utóbbi a magyarban).

Nem vitatható, hogy valamiféle *logikai rendező-elvnek* lennie kell a konstellációban, bár úgy gondolom, ez a rendező elv sem lehet egyetemes, sőt, még az olasz nyelvi rendszert illetően sem lehet teljesen egyértelmű.

Ha mármost az olasz és az orosz grammatikai rendszert vesszük alapul kontrasztív síkon, akkor meg kell jegyeznünk, hogy az *oroszban* a prepozíciók mellett a grammatikai eset (падеж) kategóriája is részt vesz a szavak közötti szintaktikai viszonyok kifejezésében, sőt, az egyes prepozíciók különböző eseteket „vonzanak”, tehát a prepozíciók ebben az értelmezésben *régensként* viselkednek, és ilyen értelemben akár a szintagma fejeiként is funkcionálhatnak. Az olaszban, ezzel ellentétben viszont nem mondhatjuk, hogy pl., a per prepozíció ilyen és ilyen esetet vonzana, mivel az eset kategóriája nincs jelen a rendszerben, vagyis a prepozíció az olaszban nem funkcionál régensként a főnév számára, pusztán csak ún. kötelező bővítmény lehet formai kritériumok nélkül.

A vonzat mibenlétét illetően a szakemberek között megoszlanak a vélemények. Nyilvánvaló, hogy a prepozíció nem áll meg kiegészítő nélkül, de azért nem nehéz belátni, hogy van különbség az olyan szintagma-alaptagok, mint pl., az *abitare* ige kötelező érvényű kiegészítője és, mondjuk, az a prepozíció lehetséges bővítményei között. Ilyen esetekben mindig az ige kormányoz és nem a prepozíció. Másképpen fogalmazva, az olaszban, pl., a prepozíció bizonyos értelmezésben egy bizonyos fej által meghatározott vonzat, de nem régens. Vö: *congedarsi da q / elbúcsúzni valakitől/ проститься с кем.*

Visszatérve a „névelős” vagy „névutós” szintagma kérdésre, az olaszban fel lehetne tenni a kérdést valóban: miért nincs „névelős szintagma”? Úgy tűnhet, hogy a prepozíció fontosabb szófaj, mint a névelő, pedig a névelőhöz hasonlóan a prepozíció sem állhat meg egymagában, főnév (vagy főnevesített kiegészítő) nélkül. A névelőről a grammatikák azt írják, hogy lényeges *morfológiai és szemantikai alapú* funkciói mellett „meghatározó”, „egyéniesítő erővel” bír (*forza individuante*), melynek köszönhetően minden szót képes szubsztantiválni (főnevesíteni)¹⁹⁸. Az oroszban a kérdés nem vetődik fel,

---

¹⁹⁸ Sensini, 1990. 62-64.

mivel a névelő hiányzik a rendszerből (talán, kivéve a határozatlan névelő funkcióját betöltő *odun* esetét). Mivel az olaszban a szintaktikai viszony nem a prepozíció és bővítménye között létesül, hanem két „lexikai jelentésű” szó között, éppen a prepozíció révén, a névelő jelentősége sem lehet kisebb az előjárószóénál. Az olaszban erre az esetre bizonyítékkal szolgál az a tény is, hogy az ún. „partitivusz” is névelőként és nem prepozícióként van számon tartva (*articolo partitivo*), amiről zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy – véleményünk szerint – a „részhez”, mint „olyanhoz” *de facto* csak csekély köze van a szokásos „felszíni” értelmezések ellenére is.

Arról nem is szólva, hogy az előjárószókról is azt olvashatjuk, hogy azok olyan szavak, amelyeknek nincs „tulajdonképpen vagy valódi jelentésük” („*non hanno un significato proprio*”), a mondat két alkotóeleme közötti viszony kifejezésére szolgálnak (Sensini op. cit. 334).¹⁹⁹

Sensini professzornak ezen megfogalmazása is a „viszonyfogalom-tartalmú” szintagma-konceptió malmára hajtja a vizet, ami hasonló a magyar, illetőleg az orosz nyelvészetben is meghonosult szintagma-definícióhoz, koncepcióhoz.

Van tehát alapvetően ez a két, egymástól eltérő nézet a szószerkezet mibenlétét illetően, nevezhetnénk az egyiket talán „hagyományosabb”, a másikat (amely szerint a szintagma csak fejből is állhat) – „modernebb” megközelítésnek. Egyetemi szintű oktatásban célszerű mindkettővel megismertetni a hallgatókat, de hangsúlyozni kell mindazonáltal, hogy mindkét felfogás a tiszta logikára épít, és jelentőségüket tekintve a két koncepció – súlyát tekintve – egyenrangú, „mellérendelői” viszonyban áll egymással, vagyis nem arról beszélünk, hogy az egyik jó, a másik pedig rossz felfogás lenne. Az elmondottakat most egy példamondat keretében illusztráljuk, amelyet a kétféle megközelítés alapján bontunk szintagmákra.

Il gatto di Maria si è arrampicato sul melo del nostro vicino.

Котика Марии влезла на яблоню нашего соседа.

Mari macskája felmászott a szomszédunk almafájára.

---

¹⁹⁹ Ezzel a megjegyzéssel a magunk részéről nem értünk egyet, tudni illik, hogy a prepozícióknak nincs „valódi” jelentése, de erre a kérdésre most nem térnénk ki.

Szintagmák (alárendelők) a „hagyományos” felfogás szerint:

OLASZ

Alaptag	Determináns	Szintaktikai viszony
Il gatto	di Maria	jelzői (rapporto attributivo)
Si è arrampicato	sul melo	határozói (rapporto avverbiale)
Sul melo	del (nostro) vicino	jelzői (rapporto attributivo)
Vicino	nostro	jelzői (rapporto attributivo)

OROSZ

Alaptag	Determináns	Szintaktikai viszony (отношение)
Кошка	Марии	jelzői (определятельное)
Влезла	на яблоню	határozói (обстоятельствоное)
На яблоню	(нашего) соседа	jelzői (определятельное)
Соседа	нашего	jelzői (определятельное)

MAGYAR

Alaptag	Determináns	Szintaktikai viszony
Macskája	Mari(nak a)	jelzői
Felmászott	az almafájára	határozói
Almafájára	a szomszédunk (nak az)	jelzői

Szintagmák a szintaktikai viszonyok jelölése nélkül:

Olasz

[SN[Art Il] [N gatto][SP [Prep di] [SN [N Maria]]] // [SV [V si è arrampicato] [SP [Prep su][SN[Art il]][N melo] [SP [Prep di][SN[Art il] [SA [Agg nostro]][N vicino.]]]]]

Magyar

[SN [N Mari] [N macskája]] // [[V felmászott] [SN [SN [Nelő a] [N szomszédunk]] [N almafájára.]]]

Orosz

[SN [N Кошка] [SN[N Мари]]] // [SV [V влезла] [SP [Prep на] [SN [N яблоню] [SN [SPron [Pron нашего]] [N соседа.]]]]]

A szintagma tárgyalását követően most rátérnénk egy más jellegű kérdésre, szintén csak a kontrasztivitás szellemében. Más jellegű annyiban, hogy nem csupán elméleti kérdésről van szó adott esetben, hanem olyanról, amelynek az elméleti alapja közvetlenebbül kihat a gyakorlatra, és így a nyelvtanulás bizonyos fokától már számolni kell vele az olaszban.

Az előzőekben már említett *passzív* vagy *szenvedő* szerkezetről lesz szó. A passzív szerkezet szemantikai súlyánál fogva megjelenik valamennyi olasz nyelvkönyv nyelvtani anyagában, mivel előfordulása (mondjuk az oroszhoz hasonlóan) igen gyakori, stilisztikai funkciója is jelentős. A kiváló néhai nyelvész, Gáldi László az olasz passzív szerkezetről a következőképpen ír, szembeállítva azt az aktív formával: „Il verbo attivo mette sempre in rilievo il soggetto che agisce, mentre il verbo passivo attira l’attenzione piuttosto sull’essere o la cosa che subisce l’azione. [...] Il verbo attivo [...] richiede quasi sempre un soggetto ben determinato; la forma passiva tende invece a una specie di generalizzazione: „Il venerdì 13 ottobre fui arrestato a Milano” (S. Pellico); „Alla fine delle ostilità, la flotta era distrutta, gli aeroporti e le infrastrutture inutilizzabili, il personale decimato e disperso, l’industria aeronautica annientata” (Vita Italiana, 1967, 439) [...] In tutti questi casi

il soggetto logico (l'autore dell'azione) rimane all'ombra senza che le frasi siano ellittiche [„A cselekvő ige mindig a cselekvő alanyra helyezi a hangsúlyt, a szenvedő inkább arra a valakire vagy valamire összpontosítja a figyelmet, aki vagy amely elszenvedi a cselekvést. [..] A cselekvő ige[.] szinte minden esetben határozott alanyt igényel; a passzív forma viszont egyfajta általánosítás irányába mutat [..] Valamennyi itt említett esetben homályban marad a logikai alany (a cselekvés végzője) anélkül, hogy a mondatok hiányosak lennének²⁰⁰. Gáldi²⁰¹ megjegyzi továbbá a passzívról, hogy az a beszélt nyelvben igen ritkán fordul elő.

Tény tehát, hogy a szenvedő szerkezettel markánsan számolni kell az olaszban mint idegen nyelvnek az oktatása, tanulása során. A *nehézségi fokot* illetően eléggé komplex a kép, hiszen azon túl, hogy a magyarban csak elvétve találkozunk a jelenséggel (más szerkezetek helyettesítik az olasz passzívnak megfelelő szemantikai tartalmat), az olasz passzív szerkezet használata konkrét, egzakt, elsajátítandó elméleti paraméterekhez kötött (beleértve a stilisztikát is), és itt most nyilván nem a formai oldalra kell gondolnunk, amely viszonylag könnyen megtanítható/megtanulható, hanem azokra a szintaktikai-szemantikai sajátosságokra, amelyek az olasz passzívum *sine qua non*-jai.

Kissé szabadabb stílusban fogalmazhatnánk talán úgy is, hogy a magyar szenvedő konstrukció használatának kérdését egy „huszárvágással” elintézhethetnénk, segítségül hívva Keresztes László nagyszerű munkáját, amelyben a következőket olvashatjuk: “I verbi ungheresi generalmente non hanno passivo. Oggi sono vitali solo poche forme: *születik* ‘nasce’, propr. ‘è generato’; közhírré *téteik* ‘si rende noto’, propr. ‘è reso di pubblica notizia’; benne *foglaltatik* ‘è compreso’, propr. ‘è compreso in esso’. Il passivo è sostituito o con forme dotate di affissi riflessivi (es. *íródik* ‘si scrive’, *látszik* ‘si vede’) o con forme attive di 3. pers. plur. (*Kitéptek egy lapot a könyvből* ‘Hanno strappato una pagina dal libro’). Talvolta acquisisce un senso passivo il costruito verbo *essere* + gerundio: *A könyvből ki van tépve egy lap* „Dal libro è stata strappata (lett. è strappata) una pagina”²⁰².

Az olasz szenvedő szerkezet kitüntetett pozíciója az oktatásban nem kérdőjelezhető meg, amit egyébként Horváth T. Krisztina nemrég

²⁰⁰ Fordítás tőlünk: T.L.

²⁰¹ Gáldi, 1993. 101.

²⁰² Keresztes, 1997. 110.

megjelent munkája is bizonyít: hét kiemelt és nagyon jól megválasztott témájának egyike – nem véletlenül – a passzív szerkezet. Bár jelen tanulmány célja nem a recenzió, annyit mégis szabadjon megjegyeznünk, hogy a szerző finom didaktikai érzékkel és magas szintű szakmai kompetenciával mutat rá azokra az “érzékeny” pontokra, amelyek nehézséget okozhatnak az olaszoknak, mint idegen nyelvnek az elsajátításában a magyar anyanyelvűek körében²⁰³.

Mi a passzív szerkezet? Megint csak vissza kell nyúlnunk a generatív alapokhoz, még akkor is, ha olyan neves néhai nyelvész, mint Antal László, kétségbe vonja a generativisták elméleti okfejtéseit²⁰⁴. A generatív transzformációs grammatika a passzívet mint *transzformot* kezeli, amely a cselekvő szerkezetből az ún. *valódi* vagy *tulajdonképpeni transzformáció* (*собственная трансформация*, *trasformazione singolare*) szabályainak alkalmazásával jön létre²⁰⁵. Mielőtt rátérnénk az olasz passzív szerkezet funkcionális apparátusának a rövid elemzésére, nézzük meg mi történik a transzformáció során. Az iskolai tankönyvek az olasz passzíval kapcsolatban általában az alábbiakat emelik ki: csak tárgyias igékkel képezhetünk passzívet, és azt akkor használjuk, ha a cselekvést hangsúlyozzuk, ha a tárgyat ki akarjuk kiemelni, vagy ha a cselekvő szerkezet alany nélküli, illetve ha általános alanyt tartalmaz, és példán keresztül magyarázzák az *aktív* → *passzív* transzformáció során előállt mondatbeli viszony-változásokat; cselekvő szerkezet: *Il professore* (alany) *loda* (állítmány) *Maria* (tárgy), szenvedő szerkezet: *Maria* (alany) *è lodata* (állítmány) *dal professore* (határozó)²⁰⁶.

Marcello Sensini munkájában rámutat arra, hogy a az *aktív* → *passzív* transzformáció folyamán a mondat felszíni szerkezete változik csak, a mélyszerkezet változatlan marad. Sensini nagyon árnyaltan és pontosan írja le a passzív szemantikáját, amikor a passzív szerkezet kitüntetett stilisztikai-expresszív relevanciájára utalva azt mondja, hogy miután az alany – szórendi pozíciójánál fogva – a mondat legkiemeltebb eleme, nyilvánvaló, hogy az *aktív* szerkezetben a beszélő figyelme a szintaktikai alanyra összpontosul éppen úgy, mint a szenvedő megvalósulás esetében is az alany marad ebben a megkülönböztetett helyzetben, csakhogy egészen más szemantikai szerepben, tárgyként. A

---

²⁰³ Horváth T. 2008. 127-147.

²⁰⁴ Antal, 1976. 13-14.

²⁰⁵ Bolla – Páll – Papp, i.m. 450. Stati, 1976. 35.

²⁰⁶ Antal – Koltai, 1984. 174-175.

passzív forma – mondja Sensini – elsősorban a cselekvést hangsúlyozza, ezért alkalmasabb arra, hogy a tényt a maga izolált, a beszélőtől “elszakított” formájában közvetítse; nem véletlen tehát, hogy a passzív állítmány gyakran (főleg újságcikkek címében) használatos az igei elem elhagyásával (mivel a névszói állítmányhoz hasonlóan az alapinformációt nem a segédige, hanem a névszói elem fejezi ki: T.L.)²⁰⁷.

Mi történik a Tpassz transzformáció során az olaszban? Először is az cselekvő igei állítmányból a passzív szerkezetre jellemző (összetett) *névszói állítmány* lesz, melynek szerkezettagjai a grammatikai számakat közvetítő *segédige* (essere, venire, andare), illetve a múlt idejű *melléknévi igenév* (participio passato), amely, mint ismeretes, morfológiailag melléknévként viselkedik a passzívban is; az egyeztetés szabályai vonatkoznak rá éppen úgy, mint a melléknév / főnév viszonyának az esetében: Maria è lodata / Mario è lodato (v.ö.: Maria è bella / Mario è bello) (Dardano-Trifone i.m. 246). A transzformáció következményeként a cselekvő szerkezet alanya elhagyja alanyi pozícióját (értékhelyét), és az így felszabadult pozícióba kerül az *ex-tárgy* (a cselekvő szerkezet szintaktikai tárgya). Mivel ez az értékhely eredendően alanyi, az *ex-tárgyból* nem lehet más, mint alany a transzformában is. Az eredeti helyéről elmozdított (cselekvő) alany, vagyis az ágens az összetett névszói állítmánytól jobbra foglal helyet (amely aktívban normálisan a tárgy pozíciója egy tárgyas ige esetében), de, mivel tárgyi argumentum-pozícióról itt már nem beszélhetünk (mivel az összetett névszói állítmány alapkomponense melléknévként viselkedő participium, amely nem rendelkezik tárgyi argumentum-pozícióval az olaszban sem: nincs ti. “tárgyas melléknév”, csak “tárgyas ige létezik”), az *ex-alany* egy, az olasz alanyra nem jellemző prepozíciós szintagmának megfelelő szerepkörbe kerül, amelyet *complemento di agente* vagy *complemento di causa efficiente* terminusokkal jelölünk, attól függően, hogy a cselekvés hordozója élő vagy élettelen entitás. Tehát az *ex-alany* szemantikai súlya oly mértékben csökken, hogy az elementáris mondat alapstruktúrájába sem kerül be, amely feltételezi az *alany – állítmány – tárgy* relációját (tárgyas ige esetében).

Kíváncosnak tarjuk megjegyezni, hogy az aktív → passzív transzformáció hasonlóképpen körvonalazott logikájával –

---

²⁰⁷ Sensini, i.m. 227-228.

emlékeztünk szerint – jóval korábban Hunyadi Lászlónál találkozhattunk, aki az *orosz szintaxis* generatív összefüggéseinek rendkívül érdekes leírását adta egy kéziratában, amelybe sok évvel ezelőtt alkalmunk volt betekinteni. Mivel azonban a kézirat további – esetleg jelenlegi – sorsát illetően nem rendelkezünk információval, kénytelenek vagyunk hivatkozásunkban csak az említés szintjén maradni, elnézést kérve Hunyadi professzortól a pontatlanságért.

Azért itt is érdemes talán tenni egy kis kitérőt. V.V. Martinov érvel amellett, hogy bizonyos transzformációk eredményeképpen a mondatok minimális vagy nukleáris szerkezete háromtagúnak kell lennie, amely magában foglalja a grammatikai *szubjektumot*, az *objektumot* és a *predikátumot*, mely utóbbi az első kettő közötti viszonyt képes aktualizálni. Alátámasztja mindezt azzal az okfejtésével is, hogy csak a háromtagú szerkezet teszi lehetővé az aktív → passzív transzformáció megvalósítását, még akkor is, ha a szubjektum (az ún. *határozatlan-alanyi* mondat-típusokban (неопределенно-личные предложения – frasi *indeterminato-personali*: az olasz terminus tőlünk: T.L.) implicite fejeződik ki: Дом строится < Дом строят = (Кто-то) строит дом (Ház építetik/épül < Házat építenek < (Valaki) házat épít (ol.: si costruisce una casa < costruiscono una casa = (Qualcuno) costruisce una casa)²⁰⁸.

Nem lehet véletlen tehát, hogy ágens nélkül léteznek szenvedő alakzatok (hiszen az ágens jelentősége elhanyagolható a passzívban), olyan nyelvek pedig, amelyek a passzívt csak ágenssel lennének képesek aktualizálni, nem léteznek. Ezért állhat elő olyan helyzet, hogy a passzívumnak tárgyra mindenképpen szüksége van, ágensre viszont nem. Ebből adódik logikusan, hogy az ágens a passzívumban nem része a mondat nukleuszának, vagyis nem argumentum (ezért hagyható el), ami azt jelenti, hogy az *agens nélküli alakzat* szenvedő formában is szintaktikailag teljes, csak éppen a cselekvő, értelmezésünkben – *egyfőtágú* –, *határozatlan ágensű* mondat strukturális-szemantikai jegyeit viselő szerkezet lesz, olyan konstrukció, amely éppen arra hivatott, hogy az agens szemantikai súlyát csökkentve, a cselekvésre, illetve az ahhoz szervesen kapcsolódó (szemantikai) tárgyra helyezze a hangsúlyt²⁰⁹.

---

²⁰⁸ Martinov, 1982. 15-16.

²⁰⁹ Tóth, 1998. 228-229.

Horváth T. Krisztina már említett munkájában a *forma passiva*, *si passivante* és a *forma impersonale* vonatkozásában azt írja, hogy “[..] a magyar ajkú nyelvtanuló könnyedén ráhangolódik a forma passivára. A *si passivante* (általánosító passzív szerkezet) és a *forma impersonale* (általános alany) elsajátítása azonban a legtöbbször kifog. [..] A forma passiva azért tűnik mégis egyszerűbbnek, mert a magyar nyelvben is fellelhető, sőt annak valamilyen szinten meg is feleltethető, míg a két utóbbi szerkezetnek a nyelvtani forma tekintetében nincs közvetlen magyar megfelelője” (Horváth T. 2008: 127). A szerző nagyon helyesen állítja párhuzamba a három fentebb említett nyelvtani jelenséget, nagyon jól látja a probléma gyökerét még akkor is, ha bozontos megközelítést illetően nekünk kissé különbözik a meglátásunk a lényegét tekintve. Az a tény, hogy a passzív alak a magyarban is fellelhető, arra mindenképpen jó, hogy a jelenséget mint olyant ne kelljen új elemként megmagyarázni a tanulóknak (bár e téren nincsenek nagyon pozitív tapasztalataink, tudniillik – kevés kivételtől eltekintve – középiskolát végzett tanulóink nagy részének eléggé hiányosak a magyar nyelvtani ismeretei). Ugyanakkor azért az olasz passzív szerkezet számos vonatkozásban “egyedi” jelenség, magyar megfelelője természetesen van, mint fentebb láttuk is, de magyar megfelelője a *si passivante*, valamint a *si impersonale* alakoknak is van, ezeket is le tudjuk fordítani magyarra “valamilyen szinten” éppúgy, mint a tulajdonképpeni *forma passivát*. Az orosz passzívvá kapcsolatban írja Pete István, hogy “A szenvedő szerkezet a magyarban nem használatos”, ezért az orosz alakzatokat is – hozzátesszük, az olaszhoz hasonlóan – célszerű cselekvő szerkezetekkel megfeleltetni (Pete 1991: 81). Hasonlóképpen vélekedik Péter Gyula: “A szenvedő ige a magyar nyelvhasználatban ma már alig fordul elő, de a latinban igen gyakori. Ezért ügyelnünk kell helyes fordítására: mindig cselekvő igével fordítsuk, és pedig 1. ha van a mondatban eredetihatózó (*abl. auctoris v. rei efficientis*, 85e), akkor ez lesz a magyar mondat alánya; 2. ha ilyen határozó nincs, a mondatot általános alannal fordítjuk”²¹⁰, például: *Arguitur cor oculis* (Elárulja a szívet a szem.); *Roma a Romulo condita est* (Rómát Romulus alapította); *Hinc via itur ad pontem* (Ezen az úton jut el az ember a hídhoz)²¹¹.

²¹⁰ Németh [szerk.] 2000. 141-142.

²¹¹ *ibid.* 131 és 142.

Említettük az olasz passzív “egyedi” voltát az imént. Egyedisége talán abban érhető tetten a magyarhoz képest (amely a passzívt a szóképzés eszközeivel, lexikailag közvetíti)²¹², hogy a viszonylag könnyűszerrel elsajátítható formai követelmények mellett azért az olasz passzívnak komoly mondattani-szemantikai kritériumai vannak a stilisztikaiak mellett, melyek nem jellemzők a magyarra, és amelyeknek a figyelembe vétele nélkül csak hiányos képet kapunk a jelenségről. Ezeket a követelményeket az iskolai tankönyvek nem igen említik, az egyetemi oktatás szintjén azonban elméleti vonatkozásukat tekintve elengedhetetlenül fontosak; pontos leírásukkal találkozhatunk Giampaolo Salvinál²¹³. Nem célunk itt a passzív teljes körű leírása, mindössze arra a néhány legfontosabb összefüggésre utalnánk, amely a Salvi-féle elemzésben jól mutatja a kérdés komplex jellegét az elméleti hátteret illetően.

A passzív segédigéi (*essere, venire, andare*) közötti funkcionális-szemantikai különbségek, a *passzív* és *statikus* interpretáció lehetséges párhuzama, vagy éppen, hogy az *andare* igével nem fejezhető ki az ún. *complemento di agente* – egyaránt fontosak a nyelvtanulás szempontjából, most mégis a passzív szintaktikai sajátosságaira fókuszálnánk a figyelmünket, amelyekkel – amint Salvi utal rá – a szóban forgó szerkezet szemantikai és textuális berendezkedése is szorosan összefügg²¹⁴.

Kiindulhatnánk mindjárt az egyik legalapvetőbb rekvizitumból: csak tárgyias igéknek van szenvedő ragozásuk²¹⁵. Ez a fontos megállapítás kizárja ugyan a tárgyatlan igéket, de nem zárja ki *azokat* a tárgyias igéket, amelyek – jóllehet – rendelkeznek tárgyi argumentum-pozícióval, de mégsem vehetnek részt a passzívban szerkezettagként az igéhez mint állítmányhoz kapcsolódó *alany szemantikai szerepe* megkötéseiből eredően. Többek között ezért is úttörő jellegű Salvi és Vanelli munkája, mert éles logikával ad magyarázatot azokra az esetekre, amelyekben a tárgyias ige mintegy “taszítja” a passzívt az olaszban: “La costruzione passiva non è possibile con quei verbi transitivi il cui soggetto non abbia il ruolo di AGENTE o di ESPERIENDE [...], come *avere* (il cui soggetto ha il ruolo di TERMINE), *contenere* (il cui soggetto indica un LUOGO),

---

²¹² Dezső, 1978. 22. in Pete 1991a. 104.

²¹³ Salvi – Vanelli, 1992. 31-36.

²¹⁴ Ibid, 34-35.

²¹⁵ Antal – Koltai, i.m.174.

concernere, riguardare, preoccupare, sorprendere (con i quali il soggetto ha il ruolo di OGGETTO), ecc.: a. *Il libro è avuto da Piero; b. *Il veleno è contenuto dalla bottiglia; c. *Piero è riguardato da questo decreto (Salvi – Vanelli i.m. 34). Ezt a szabályt nem ismerve, mit tesz vajon az a tanuló (vagy éppen egyetemi hallgató), akinek, mondjuk, az alábbi mondatot kell szenvedővé alakítani: *Questo libro contiene molte illustrazioni a colori?* Alkalmazva a formális szabályokat, a következőkre juthat: **Molte illustrazioni a colori sono contenute da questo libro.* Egyetemi (felsőoktatási) szinten teljességgel elvárható, sőt elvárandó, hogy a Fillmore-féle eset-grammatika alapjaival tisztában legyen a hallgató, és ily módon az alany szemantikai szerepkörét is világosan lássa a fent érintett szerepeket illetően, amelyeket egyértelműen szemléltet Salvi az általunk idézett mű 9. oldalán²¹⁶.

Egy rövid kitérő erejéig itt is célszerűnek tartjuk megjegyezni, hogy az ágens (AGENTE) szemantikai attribútumai között szereplő *éő* (*animato*) kritérium “határait” kénytelenek vagyunk feloldani annyiban, amennyiben a passzívban nem kritérium az, hogy *éő ágens* szerepeljen a “transzformáció előtti” aktív szerkezetben alanyként. Akkor aligha lehetne szó *complemento di causa efficiente* –ről, amelynek éppen az az ismertető jegye, hogy *élettelen* (v.ö. *Il vento* ha spezzato i rami degli alberi Tpass → I rami degli alberi sono stati spezzati dal vento, ahol a cselekvés, helyesebben történés eredője ún. *Természeti Erő (Forza)*²¹⁷. Egyébként éppen Salvi említi a *Questa casa ha due porte* (Ennek a háznak két ajtaja van) mondat kapcsán, hogy az alany (*questa casa*) itt TERMINE még akkor is, ha szerepét tekintve *éő* kellene, hogy legyen. Adott helyzetben az alapesetek logikai kiterjesztéséről van szó a *Piero ha due sorelle* analógiájára²¹⁸.

Egy másik nagyon fontos szintaktikai jellegű kritériuma a passzivitábiliságnak az alárendelő összetett mondat tárgyi alárendelt komponensével mint a tárgyas ige argumentumával van összefüggésben. A szabály szerint ugyanis amennyiben az ige ún. direkt tárgya egy főnévi igeneves mellékmondatban (proposizione infinitiva) ölt testet. A Tpass csak abban az esetben lehetséges, ha a főnévi igeneves alárendelt mellékmondat implicit (“rejtett”) *alanyának* referenciáját a főmondat *indirekt tárgya* azonosítja, “kontrollálja” és

²¹⁶ Salvi – Vanelli, 1992. 9.

²¹⁷ Kiefer [szerk.] 1992. 360.

²¹⁸ Salvi – Vanelli, i.m. 9.

nem a mondat alanya; más megfogalmazásban, a mellékmondat rejtett alanya a főmondat indirekt tárgyával "koreferenciális", nem pedig az alannyal: a) Hanno ordinato a Piero di partire Tpass→ A Piero è stato ordinato di partire; b) Piero ha preferito partire Tpass→ *È stato preferito partire (da Piero). Az a) esetben a főnévi igenév (*partire*) által jelölt cselekvés az indirekt tárgyra (*a Piero*) vonatkozik, ezért lehetséges passzívizálni a mondatot, míg a b)-ben a *partire* az alany (*Piero*) cselekvését jelöli, ezért a passzív forma nem lehetséges²¹⁹.

A nyelvtanulás alacsonyabb elméleti szintjén a fenti magyarázat helyett természetesen célszerű egyszerűbb megoldást keresni az összefüggések érzékeltetésére. Az orosz nyelvészetben az ún. *objektív infinitívuszt* (объектный инфинитив) hagyományosan megkülönböztetik az ún. *szubjektív infinitívustól* (субъектный инфинитив). Az első esetben az infinitívus cselekvését végző személy különbözik a régens ige által kifejezett cselekvés személyétől (Велели Петру уехать – Megparancsolták [mások] Péternek, hogy utazzon el). A másodikban nincs ilyen distinkció, a főige és a főnévi igenév által jelölt cselekvés ugyanarra a személyre vonatkozik (Петр предпочел уехать – Péter jobbnak tartotta, ha elutazik [ő maga])²²⁰. Amennyiben ezt a logikát az olasz passzívra kivetítve alkalmazzuk, akkor a szabály a következő: objektív infinitívussal passzívizálható az olasz cselekvő mondat, szubjektívval – nem.

Ami a Horváth T. Krisztina által is említett *si passivante* és a *si impersonale* különbségét illeti, a megkülönböztetés valóban gondot okozhat a nyelvet tanulónak, viszont itt is csak azt mondhatjuk, hogy a Salvi által képviselt okfejtés kulcsfontosságú ez esetben is. Van ugyanis egy kézzelfogható szabály, amely szerint a *si mangiano le mele / le mele si mangiano* típusú szerkezetekben, amelyekben a tárgy nominális szintagma által fejeződik ki (mint az iménti példákban), vagyis nem névmással, az olasz nyelv számos változatában csak a *si passivo* fogadható el (vagyis a *le mele* szintagmát mint szintaktikai alanyt egyeztetni kell a *si mangiano* állítmánnyal). Ebben az értelmezésben tehát a *si mangia le mele* szintű konstrukció grammatikailag helytelen, viszont mint ún. *riflessivo benefattivo* valamennyi nyelvi változatban elfogadott²²¹. Más a helyzet, amikor a tárgy névmással fejeződik ki, de a

²¹⁹ Idem, 35, 130.

²²⁰ Rozental – Telenkova, i.m. 135-136.

²²¹ Salvi, i.m. 36.

si passivo itt is egyértelműen elkülöníthető a *si impersonale*-től: (*Esse*) *si mangiano* (passivo); *Le si mangia* (impersonale)²²².

A fentieket figyelembe véve, némiképp értetlenül állunk Lepschy-ék okfejtésével szemben a *si* szerkezeteket illetően: „Le costruzioni col *si* generalmente *si* possono interpretare come passive o come impersonali: *si vede* può corrispondere al passivo „è visto”, o all’impersonale „uno vede”. Con la costruzione impersonale *si* nota una inattesa concordanza nel numero fra il verbo e l’oggetto: *si compra una penna; si comprano due penne*”²²³. Itt tehát arról van szó, hogy a *si*-szerkezet kétféle interpretációt tesz lehetővé: passzívot és személytelen: a *si vede* czekek szerint értelmezhető (magyarra fordítható szó szerint) a következőképpen: *látszik, látható* (‘látva van’) (*vmi*), és *lát az ember* (*vmil*). A személytelen szerkezet esetében – írják Lepschy-ék – egy nem várt, számban történő egyeztetésnek lehetünk tanúi az ige és annak tárgya között²²⁴.

Az imént utaltunk Salvinak arra a megállapítására, hogy amennyiben a tárgy (csak hozzátennénk: szemantikai tárgy) *nominális szintagmá*ként van jelen (nem névmási szerepben) a szerkezetben, akkor a fenti szerkezetek *csak passzív*ként kezelhetők. Ez pedig azt jelenti esetünkben, hogy a Lepschy-ék által idézett példákban (*si compra una penna; si comprano due penne*) a „nem várt” számbeli egyeztetés az ige és a „tárgy” (ami tulajdonképpen alany a szenvedő megvalósulás szintjén) között egyszerűen *kötelező* a grammatikai norma szerint, mivel az *una penna, due penne* – nominális szintagmák. Eltekintünk jelen esetben attól, hogy a *si impersonale* különböző, egyeztetéssel kapcsolatos eseteit elemezzük, mivel Lepschy-ék munkájukban igen részletes, kiváló leírását adják a problémának, ami megerősíti Horváth T. Krisztina nézeteit is a jelenség bonyolultságát illetően az olasznak, mint idegen nyelvnek az oktatása relációjában.

A végére hagyunk egy olyan kérdést felvillantani, amely a tudományos-elméleti összefüggések gyakorlati kimenetelének tárgyalásakor (melyek, mint tudjuk, alapjául kell, hogy szolgáljanak a nyelvoktatás/nyelvtanulás stratégiai céljainak) elkerülhetetlenül jelen van, és ha nem kellőképpen gondozott, akkor bizony elég sok zavart kelthet az értelmezések láncolatában.

---

²²² Ibidem.

²²³ Lepschy, i.m. 194-195.

²²⁴ Ibidem.

Nagyon röviden szólnánk a *terminológia* kérdéséről. Két (vagy több) nyelvi rendszer vonatkozásában sokszor nehéz megfelelő megoldást találni bizonyos terminusok, kifejezések adekvát módon történő megfeleltetésére. Egyszerű példaként említenénk a *szófaj* és *mondatrész* terminusokat, melyek között alapvető a „szintbeli” különbség: az első morfológiai, a második – mondattani kategóriához tartozik. A magyarhoz hasonlóan az orosz nyelvészet is különbséget tesz a kettő között: szófaj = часть речи, mondatrész = член предложения. Ha most megnézzük a két terminus megfelelőjét az egyébként kiváló Koltay-Kastner Jenő-féle *Magyar-olasz nagyszótárban*, akkor a *szófajra* nézve azt találjuk megfelelőként, hogy *parte del discorso*, a *mondatrésze* pedig ugyanezt: *parte del discorso*²²⁵. Nem megnyugtató a Kovalev-féle *Dizionario russo-italiano / italiano-russo* szótár által ajánlott megoldás sem, legalább is, ami a mondatrész megfeleltetését illeti [члены предложения = elementi della proposizione], mivel az általunk képviselt felfogásban csak az *alárendelt tagmondat* elemeiről beszélhetnénk, a főmondatról vagy az egyszerű mondatról pedig szót sem ejtenénk, jóllehet azoknak is azért vannak *mondatrészei*²²⁶.

Pete István professzor 1974. nov. 25-i egyetemi (JATE) előadásában idézte A.M. Peskovszkijt, aki szerint „a mondatrészek – mozgásba jött szófajok” („члены предложения – это пришедшие в движение части речи”), utalva ezzel arra is, hogy – jóllehet, ugyanazon egységekről beszélünk – funkcionálisan két külön kategóriáról van szó (a hivatkozás alapjául jelen sorok írójának előadás-jegyzete szolgál a fent jelzett dátummal). Ez pedig azt jelenti, hogy a terminológia szintjén is különbséget célszerű tenni – a szótárban is – a két fogalom között. Gondoljuk csak el, ha a fenti, Peskovszkij által tett kijelentést kellene olaszra fordítani, csak a szótár adataira támaszkodva, mi lenne az eredmény: *?Le parti del discorso sono parti del discorso messe in movimento*, ami, enyhén szólva, képzavart eredményezne. A megoldás (amit itt most rábízunk az olvasóra) nyilvánvalóan többféle is lehet, de semmiképpen sem a szótár-alapú.

Még mindig a terminológiánál maradva, a passzívvál kapcsolatban is tennénk egy megjegyzést. Teljesen távol áll tőlünk, hogy kétségbe vonjuk bármely szerző szakmai kompetenciáját az elméleti kérdéseket

---

²²⁵ Koltay-Kastner, 1992. 961, 1280.

²²⁶ Kovalev, 2005, 583.

illetően, ezért csak felhívánk a figyelmet az egyértelmű fogalmazás fontosságára (az oktatás szintjétől függetlenül), mivel nem biztos, hogy ami a tanár számára egyértelmű a terminológiában, az ugyanúgy egyértelmű a tanulóknak, hallgatóknak is.

Horváth T. Krisztina a *forma passiva* (P1) és a *si passivante* (P2) kapcsán megjegyzi, hogy az elsőhöz (P1) lehet alanyt kapcsolni, a másodíhoz (P2) viszont nem, és mindezt az alábbi példákkal alá is támasztja: P1: *Molti soldi sono stati investiti nell'impresa (dalla Società Marconi)*; P2: *Si sono investiti molti soldi nell'impresa*. Később a P1-re utalva megállapítja, hogy „A szerkezet minden elemét egyeztetni kell a tárggyal. P1: *Molti soldi sono stati investiti*”²²⁷.

Megjegyeznénk, hogy a fenti állítást *ebben a formájában* tévesnek kell minősítenünk (még akkor is, ha egyáltalán nem vonjuk kétségbe a Szerző szakmai kompetenciáját a kérdés vonatkozásában), tudniillik a P1 és a P2 is tartalmaz alanyt: *molti soldi*. A vélhetően a Szerző által alanyként kezelt *dalla Società Marconi* nem a mondat szintaktikai alánya, hanem a passzívhoz tartozó *complemento di agente* (eredet-határozó). Egyébként Lepschy-ék is beszélnek alanyról a *si passivo*-t illetően. „*si* ha concordanza nel numero fra il *soggetto del passivo*”²²⁸ e il verbo: *si vede una stella, si vedono due stelle*”. Más kérdés megint, hogy hasonló szerkezetben, néhány sorral lejjebb, miért minősítik *túrgynak* az előző esettel teljesen megegyező pozícióban szereplő összetevőt: *vö.: si vede una stella – si compra una penna; si vedono due stelle – si comprano due penne*²²⁹.

A fenti bekezdésben leírtakkal elsősorban nem kritikát óhajtottunk gyakorolni, hanem csupán hangsúlyozni szerettük volna a terminológia pontos használatának és elsajátításának a fontosságát néhány példán keresztül; azt, hogy a tanuló, vagy egyetemi hallgató kellő időben megtanulja a különbséget a szintaktikai és a szemantikai fogalmak között, meg tudja különböztetni – mint esetünkben, például – az alanyt az ágenstől²³⁰.

Az olasz passzív kapcsán tett észrevételeinkkel nem az volt a célunk, hogy a maga teljességében jellemezzük a passzív szerkezetet. Csupán

---

²²⁷ Horváth T. i. m. 127.

²²⁸ Ibidem.

²²⁹ Lepschy, i.m. 194-195.

²³⁰ Horváth T. Krisztina munkáját egyébként egyetemi hallgatók is nagy haszonnal forgathatják.

néhány olyan, elméleti aspektusból komplex összefüggésre volt szándékunk rámutatni, amelyek a gyakorlati nyelvoktatás / nyelvtanulás szempontjából talán, még ha nem is tűnnek annyira relevánsnak, működnek a „háttérben”, ismeretük szükséges mindenképpen ahhoz, hogy tanárként megfelelő szintű szakmai kompetenciával tudjunk választ adni tanulóinknak, hallgatóinknak minden egyes olyan kérdésre, amely *nehézségi fokában* igen csak a skála magasabb szintjén foglal helyet, de elsajátítható olyan szintű szakirodalom felhasználásával, amelyekből jelen tanulmányban is szép számmal idéztünk.

Felhasznált irodalom

- Antal László, *Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom*, Általános nyelvészeti tanulmányok, XI. Budapest, 1976. 5-14.
- Antal Lajos – Koltai Gézáné, *Olasz nyelvtan a középiskolák számára*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.
- Bolla Kálmán – Páll Erna – Papp Ferenc, *A mai orosz nyelv [oroszul]*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1977.
- Dardano, Maurizio – Trifone, Pietro, *La lingua italiana*, Zanichelli, Bologna, 1991.
- Deme László, *A nyelvről – felnőtteknek*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1966.
- Farkas, Mária, *Aspetti teorico-pratici della contrastività linguistica italo-ungherese*, SZEK JGYF Kiadó, Szeged, 2006.
- Fogarasi, Miklós, *Grammatica italiana del Novecento*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.
- Horváth T. Krisztina, *Grammatiche critiche*, Editio Mediterranica, Budapest, 2008.
- Keresztes, László, *Grammatika ungherese pratica*, Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1997.
- Kiefer Ferenc [szerk.] *Bánréti Zoltán et al. Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Koltay-Kastner Jenő, *Magyar-olasz szótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Kovalev minore, *Dizionario russo-italiano italiano-russo*, Vladimir Kovalev, Zanichelli, Bologna, 2005.
- Lepschy, Anna Laura – Lepschy, Giulio, *La lingua italiana*, Bompiani, Milano, 1990.
- Мартынов, В. В. *Категории языка*. Издательство «Наука», Москва, 1982.
- Németh [szerk.] Nagy et al. *Latin nyelvtan a középiskolák számára*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- Иштван Пете, *Синтаксис русского языка для венгерских студентов-русистов*. Танкенъвиадо, Будапешт, 1991.

- Пете, Иштван, *Морфология русского языка в сопоставлении с венгерским*, Танкеньвкиадо, Будапешт, 1991а.
- Rácz Endre [szerk.], Bencédy József – Fábrián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné, *A mai magyar nyelv*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- Розенталь, Д. Э. – Теленкова, М. А. *Словарь-справочник лингвистических терминов*, Москва, «Просвещение», 1976.
- Salvi, Giampaolo – Vanelli, Laura, *Grammatica essenziale di riferimento della lingua italiana*, Istituto Geografico De Agostini, Le Monnier, Firenze, 1992.
- Salvi, Giampaolo – Vanelli, Laura, *Nuova grammatica italiana*, Il Mulino, Bologna, 2004.
- Sensini, Marcello, *La grammatica della lingua italiana*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano, 1990.
- Siptár Péter, *Nyelvészeti kyszótár*, JPTE, Nyelvi és kommunikációs Intézet, Pécs, 1987.
- Stati, Sorin, *La sintassi*, Zanichelli, Bologna, 1976.
- Tolcsvai Nagy Gábor [szerk.] *Nyelvi fogalmak kyszótára*, Korona Kiadó, Budapest, 2000.
- Tóth, László, *In margine alla frase*, Nuova Corvina, Rivista di Italianistica, Budapest, 1998. № 4, 221-229.

JÓZSA JUDIT

NYELVFEJLESZTÉS A KIS ÚJLATIN NYELVEK KÖRÉBEN

1. A témaválasztás

Az első Romamisztikai Nap alkalmából spanyol szakos kolléganőmmel szeretnénk volna olyan témát választani, amely időszerű, több újlatin nyelvet is érint, így esetleg nagyobb számú közönség, francia, olasz, spanyol szakos kollégák és hallgatók számára lehet hasznos. Számos ötlet felmerült a szociolingvisztika, a dialektológia, a lexikológia, az alkalmazott nyelvészet stb. területéről, végül a nyelvpolitikai vonatkozásokra esett a választás, annál is inkább, mert ezzel a kérdéssel mindketten sokat és régóta foglalkozunk, közös kurzust és tananyagot is tervezünk.

Az, hogy mit tekintünk újlatin kis nyelveknek, igen változó, az állandó tagok mellett új és újabb kis nyelvek jelennek meg, szinte nincs két egyforma besorolás. (ez a kérdés önálló vizsgálat tárgyává lehetne). Jelen előadás keretei között azonban nem lehet cél ennek vizsgálata.

A továbbiakban megállapításaim az olaszországi helyzetre, a Fél-szigeten beszélt kis újlatin nyelvekre vonatkoznak. Ide tartozik a friuli, a ladin, a szárd, a katalán, a provanszál és franko-provanszál, valamint az olasz dialektusok. Ez utóbbiak nem az olasz köznyelv változatai, hanem a vulgáris latinból fejlődött önálló nyelvek, ugyanúgy, mint a firenzei, ami hosszú folyamat és századokig tartó vita eredményeként vált az olasz köznyelv alapjává. Az utóbbi évszázadban már kialakultak a köznyelv területi változatai, a regionális olasz nyelvek.

Példáim nagyobbik része pedig a friuli nyelvre, az itt folyó nyelvfejlesztő tevékenységre, amelyet közelebbről volt alkalmam tanulmányozni.

2. „Kívánom, hogy mihamarabb eljőjön az idő, amikor mantovai és milánói nyelven is lehet filozófiáról beszélni” (Dialogo, 1542)

A fenti idézet Sperone Speroni XVI. századi olasz szerzőtől származik, aki híres, nyelvekről szóló dialógusában amellett érvel, hogy a latin és görög klasszikusok műveit minden nyelvre fordítsák le. Így elkerülhető lesz, hogy a fiatalok éveket nyelvtanulással kénytelenek tölteni mielőtt magukhoz a tudományokhoz hozzáférhetnének. Kora tudományos lemaradásának okát a görög-latin nyelven történő iskoláztatásban látja.

Speroni kívánsága természetesen sem a maga korában, sem később nem valósult meg, nem kis időbe került, hogy a tudományok nyelve nemzeti olasz nyelven megszülessen. A fiatal Olaszország kultúrpolitikája számára is egész más kérdések voltak naprenden. A helyi nyelvekkel kapcsolatos hozzáállás koronként és kormányonként változott: megtűrték, tiltották, ritkán támogatták. Az azonban gyakran olvasható félreértés, hogy az utóbbi évtizedekig egyáltalán nem foglalkoztak volna a helyi nyelvek fejlesztésének, megőrzésének kérdésével. Már a XVIII. századtól több szerző is felveti, hogy az olasz nyelvi fejlődés, nem a latinéhoz, hanem a görögéhez hasonlít, több, egyenrangú nyelvváltozatok összessége, melyet párhuzamosan kellene fejleszteni.

Tény azonban, hogy az utóbbi években intenzív nyelvfejlesztő tevékenység indult meg a helyi nyelvek körében, így a minket érdeklő csoport, az újlatin nyelvek körében is. Az érintett újlatin kis nyelvek, különösen a ma is dialektus státuszban maradt nyelvek, (sokkal inkább mit a ladin, vagy a franko-provanszál) számottevő írásbeliséggel rendelkeztek a múltban is, és nemcsak irodalmi célú használatról beszélhetünk. A venét, a genovai önálló köztársaságok nyelveként az adminisztráció nyelvében széles körben használatos volt. Megjegyezzük, hogy az irodalom területén fontos szerepe volt a fordításnak. Latinból, görögből, olaszból, modern európai nyelvekből, de számos példát ismerünk interdialektális fordításokra is. Ennek a tevékenységnek elsődleges szerepe az egyes nyelvek érettségi fokának bizonyítása, tehát tudatos kultúrpolitikai szándék hívta létre őket (Haller, 2002).

A kis nyelvek helyzetében az 1999-ben tető alá hozott nyelvtörvény hozott gyökeres változást, egyes nyelvek hivatalosan elismert kisebbségi nyelvekké válnak, ezzel megteremtik a törvényi kereteit annak, hogy az adminisztrációban, az iskolában, a tömegtájékoztatási eszközökben használatosak legyenek²³¹. Az első nagy társadalmi vitát várható módon az váltotta ki, hogy a dialektusokká besorolt regionális nyelvek semmilyen védelemben és elismerésben nem részesülnek.²³²

A másik, sokat vitatott kérdés: alkalmasak-e mindarra a kisebbségi nyelvek, amelyre a törvények feljogosítják őket? Ha megvizsgáljuk ebből a szempontból Friuli Venezia Giulia tartományt, ahol az olaszon kívül még négy nyelvet használnak szlovént, németet, friulit, venétet, (nem számítva a bevándorlók és a belső migráció révén idekerült nyelveket és nyelvváltozatokat).

A nyelvtörvény elfogadása óta sok változás nem történt, ennek egyik oka az, hogy a tartomány, mint egyike Olaszország öt különleges helyzetű tartományának eddig is rendelkezett nyelvi jogokkal, másrészt az elfogadott törvényt máig nem ratifikálták, mivel nem sikerül megegyezni az érintett szlovén kisebbséggel a népcsoport létszámát illetően. Ahogy ez más kontextusban is lenni szokott, a többség alul, az érintett kisebbség pedig felülbecsüli a valós lélekszámot.

Az a terület, ahol lényeges előrelépés történt, a kétnyelvű feliratok, helységnevtáblák kihelyezése: látványos és nem kerül jelentős pénzüsszegekbe. Ezen túlmenően hatalmas fordítói tevékenység indult be, a törvény értelmében a hivatalos dokumentumokat a helyi nyelvekre is le kell fordítani. Ennek feltétele, hogy az adott nyelv megfelelő kidolgozottsági fokkal rendelkezék.

A német, a szlovén természetesen nem okoz gondot, átveszik az anyaországban használt nyelvváltozatot. Hasonlóképpen járnak el az albánok, franciák, katalánok, görögök. Ezek esetében a fő gondot az jelenti, hogy az anyanyelvként elsajátított archaikus változatok nem esnek egybe az anyaországokban használt köznyelvvvel. Megjegyzendő, hogy ez sem alábecsülendő nyelvi-pszichológiai probléma.

A kis újlatin nyelvek helyzete, állapota másféle gondokat vet fel. A franko provanszál nyelvet (nyelveket) három országban beszélik és nincs elfogadott közös változata. A friuli, és a hozzá hasonló kis itáliai román

---

²³¹ Kollár, Orioles, Toso.

²³² Ennek a hosszú, parttalan, érzelmektől túlfűtött vitának az ismertetése szintén nem fér bele a jelen tanulmány kereteibe.

nyelvek (ladin, szárd) íráskép, koiné, szakterminológia szempontjából, más és más fázisban vannak, legjobb helyzetben a friuli található.

Az újlatin nyelvek és a szókincs: gazdag szaknyelvi terminológia a hagyományos tevékenységek területén, modern szakszókincs (adminisztráció, tudományos) hiánya. Ezt igyekeznek most pótolni, hiszen nyilvánvaló, hogy amennyiben nem létezik szókincs, nem lehet magasabb szintű iskoláztatásról sem beszélni.

3. A szókincsfejlesztés, mint technikai kérdés

Technikai szempontból olyan nyelvek esetében, amelyeknél a tetőnyelv (Dachsprache) ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozik, kettős feladat, nem szabad sem nagyon eltávolodni, de ugyanakkor azért különbözni is kell.

A friuli nyelvvel kapcsolatosan 2005 és 2006 során a következő friuli-olasz szótárak jelentek meg: építőipari, közlekedési, informatikai kereskedelmi, jogi és környezetvédelmi. Típusaik a következők:

1. olasz szó fonetikai adaptációja
2. önálló szó: *ripostiglio-stanzin, sottotetto-cjast, gronda-linde, chioistro-barachin, tegola-cup*
3. olasz szavak körülírása: *foro-tribunal, lucro assente-guadagno mancjat*
4. angol szavak kiküszöbölése: *softwar-programi, hardwar-machinari, copyright-drit di autor, lobby-grup di poder, on line- in linea.*

Egy háromnyelvű friuli-olasz-angol terminológiai szótár vizsgálata is azt mutatja, hogy jellemzően internacionális lexikáról van szó. A három nyelv szakszavai a legtöbb esetben megegyeznek. Ahol eltér az angol és az olasz, a friulán az olaszhoz igazodik, az olasz nyelv a „Dachsprache”. Mindhárom nyelvben eltérő megoldás csak abban az esetben van, ha köznyelvből átszemantizált szóval állunk szemben.²³³

4. Szókincsfejlesztés, mint nyelvpolitikai ideológiai kérdés

A nyelvfejlesztés megosztja a társadalmat, a nyelvészeket is. Sokan tekintik ezt zsákutcának, felesleges pénzkidobásnak, szükségtelen

---

²³³ Pittana – Mitra – De Clara, 1997.

demonstrációnak, ami semmilyen reális kommunikációs igényt nem tükröz. Gyakran szélsőséges érdekcsoportok lobby tevékenységének nyomására készül, ki tudja milyen politikai szándékokkal a háttérben. Mások szerint viszont a legcivilizáltabb és legeurópaibb tevékenységről van szó, mellyel régóta adós az olasz állam. Az alábbiakban vázlatpontoszerűen felsorolom a fontosabb érveket.

Mellette

- A nyelv fejlesztése, normalizálása, modernizálása, bővítése minden nyelvi közösségnek jogos igénye.
- A nyelvfejlesztő tevékenység a nyelv megmaradásának egyetlen záloga, ha az megmarad az eddigi szinten, azaz az informális használat színterén, elveszik.
- Sok nyelvről gondolták a múltban, például a lengyelről, hogy teljesen felesleges erőfeszítés a nyelv megmaradásáért folytatott küzdelem, de a történelem erre rácafojt.
- A szakszókincs minden európai nyelvben nemzetközi szavakon alapul, meg kell győzni az anyanyelvi beszélőket arról, hogy ne tekintsék az így keletkezett szókincs miatt a nyelvet korcs, keveréknyelvnek.

Ellene

- Szükségtelen, indokolatlan, hiszen mindenki tud olaszul.
- Költséges.
- A mesterségesen és kampányszerűen létrehozott lexika a nyelv megerősökölése. Létrehozni hatalmas munka, kimenetele kétséges? „Eröltetett és nevetségés” – vélik sokan. Egy magyar italianista Herczeg Gyula véleményét is idézhetjük: „Tanulmányok mutatták ki, hogy a nyelvjárások már nem képesek kifejezni a modern étellel kapcsolatos, főként elvont szavakat. Ha a nyelvjárást ilyen fogalmak befogadására kényszerítik, legfeljebb valamilyen piemonti, főleg torinói „mázzal” vonják be az olasz köznyelvből kölcsönzött szavakat.”²³⁴

---

²³⁴ Herczeg, 1994. 154.

- Fontosabb kutatásokra kellene az erőket összpontosítani, dokumentálni, felmérni a tényleges nyelvi helyzetet.
- A nyelvfejlesztésben gyakran követik el azt a hibát, hogy idő előtt akarják a magasabb funkcióban való használatot erőltetni, még mielőtt a nyelv mindennapos használata spontánná válik. A diglossziát nem megszüntetni kell, hanem, legalábbis az első fázisban megtartani, megerősíteni. Egy helyi nyelv erőltetett bevezetése bumeráng lehet. Korzikán a spontán kétnyelvűség akkor csökkent számottevően, amikor a korzikait bevezették az iskolába. Az iskolába bevezetett variáns nem az a nyelv, amit sajátjának érez, ez erősíti azt az érzést, hogy korcs nyelvet beszél, ha már tanulni kell, akkor inkább a franciát tanulja.
- Semmilyen felmérés nem bizonyítja, hogy igénylik-e egyáltalán a nyelvbe való ilyen jellegű beavatkozást az érdekeltek?
- A helyi nyelvek erősödése veszélyezteti azokat a magasabb funkciókat, melyeket eddig az olasz nyelv töltött be. Ki kell mondani az Alkotmányban, hogy az Olasz Köztársaság hivatalos nyelve az olasz, lépéseket kell tenni az olasz, mint kultúrnyelv védelmében, már nemcsak az angollal, hanem a helyi nyelvekkel szemben is.

5. Befejezés

A nyelvfejlesztéssel kapcsolatos helyzetet és vitákat áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a kis nyelvek, a helyi nyelvek védelmének szükségességét kevesen vitatják, bár természetesen ilyen vélemények is vannak. Inkább a mikéntről oszlanak meg a vélemények. Van, aki azt látja célravezetőnek, ha megmarad a nyelvek között meglévő hagyományos diglossziás megosztás. Ez sok esetben haladást jelent, hiszen már sok térségben a dilalia állapota a jellemző, azaz az olasz nyelv használata a régebben a helyi nyelvek által dominált térbe is terjedőben van. Mások szerint a legfontosabb a magasabb funkciók betöltésének feltételeit kell megteremteni, pótolni az elmaradt standardizációt, fejleszteni, modernizálni a szókincset.

Egy harmadik álláspont szerint más irányba kell elindulni: szaknyelvek létrehozása helyett azt kellene bizonyítani, hogy a helyi nyelvek nem a múltból itt maradt kövületek, hanem olyan nyelvek, melyeken

kifejezhető a XXI. század kultúrája, amelyeken képregényt, blogot, rockoperát, stb. lehet írni.

A külső szemlélő nézőpontjából az látszik elfogadhatónak, hogy a nyelv fejlesztésére vonatkozó erőfeszítések, azok számára, akik igénylik, nem tagadható meg, hiszen a nyelv nem csak a kommunikáció eszköze, jelképes funkciója is van. Ez nem jelenti azt, hogy nem kellene arányosabban az erőket megosztani, biztosítani a forrásokat a szükséges kutatások elvégzésére is.

Mindezek a kérdések Európában nem csupán olasz vonatkozásban jelentkeznek. Az újlatin nagy nyelvek országaiban, ahol más kis helyi nyelveket beszélő közösségek élnek, a problémák egy része talán hasonló. Katalánok, provanszálók bizonyára előbbre tartanak sok olyan kérdésben, amelyet az olasz helyi nyelveknek most kell megoldaniuk. Udinében sokat támaszkodnak a katalán tapasztalatokra. Máskülönben is igen fontosnak tartják az újlatin kisnyelvek és kultúrák együttműködését, Pasolini örökségét is követve, aki fontosnak tartotta a Kis Hazák összefogását.

Érdekes lenne együtt, esetleges egy, a téma iránt érdeklő francia szakos kollégával is megvizsgálni az újlatin kis nyelvek és kultúrák számos érdekes aspektusát. Ezzel igazi romanisztikai kutatásokat végezhetnénk immár közös intézetünkben.

Felhasznált irodalom

- Cisilino, W. *Friulano lingua viva*, Udine, Provincia di Udine, 2006.
- Dell'Aquila, V. – Iannácaro, G. *La pianificazione linguistica*, Roma, Carocci, 2001.
- Haller, H. W. *La letteratura dialettale in Italia*, Roma, Carocci, 2002.
- Herczeg, Gy. *Könyv az olasz nyelvről*, Nyíregyháza, BGY Főiskola, 1994.
- Kollár, A. *Sauris / Zahre Nyelvpolitika és nyelvi jogok Olaszországban egy többnyelvű közösség tükrében*, Szeged, JATEPress, 2006.
- Orioles, V. *Le minoranze linguistiche*, Roma, 2003.
- Pittana, A. – Mitri, G. – De Clara, L. *La nomenclature des Matematichis*, Codroipo, Istitut Ladin Furlan „PRE Checco Placeran” 1997.
- Speroni, S. *Dialogo delle lingue*, Lanciano, R. Carabba Editore, 1912.
- Toso, F. *Frammenti d'Europa*, Baldini – Castoldi, Milano, 1996.
- Vicario, F. *Lezioni di lingua e cultura friulana*, Società Filologica Friulana, 2005.
- Vicario, F. (a cura di), *Dizionari Talian-Furlan dal Ambient, Dizionari Talian-Furlan di Dirít, Dizionari di Talian-Furlan di Industrie, cumiere e imprese*,

Dizionari Talian-Furlan di edilizie e costruzions, Dizionari Talian-Furlan di viabilitat e traspuarts, CIRF, Udine, 2004.

Zappa, F. (a cura di), *Soreli*, Istitut di Culture Furlan, Udine, 1994.

MELLÉKLETEK

I. Példa a helyi nyelvek szaknyelvi gazdagságára: a lagúnában használt hajófajták elnevezése venétiül: *balotina, barca da trata, barchetta, batela, batelo, batelo a pizzo, bateluccio, bissona, bragagna, bragozzo, bucintoro, burchiello, urcio, caiccio, campo, caortina, capariola, causso, cesila, comacina, cofano, copano, cursoria, disdotona, dodesona, fisolera, gobbo, gondola, gondola da traghetto, gondoletta, gondolino, gondolone, margarota, mascareta, mussin, mosso, mussetto, nicolota, patana, peata, peota, pielogo, portolate, pupparin, rascona, sandolo, sandolo buranelo, sandolo da barcarior, sandolo da fossina, sampieroto, sandolo, saltafossi, sandolo da sciopo, scoassera, seola, tartana, topo venessian, topo mestieroto, trabacolo, varigola, veneta, vipera.*

II. Példa az intellektuális szakszókincs létrehozására

Friuli	Olasz
Cundition	Condizione
Aplicatsion	Applicazione
Lenghistica	Linguistica
Circul cultural	Circolo culturale
Ongjares	Ungherese
Finantsiament	Finanziamento
Conference	Conferenza
Cjarte dai dirits	Carta dei diritti
Regolamentá	Regolamentare

Venét	Olasz
Inportansa	Importanza
Diression	Direzione
Permetar	Permettere
Progeto	Progetto
Solussione	Soluzione
Sfumadura	Sfumatura
Letaratura	Letteratura
Popolassione	Popolazione
Pronunsia	Ponuncia

Lombard	Olasz
Descrizion	Descrizione
Sparizion	Sparizione
Articol	Articolo
Squader	Squadra
Copp	Coppa
Fólbál	Calcio
Allenator	Allenatore
Scudett	Scudetto
Passáá prossim	Passato prossimo

III. Példák a Friuli-olasz-angol matematikai szójegyzékből

Friuli	Olasz	Angol
Denominador	Denominatore	Denominator
Esagonal	Esagonale	Hexagonal
Frecuenze	Frequenza	Frequency
Iperbule	Iperbola	Hyperbola
Parabule	Parabola	Parabola
Cuadrant	Quadrante	Quadrant
Lidris	Radice	Root
Cognussut	Noto	Well-known
Sejalin	Gradino	Step
Confin	Confine	Limit
Mendace	Cambiamento	Change
Jessude	Uscita	Exit
Trapezi	Trapezio	Trapezium
Sostitui	Sostituire	Replace

MOTIVÁCIÓKUTATÁS AZ OLASZ, MINT IDEGEN NYELV TANULÁSA TERÜLETÉN

A magyarországi olaszoktatás kezdete a magyar – olasz kultúrpolitikai kapcsolatoknak köszönhetően a középkorra vezethető vissza. Abban az időben a spontán nyelvtanulás volt a jellemző, melyet a két ország földrajzi közelsége valamint a két nép egymás iránti rokonszenve ösztönzött. (Józsa – Pelles, 1999: 5)

Az olasz népesség a világ populációjának mindössze 1% százaléka. Mégis, ha megnézzük, hányan beszélnek az olasz nyelvet a világon, azt találjuk, hogy az olasz a 19. helyen áll a nyelvek nemzetközi listáján. Itália határain kívül az olasz nyelv olyan népszerű, hogy közkedveltségben az angol, a francia és a spanyol után a 4. helyen áll, bár ezt az eredményt számos szakértő vitatja. Szerintük pontosabb meghatározás lenne a megosztott 4. illetve 5. hely a német nyelvvel. (Sassi, 2002: 21). De még ha az 5. helyre kerülne is az olasz a tanult idegen nyelvek népszerűségi listáján, az se számítana megvetendő helynek a 6 milliárd lakost számláló Földgolyónkon. Kína például a világ össznépségének 21%-át adja, a világ lakosainak 1/5-e beszéli a kínai valamelyik nyelvjárását, de – az eddigi adatok szerint – nemzetközi méretekben mégsem került be a külföldiek által tanult első 5 nyelv közé.

Nem ismerünk olyan kutatást, amely teljes mélységében feltárná azokat az összefüggés rendszereket, amelyek a beszélt nyelvek és a tanulás szempontjából választott idegen nyelvek között fennállnak. Ilyenek lehetnek különböző háttértényezők, mint például egy nyelv iránt érzett rokonszenv, a családi minták, a nyelv elsajátításának nehézségei, valamint a praktikus megfontolások. Ebből a szempontból például, noha a kínait a nehezen elsajátítható nyelvek között tartják számon, a nem kínai családokban alighanem ritka családi minta, az európai fül számára első hallásra nem csábító a dallama, mégis, az a praktikus szempont, hogy a kínai a világ egyik legdinamikusabban fejlődő gazdasága, hogy az ország már ma is meghatározó szerepet játszik a világgazdaságban, nagymértékben növelheti a kínai nyelv választásának esélyeit a nyelvpiacon.

2007-ben kutatást végeztem az olasz nyelv választásának, tanulásának motivációiról. A kutatás célja az volt, hogy feltárjam az olasz, mint idegen nyelv választásának, tanulásának motivációit, körülményeit és okait.

1. Hipotézisek

- a. Az olasz nyelv választása főként Olaszország kultúrája, a mediterrán életfelfogás, Itália földrajzi adottságai, művészete, népe iránti szimpátián alapszik.
- b. Elsődleges okok között feltételeztem, az integrálódás céljából történő nyelvtanulást, az integratív motivációt (Csizér, 2007) szemben a funkcionális érdekek motivációjával.
- c. Úgy gondoltam, hogy az olasz nyelv nem az angol riválisa, többnyire nem első idegen nyelvként választják a tanulók. Az angol nyelv tanulása melletti döntést nem írja felül, nem befolyásolja az olasz. Hiszen az angol nyelv tanulásával kapcsolatos attitűd ma már mind inkább az, hogy az angol „egy a többi tantárgy közül”, csakúgy, mint a földrajz vagy a fizika (Csizér-Dörmey, 2004). Természetesen hiba lenne lebecsülni az angol nyelv szépségét és vonzerejét, azt a tényt, hogy a rockzene, a szórakoztató filmek és a futball hazájának nyelve, egyéb kulturális értékeiről, valamint a műszaki-technológiai és a tudományos kommunikációban betöltött szerepéről nem is szólva. Nem lehet kérdés, hogy ma mindenkinek meg kell tanulnia angolul, aki az életben boldogulni akar. Az olasszal azonban más a helyzet.

2. Empirikus kutatás

1. A kutatás módszere: Egy 26 pontos, magyar nyelvű, többnyire nyitott kérdésekből álló kérdőívet alkalmaztam.
2. Mintavételi eljárás: Kutatásomat egyszerűen elérhető alanyokra építő, esetleges mintavételre építettem, vagyis, szubjektív módon, az általam kiválasztott tanítási intézmények alkották a kutatás 500 fős mintáját. A vizsgálatban három budapesti (Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Szilágyi Erzsébet), egy váci gimnázium (Madách Imre), valamint két budapesti

Főiskola (IBS – Nemzetközi Üzleti Főiskola, Budapesti Gazdasági Főiskola – Külkereskedelmi Kar, és egy egyetem (Corvinus Egyetem) vett részt. Az 500 kérdőívből 353 érkezett vissza, tehát a minta 70%-a.

3. A diákok arányai a vizsgált mintában:
  - a. Korosztályok
A gimnáziumi korosztályból (12 -19 év): 225 tanuló.
Felsőoktatási intézményekből 128 hallgató.
  - b. A nemek aránya
A gimnáziumok esetében lány: 65%, fiú: 35%.
A felsőoktatásban lány: 80%, fiú: 20%.
  - c. A résztvevők tudásszintjei szerinti megoszlás
Gimnáziumok: A1-A2: 54%, B1-B2: 45%, C1, azaz középfokú fölötti szinten a megkérdezettek 1%-a volt. A felsőoktatási intézményeknél ez a következőképpen módosult: A1-A2: 47%, B1-B2: 35%, B2 üzleti – C1: 18%.

3. A vizsgálat eredményei, a nyelvválasztás okai

- a. Rokonszenv: A gimnáziumokban és a felsőoktatási intézményeknél egyaránt 80% (ebből 10% családi indíttatás).
  - Olaszul beszélő a családban: gimnazisták: 32%, felsőoktatás: 29%.
  - Olaszországban járt: Gimnazisták: 67% (ebből 10% egyben nyelvtanulási célból/ is). Felsőoktatási hallgatók: 85%-a (ebből 30%-a nyelvtanulási célból/is).
- b. Kényszerből történt döntés: nem volt lehetőségük másik nyelvet választani: a gimnáziumok esetében 20%, a felsőoktatásban 17%, nyelvvizsga miatt 3%.
- c. Vélemények, benyomások alapján született döntés, sztereotípiák: Az olasz emberekről mindkét intézménycsoport esetében a megkérdezettek 99%-a vélekedett úgy, hogy „kedvesek, vidámak, segítőkészek”, és csupán 1% gondolta úgy, hogy az olaszok „linkek, pontatlanok, akaratosak, crőszakosak”. A hipotézisben feltételezettnél kisebb mértékű érdeklődés jellemezte a tanulókat az olasz foci, divat, zene

iránt. Kiemelkedő mértékű rajongást (99%) az olasz könyvművészet iránt tanúsítottak a diákok.

4. Az olasz, mint második idegen nyelv

Angol nyelvet is tanul: a gimnáziumokban olaszul tanulók: 75%-a, a felsőoktatásban olaszul tanulók: 88%-a.

5. Más idegen nyelvek iránti érzelmi beállítódás

A kutatás során arra is kísérletet tettem, hogy legalább néhány szempontból megvizsgáljam, hogy az olasz nyelvet tanulók számára milyen más nyelvek rokonszenvesek illetve ellenszenvesek, mik a nyelv választás preferenciái. A felmérésben résztvevő olaszul tanuló diákok számára a leginkább elutasított nyelvek:

- Gimnázium
német: 42%, francia: 20%, orosz: 12%, japán, kínai, szláv nyelvek, arab, héber, román, latin: 16%, nem érez ellenszenvet semmilyen nyelv iránt: 10%.
- Felsőoktatás
német: 19%, kínai: 18%, francia, orosz: 14%, japán, arab, egyéb: 12 %, nem érez ellenszenvet egyik idegen nyelv iránt sem: 23%.

6. A vizsgálatban résztvevők által elérni szándékozott tudásszintek

A kutatás ebből a szempontból meglepő eredményeket hozott. A megcélzott nyelvi szintek a következők voltak:

- felsőfok, és anyanyelvi szint megközelítése: 58 – 64%
- középfok 37 – 40%
- alacsonyfok: 0 %

Ezek az adatok nagyon komoly tanulási szándékról, motivációról tanúskodnak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a felsőfokot elérni szándékozók közül sokan egyenesen az anyanyelvi szintet tüzték ki maguk elé célul.

7. A motiváció alakulása a nyelvtanítási-tanulási folyamat során, motiváció, mint az eredményesség alapja

Ennél a pontnál úgy érzem, meg kell picit állnunk, és végiggondolni az eredményességhez elengedhetetlenül szükséges tényezőket. Ahhoz, hogy egy idegen nyelvet valóban el tudjunk sajátítani, hosszú, erőfeszítésekkel teli munka szükségeltetik, melyhez elengedhetetlen a kezdeti motiváció, majd egy tartósan magas motivált tanulói magatartás. Az idegen nyelvoktatásban a tanárnak kiemelt fontossága van. Hitelesnek kell lennie az adott nyelvet közvetítő kultúra ismeretét illetően, ha lehet ilyen szóval fogalmazni, „étvágygerjesztőnek” kell lennie, hogy „megkívánják” a tanulók a tananyagot, mely a jelen esetben nem egyszerűen egy könyvben leírt tudomány, hanem egy optimális esetben létrejövő szituatív, interaktív, a gondolataink kifejezésére szolgáló kommunikációs gyakorlati eszköz. Az olasz nyelv tanulása iránt érzett kezdeti pozitív motivációkat gyakran a későbbiekben, a nyelvoktatás során felmerült hiányosságok befolyásolták negatív irányba.

A tanár

A tanár kulcsfontosságának szerepét nem csak hogy nem kérdőjelezték meg, hanem egyöntetűen kitüntetett szerepet szántak neki, egybhangzón vallották, hogy: „olaszos legyen”, „jó kedvet árásson magából, mint az olaszok”, „dinamikus legyen és jól tudjon beszélni és tanítani”, „kedvet csináljon a tanuláshoz”.

A tankönyvek

Mindkét intézménycsoportra érvényesek a diákok tankönyvvel kapcsolatos kifogásai. A tanulók közel 40% nem tartja jó tanulási eszköznek az egy nyelven íródott tankönyvet, hiszen ha hiányzik a diák az óráról – a magyar nyelvű magyarázatok híján – nehezen tudja pótolni az anyagot. Az önálló munkát igénylő nyelvtanulást egy kezdő különösen komoly akadályként éli meg.

8. Eredményesség

Beszéd

A megkérdezettek 70-80%-a számolt be a beszéddel, és a nyelvtani ismeretek elsajátításával kapcsolatos nehézségeiről is.

Írás

A tanulók 70%-a nyilatkozott úgy, hogy számára az írásban fogalmazás megy nehezen.

Hallott szövegértés

A vizsgálatban részt vett diákok 80%-a a hallás utáni szöveget nem érti (mely az alapja lenne egy párbeszéd kialakulásának, magának a kommunikációnak), míg a szavak memorizálását könnyűnek tartották.

Írott szövegértés

Többnyire könnyűnek tartották (70%). Elgondolkodtató, hogy a nyelvet tanulók döntő többsége sem a nyelvtanban sem a beszédben nem érzi magát elég sikeresnek. Vajon hogyan lehetséges ez? Két szék között (kommunikáció – nyelvtan) a pad alá esnek?

A vizsgálat eredményei önbevallásos alapon adtak képet a diákok nyelvi kompetenciáiról, pontosabban azzal kapcsolatos érzéseikről, érzeteikről. Ezek nem tények, nem történt valós tudásmérés. A nyelvtanulás eredményességének szempontjából azonban úgy gondolom, foglalkozni kell a kompetencia-méréssel, annak problematikájával, és azzal, hogy vajon a nyelvoktatás Magyarországon jellemzően gyakorlat orientált-e.

A nyelvi kompetencia négy alapvető készségből áll: írott szövegértés (megértés, értelmezés), hallott szövegértés (valamely audió eszközzel elhangzó szöveg megértése), írás (irányított fogalmazás), beszéd (amikor élőszóban beszélgetünk mind monológyszerűen, mind párbeszéd formájában, interakcióban).

Csapó Benő az *Iskolakultúra* 2001/8. számában megjelent tanulmánya arról számol be, hogy a minisztérium felkérésére egy országos szintű reprezentatív vizsgálatot végeztek, mely a nyelvválasztási és – tanulási motivációkon, a tanulók attitűdjeiken, énképeiken túl (mint a nyelvtanulást és nyelvtudást befolyásoló összefüggések feltárására szolgáló tényezők), a nyelvtanulást, és annak

eredményességét, a nyelvtudást mérte. 316 iskola 30 ezer, vegyes (gyenge és erős egyaránt) szintű nyelvtudású tanulóját érintette ez a felmérés, nyelvi tesztek (angol és német nyelvterületen) alkalmaztak a mérésre. A vizsgálat összetevői:

[...] „az általános értelmi képességeket jellemző, induktív gondolkodás felmérése, az iskolához és a nyelvtanuláshoz való viszonyt tükröző attitűdök felmérése, és a tanulókat jellemző egyéb háttér adatok összegyűjtése.” (Csapó, 2001: 27)

A nyelvtudás mérésekor *három nyelvi készséget* vettek figyelembe:

„– olvasás (szövegértés teszt); – írás (irányított fogalmazás); – beszédértés (magnetofonról elhangzó szöveg megértése). A három készség mérését két 45 perces tanóra alatt megoldható tesztbe szerveztük. Az egyik teszt az olvasást, a másik a beszédértést és az írást vizsgálta. Ezt a két tesztet azok a tanulók oldották meg, akik angolt vagy németet tanulnak.” (Csapó, 2001: 28)

Arra az eredményre jutottak, hogy sokkal megnyugtatóbbak ma az eredmények:

[...]“a tanulók jelentős része a tantervekben és követelményekben az adott korosztályok számára megfogalmazott célokkal összemérhető színvonalon elsajátított legalább egy idegen nyelvet.” (Csapó, 2001: 35)

Magyarországra korábban az volt jellemző, hogy

[...] “több éves formális nyelvtanulás után sem alakult ki a minimális idegen nyelvi kompetencia. Ez ma már egyre kevesebb tanulóra jellemző.” (ibidem)

Azt is megállapították, hogy komoly tudásbeli különbségek jellemzik a tanulókat, melyek összefüggéseket mutatnak bizonyos háttértényezőkkel, s mely különbségek okait inkább az iskola falain kívül kellene fellelni. (ibidem)

Nyelvtanárként meg kell kérdőjeleznem a fentiekben leírt minisztériumi kérésre történt vizsgálat eredményének megbízhatóságát, legalábbis a nyelvi kompetenciáról nyújtott képét, annak hiányosságát. A kutatócsoport a nyelvtudás mérésére három, mindössze három készséget mért, kihagyva a beszéd készségének a mérését. Ha egy nyelvi

kompetencia mérésnél a négy nyelvi alapkészségből csak hármat mérnek, milyen hitelessége, és megbízhatósága lehet annak az eredménynek?

Petneki Katalin szerint a közoktatásban zajló idegen nyelv tanítás-tanulás mikéntje az a típusú folyamat kéne, hogy legyen, melynek produktuma, maga a nyelv tényleges tudása is, nem csak a tanulása. A nyelv elsajátítása az esélyegyenlőségen alapulna, vagyis külön tanárok fogadásától, korrepetálástól mentesen, plusz szülői anyagi ráfordítás nélkül kéne, hogy történjen, melynek eredményeképpen minden tanuló számára biztosítana egy stressz és feszélyezettségmentes, kellemes érzést, miközben idegen nyelven kommunikál. Szépe György *Nyelvtudás-nyelvoktatás* című tanulmányában hangsúlyozza a globalizációval járó nyelvtudás szükségességét, de mint állítja, nem minden áron.

„A heti 2-3 órában csepegetett nyelvoktatás nyilvánvalóan szemérmetlenül kevés volna minden készség-tantárgyban (mint amilyen félig-meddig az idegen nyelv is).” (Szépe, 2001: 213)

”Az idegen nyelvek ismeretének iskolai követelményei (beleértve a Nemzeti Alaptantervet) vázlatosak és nincsenek összhangban az iskolán kívüli nyelvi követelményekkel.” (Szépe, 2001: 214)

9. Összegzés

A fentiekben felvázolt kritikai gondolatok után visszatérve a 2007-es kutatásom eredményeire, azt mondhatjuk el, hogy Olaszország népe iránti szimpátia meghatározó szerepet játszik a tanulók olasz nyelvválasztásával kapcsolatban. A gasztronómia iránti rajongás is inkább egyfajta érzelmi reakciót váltott ki, nem pusztán a fiziológiai szükséglet kielégítését. A nyelv választásánál komolyan esik latba a családi minta. A középiskolában olasz nyelvet tanuló diákoknál valószínűsíthető az érzelmi motiváció. Instrumentális okokból ekkor még aligha kerülhet szóba az olasz nyelv. A felsőoktatásban már vannak szakterületek, pl.: külgazdaság, ahol az olasz nyelvnek gyakorlati haszna is van, de ez nem tartozott a kutatás tárgykörébe. Az igen magas szintű nyelvtudás, mint elérendő cél azt igazolja, hogy a diákok többsége erősen motivált, komolyan gondolja az olasz nyelv tanulását, a nyelvtudással kapcsolatos későbbi céljaik azonban, ami természetesen, sok

esetben még alakulófélben vannak. Azt a hipotézisemet, mely szerint a tanulók többsége számára az olasz nyelv tanulásának fő célja az olasz kultúrába való integrálódás, el kellett vetnem, hiszen a felsőoktatásban tanuló hallgatóknak is mindössze 23%-a fogalmazta (mely eredmény sem lebecsülendő) meg ezt a konkrét szándékát. Az angol nyelvvel kapcsolatos feltételezés beigazolódott, hiszen a diákok többnyire az angol után, második, illetve harmadik nyelvként választották az olaszt.

Kutatásra érdemes problémáknak gondolom a következőket: A motiváció fenntartásánál milyen súllyal esik latba a nyelvtanár személyisége, tanítási módszerei, tanítási szemlélete (grammatika vagy kommunikáció orientált), kompetenciái, a tankönyvek, oktatási eszközök. Érdemes lenne követéses vizsgálatot végezni a motivációk módosulásairól a nyelvtanulási folyamat során, a diákok eredeti céljainak megvalósulásáról (pl. az olasz nyelv felsőfokú vagy anyanyelvi szintű elsajátítása, gyakorlati hasznosításáról).

Felhasznált irodalom

Csapó Benő, *A nyelvtanulást és a nyelvtudást befolyásoló tényezők*, Iskolakultúra, Pécs, 2001.

Csizér Kata – Dörmeyi Zoltán – Németh Dóra, *A nyelvi attitűdök és az idegen nyelvi motiváció változásai 1993 és 2004 között Magyarországon*, Magyar Pedagógia, 104. évf. 4. sz. Budapest, 2004.

Csizér Kata, *A nyelvtanulási motiváció vizsgálata*, 2007
www.ofi.hu/tudastar/cszizer-kata

Józsa Judit – Pelles Tamás, *La storia della scuola italiana di Budapest, alla luce dei documenti d'archivio*, AEBES, Budapest, 1999.

Petneki Katalin, *Az idegen nyelv tanításának helyzete és fejlesztési feladata*,
<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=tantargyak-petneki-idegen>

Sassi, Edoardo, *Sempre più stranieri studiano l'italiano*, Corriera della Sera,
http://archiviositorio.corriere.it/2002/febbraio/22/Sempre_piu_stranieri_studia_no_italiano_co_0_0202225323.shtml,

Szépe György, *Nyelvpolitika: múlt és jövő. Nyelvészeti és nyelvpolitikai megjegyzések*, Iskolakultúra, Pécs, 2001.

HAJDÚ ZSUZSANNA (vitaindító)
JÓZSA JUDIT (összefoglaló)

A KÉTSZINTŰ ÉRETTSÉGI VIZSGA TAPASZTALATAI A VIZSGÁZTATÓK SZEMÉVEL

Összefoglaló a 2009. november 12-én tartott kerekasztal-beszélgetésről

A kerekasztal beszélgetés résztvevői

Levezető elnök: Hajdú Zsuzsanna

Francia nyelv: Andó Edit, Bene Krisztián, Kiss Attiláné, Oszetzky Éva, Pintérné Zsigmond Katalin, Simonffy Zsuzsa, Szikszainé Bánkúty Zsuzsa, Zöldi Éva

Olasz nyelv: Csanádi Beáta, Horváth Eszter, Józsa Judit, Szóka Bernadett, Tarnai Dóra, Tóth László

Spanyol nyelv: Berkies Erika, Futó Andrea, Antonio Domingo Lilón, Merksz Ildikó

A vitaindító

Az összejevetel célkitűzése az volt, hogy a régió újlatin nyelvet tanító tanárai megvitathassák a kétszintű nyelvi érettségi bevezetése után felgyülemlett tapasztalataikat. A reform radikális változást hozott, s bevezetése óta eltelt már elegendő idő ahhoz, hogy le lehessen szűrni bizonyos tanulságokat.

A bevezető, vitaindító előadásra dr. Oszetzky Éva, a Romanisztikai Munkabizottság elnöke dr. Hajdú Zsuzsannát, a Babits Mihály Gyakorló Gimnázium franciatanárát és szakvezetőjét, az Újlatin Munkaközösség vezetőjét kérte fel. A kolléganő nem először foglalkozik a kétszintű nyelvi érettségi tapasztalataival, a 2007-ben megrendezett MANYE konferencián tartott már előadást a kétszintű érettségi tapasztalatairól, amikor a francia nyelvre vonatkozó észrevételeiről számolt be. Ezúttal arra vállalkozott, hogy vizsgálódásait kiterjeszti a középiskolában

jelenlévő két másik újlatin nyelv, az olasz és a spanyol nyelv vizsgáztatása során szerzett tapasztalatokra is.

A kétszintű érettségi minden szempontból történő vizsgálatára egy előadás keretében lehetetlen vállalkozni. Hajdú Zsuzsanna az elején leszögezte, hogy vitaindító előadásában az emelt szintű érettségiről kíván beszélni, mivel ennek megjelenése új helyzetet teremtett a középiskolában idegen nyelvet tanuló diákok számára, továbbá ez az, amely leginkább érinti az egyetemi oktatást, azon belül is elsősorban az újlatin nyelveket oktató tanszékeket. Az emeltszintű érettségi értékelésével kapcsolatosan megjegyezte és felhívta a figyelmet arra a frissen szerzett információra, miszerint idegennyelv szakra való bekerülésnél az érintett tanszékeknek semmiféle információjuk nincs arra nézve, milyen százalékot teljesített az emeltszintű érettségi vizsgán a nyelvszakon továbbtanulni kívánó diák.

A következőkben arról beszélt, hogyan történik az emelt szintű vizsga értékelése, ismertette az egyes nyelvekből az egyes vizsgaidőszakokra vonatkozó regionális adatokat. Ezen gondolatok után a kolléganő emlékeztetett arra, hogy a kétszintű érettségit megelőző tárgyalások során az egységesség az élő nyelvek vonatkozásában fontos alapelv volt. Ám úgy tűnik, ez csak részben valósult meg. Bizonyos mutatókban, részterületekben, alapelvekben valóban egység van, ilyen például a vizsga szerkezete, lebonyolítása (az 5 készség, összpontszám, rendelkezésre álló idő, megfelelési szint), tartalmi-szakmai vonatkozásban azonban jelentős különbségek is felfedezhetők. Ezek az igazán izgalmasak, melyek megvitatásra érdemesek.

Az írásbeli vizsgarésznél is fellelhetők különbségek, ilyen például az utasítások nyelve, a francia esetében csak célnyelven, az olasz és a spanyol esetében pedig mindkét nyelven meg vannak adva. Az előadó úgy véli, ez utóbbi, tekintettel a vizsgahelyzetre, a diákok életkorából eredő rutintalanságra, „barátságosabb” megoldás, és szerencsés lenne, ha a francia nyelvből vizsgázók is élhetnének ezzel a lehetőséggel.

A másik megállapítás, hogy míg a hallás utáni értés, az olvasott szöveg értése és a nyelvismeretet számon kérő feladatsor alapvetően azonos jellegű feladatokból áll, az írásbeli készség mérésénél már jelentős különbségek is találhatóak.

Ezután az előadó illusztrálta az emelt szinten érettségizők számának alakulását a dél-dunántúli régióban francia, olasz és spanyol nyelvekből.

majd értelmezte az adatok alakulását, ismertette az újlatin nyelvek tanítása során a régióban tapasztalható tendenciákat.

Az előadás következő részében Hajdú Zsuzsanna három készség, a hallás utáni értés, az íráskészség, valamint a beszéd-készség eredményeit vetette egybe a három újlatin nyelv vonatkozásában. Az előadó többször hangsúlyozta, hogy kénytelen volt szelektálni, mert az összes készség vizsgálata hatalmas munka, túlmutat a jelen előadás keretein. Egyben biztatta a jelenlévőket, hogy az Oktatási Hivatal adatbázisának felhasználásával hasonló kutatásokat végezzenek.

A hallás utáni értéssel kapcsolatban azt a tendenciát emelte ki a francia nyelv esetében miszerint a tételkészítők az előző vizsgaidőszak eredményeihez igazítják a feladatok nehézségi fokát, azaz ha az előző vizsgán magasabb pontszámok születtek, a következő tételsort megnehezítik. Ez olykor az írott szöveg értésére is érvényes.

Az íráskészség eredményei elfogadhatók, a három nyelv összehasonlításában a francia eredményei a leggyengébbek.

A legtöbb eltérés a szóbeli résznél fedezhető fel. Az előadó röviden ismertette a szóbeli vizsga menetét, és megjegyezte, hogy szükséges lenne új vizsgáztatók kiképzése illetve az aktívak számára továbbképzés biztosítása. A szóbeli vizsga abból a szempontból egységes, hogy 3 részből áll, bevezető beszélgetés, szituáció, önálló témakifejtés, azonban az értékelésnél már komoly különbségek vannak. A francia és a spanyol nyelv rendszere hasonló, míg az olasz nyelv jelentősen eltér. Az egyik szembeötlő különbség, hogy az olasz emelt szintű vizsgán a bevezető beszélgetés nem kerül értékelésre, valamint, hogy a kiejtés a három feladat elvégzése után együtt kerül pontozásra. Ezekkel a felvetésekkel fejezte be Hajdú Zsuzsanna nagy hozzáértéssel, magas szinten megtartott, gondolatébresztő vitaindítóját és adta át a szót a jelenlévő kollégáknak.

Hozzászólások

A beszélgetés során számos észrevétel hangzott el az egyes nyelvek képviselői részéről. Az olasz szakos tanárok felvetették, hogy a bevezető beszélgetés valóban nem része az értékelésnek, de ez más nemzetközi vizsgarendszereknél is elfogadott gyakorlat. Több francia nyelvet oktató kolléga is szimpatikusnak találta ezt a megoldást, rámutatva a bevezető beszélgetés értékelésének nehézségeire. Ugyancsak bevett gyakorlat az

is, hogy a beszédprodukcóra, amely során többféle beszédfeladatot kell megoldani (szituáció, önálló témakifejtés) a felelet végén együttesen kap pontszámot a jelölt.

A bevezető beszélgetés a francia és a spanyol nyelv esetében is nagy különbséget mutat, míg spanyolból egyetlen témát beszélnek meg, franciából öt különböző kérdésre kell reagálni a jelöltnak.

Az érettségi feladatokkal kapcsolatban számos probléma vetődött fel. A spanyol szakos kollégák elmondták, hogy a feladatok célnyelvű leírásai olykor hibásak, ez a megoldó-kulcsokra is vonatkozik. Annak ellenére, hogy ezt évről-évre észrevételezik, nem történik változás. Mások a szituációkat bírálták, mivel azok sok esetben az élettől elrugaszkodottak, tehát nem felelnek meg egy kommunikációs igényeket szem előtt tartó rendszer elvárásainak. Ugyancsak gond van a szövegek kiválasztásával, néha a középszinten nehezebbek, mint emelt szinten. A középszintű vizsga követelményeit az adott óraszámban (2. idegen nyelv heti 3 óra) nehéz teljesíteni. A szövegek műfajával kapcsolatban is érkezett felvetés. A teszttírók által kiválasztott szövegek sokszor szépirodalmi alkotások, amelyek esetében sokszor egyéni nyelvhasználatról van szó, s ez eltérhet a köznyelvi normától. A javító tanárnak azonban nincs mérlegelési lehetősége. Ez az olasz és a spanyol esetében jelent problémát, mert a francia nyelv esetében a szövegeket általában fiatalok számára készült folyóiratokból, internetes oldalakról veszik át a feladatkészítők.

Az íráskészségnél a különbségek abból adódnak, hogy míg olaszból és spanyolból van, franciából nincs a jelölteknek témaválasztási lehetőségük. Mindenki egyetértett abban, hogy ezen változtatni kellene. Közös gond, hogy az irányítási szempontok kötöttek, azokkal a javító tanárok sok esetben nem értenek egyet.

Ami az emelt szintre való felkészítést illeti, sok kolléga jegyezte meg, hogy iskolájukban nincs emelt szintű csoport, a tanulók többsége nem jut el arra a szintre. Ebben a vonatkozásban a spanyol nyelv esetében van a legnagyobb gond, ahol nincs általános iskolai háttér. Ez sajnos franciából és olaszból is egyre kevésbé jellemző, ahol csökken a nyelvet kínáló általánosiskolák száma, és a nyelveket választó tanulók létszáma is.

A beszélgetés a szorosan vett témán kívül számos kérdést érintett: ilyen volt az újlatin nyelvek helyzete a régióban, a tanárképzés és tanári továbbképzés kérdései, a nyelvtanításban végbement módszertani és

szemléleti változás, a vizsgarendszer visszahatása az oktatás folyamatára, tananyag-ellátottság, autentikus anyagok hozzáférhetősége, stb.

A beszélgetés utolsó részében az egyetemen oktató kollégák beszéltek a tanszékek helyzetéről, a bekerülés feltételeinek változásáról, a tanárképzés új rendszeréről, az ezzel kapcsolatos anomáliákról. Ezen a ponton ismételtén kiderült, hogy középiskolában tanító kollégák és az egyetemi képzésben részt vevő oktatók kölcsönösen sok újat tudnak egymásnak mondani. Az egyik megoldás talán az lenne, ha – amint arra a kerekasztal-beszélgetés levezetője többször is bízta a résztvevőket – az érintett tanszékek oktatói részt vállalnának az emelt szintű érettségiztetés folyamatában.

Végezetül dr. Hajdú Zsuzsanna megköszönte dr. Oszetzky Évának a felkérést és a lehetőséget, amelyet nem először biztosít a középiskolai nyelvtanítás különböző kérdéseinek megvitatására. Köszönetet mondott az ülés minden egyes résztvevőjének aktív részvételükért és újra hangot adott azon reményének, hogy sor kerül majd még ilyen fontos találkozókra és tapasztalateserékre, annál is inkább, mert 2012-ben lehetőség lesz a rendszer módosítására. Ahhoz pedig elengedhetetlen az érintett szereplők – tanárok, vizsgáztatók – tapasztalatainak összegyűjtése, figyelembe vétele.

Összegzés

A tanácskozás résztvevői hasznosnak ítélték meg a kezdeményezést. Megköszönték a gondolatébresztő előadást és kifejezték egyetértésüket arra vonatkozóan, hogy az ilyen találkozókat rendszeresíteni kellene. Az eltérő nyelvi és didaktikai hagyományokból adódó speciális vonások mellett sok közös is akad, ami abból ered, hogy a három rokon nyelv tanulása hasonló kérdéseket vet fel, de hasonló a helyzetük a magyarországi középiskolai nyelvtanításban is, lévén mindhárom jellemzően második idegen nyelv.

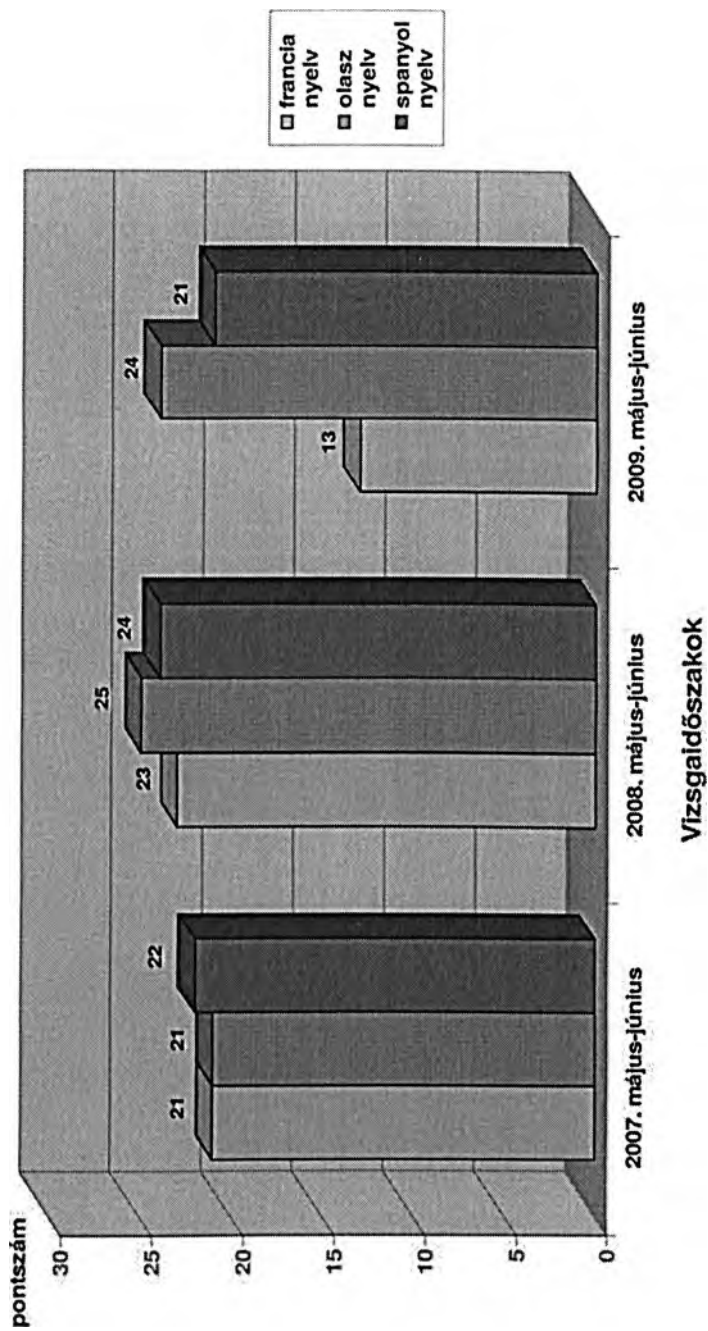
A mérés és értékelés színes képet mutat, nemcsak a nyelvek között, hanem ugyanazon nyelven belül is. Ahány nyelvvizsgarendszer, annyiféle felfogás, végső soron annyiféle nyelvtudás-felfogás.

Ahogy Hajdú Zsuzsanna is kiemelte, ennél érdekesebb, amikor ugyanazon a rendszeren belül találhatók eltérések. Az emeltszintű élő idegennyelvből tett érettségi esetében háromféle modell működik: a)

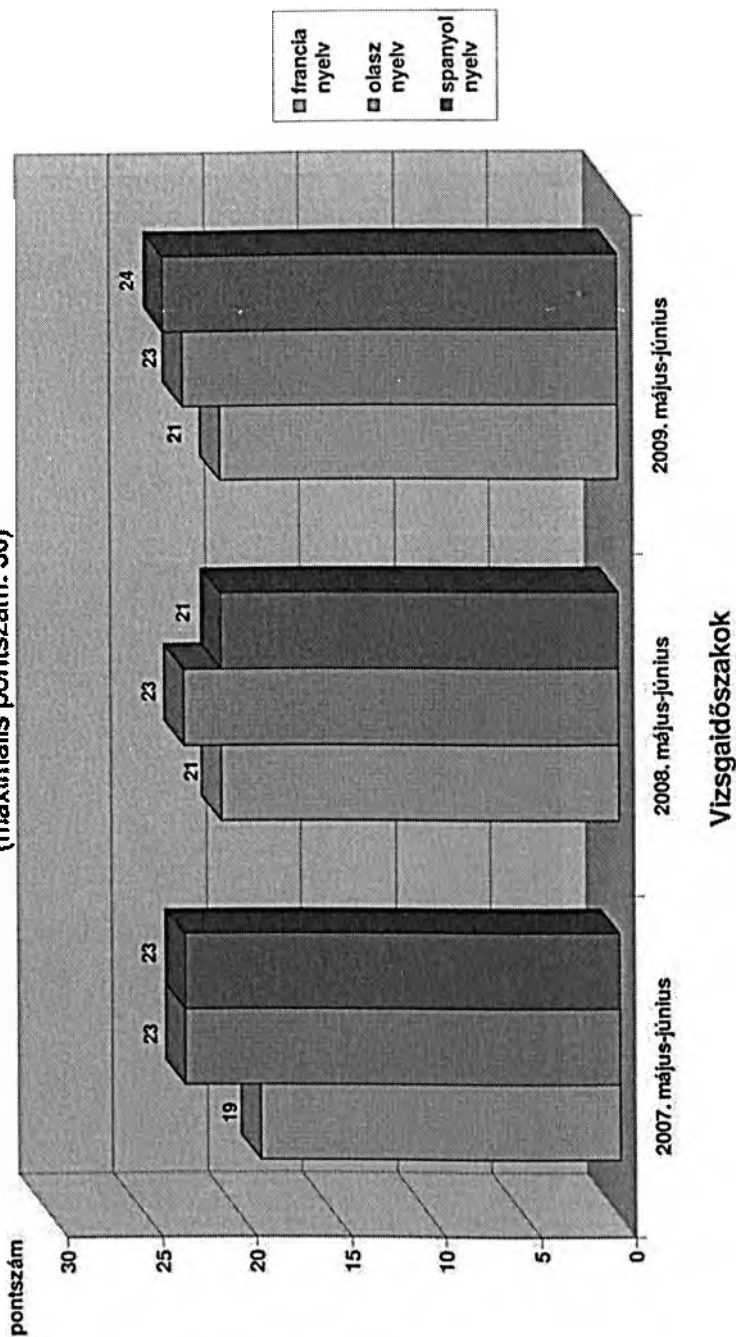
angol nyelv, b) francia és spanyol nyelv, c) olasz, orosz, és német nyelv. Ennek okaira, valamint arra a kérdésre, hogy az olasz nyelv miért az oroszal és a némettel, és miért nem a két másik rokon nyelvvel került egy csoportba, csak a kidolgozás folyamatában résztvevő nyelvtanárok megkérdezése, illetve az előkészítő ülések jegyzőkönyveinek tanulmányozása adhatna választ.

Reményeink szerint ezzel az összejövettel elindul egy közös, az eddiginél szorosabb együttműködés egyrészt az újlatin nyelveket oktató tanárok, másrészt a középiskolában és az egyetemen tanító kollégák között.

A HALLOTT SZÖVEG ÉRTÉSE vizsgarészben elért pontok átlaga emelt szinten a Dél-Dunántúli Régióban
(maximális pontszám: 30)

**Az ÍRÁSKÉSZSÉG vizsgarészben elért pontok átlaga emelt szinten
a Dél-Dunántúli Régióban
(maximális pontszám: 30)**

III. SZOCIOLINGVISZTIKAI TANULMÁNYOK

ISTVÁN NACCARELLA

L'ULTIMA SPIAGGIA DELLA PAROLA SCRITTA Una variazione diamesica dei linguaggi e delle identità

La norma è nota e non si applica solo agli esseri umani: *mater semper certa, pater numquam*. Cioè la madre è sempre certa, il padre invece è legittimato a muovere dubbi sul “concorso” altrui. Così l’Italiano come lo conosciamo oggi, o meglio come lo usiamo, è figlio della lingua latina e del concorso di un numero indecifrabile di padri più o meno occasionali, da Odoacre a Bill Gates. Di questa natura meticciosa gli italiani sono sempre stati consapevoli. Deve essere per questo che è nato il cattivo costume che da tempo immemore mina l’integrità e la semplicità del nostro linguaggio, ovvero la tendenza a complicarne la forma per darle un’enfasi da riscattata nobiltà, la cui manifestazione più palese è il cosiddetto “burocratese”. Che poi non è altro che il vizio di sottolineare un presunto divario tra l’ufficialità di chi scrive e l’ordinarietà di chi legge, atavico retaggio della distinzione sociale tra chi parlava latino e chi non. Così negli ospedali romani si legge: «Si prega di munirsi di moneta divisionale». O in certe stazioni ferroviarie: «È vietato legare gli ombrelli ai colli».²³⁵ Ma perché non adoperare invece di “moneta divisionale” l’italiano “spiccioli”? Perché non sostituire l’ambiguo “colli” con “bagagli”? Perché in Italia i biglietti invece di essere semplicemente “timbrati” o “annullati” devono essere “obliterati”? E perché l’acqua, la pura e semplice acqua, quando scorre nei tubi diventa “flusso idrico”? Perché quella di ingarbugliare il proprio lessico è tentazione a cui nessun italiano resiste ogni qual volta si trovi a dover fare una comunicazione pubblica, o poco più che informale, causando per reazione un ulteriore ingarbugliamento del linguaggio burocratico e del suo maldestro tentativo di ristabilire le “debite” distanze. Se ne produce un circolo vizioso che porta i luoghi della sfera pubblica ad essere pieni di non informazioni, ovvero di informazioni incomprensibili. D’altronde è questo che ha permesso la sopravvivenza

---

²³⁵ Cfr. Granzotto, P. *L’avventura della nostra lingua*, Scipioni, Valentano, 2001, 153-154.

di una figura classica e, in quanto tale, consacrata da un classico della letteratura italiana: l'azzeccagarbugli; figura imprescindibile quando si impone che determinate pratiche vengano svolte per "interposta persona".

Le cose si fanno ulteriormente disperate se pensiamo che la burocrazia non è intrecciata solo nel linguaggio ma anche nella sua concretezza, cioè nella pratica amministrativa. Da un po' di tempo in Italia gli estenuanti tempi di attesa che affliggevano i cittadini di fronte ad una qualsiasi attestazione hanno trovato un tentativo di soluzione nel ricorso all'autocertificazione. Con le immaginabili conseguenze sul linguaggio autocertificante... Dall'altra parte il soccorso apportato dalla tecnologia, ovvero dalla possibilità di sbrigare un buon numero di pratiche sulla rete – dalla ricerca enciclopedica alla dichiarazione dei redditi –, rischia di comportare un'eccessiva semplificazione del linguaggio, secondo un processo già abbondantemente avviato dalla comunicazione multimediale. Se una volta la letteratura era il principale conduttore delle scosse linguistiche, nella seconda metà del secolo scorso esse hanno attraversato i tubi catodici di tutto il Paese, diffondendo un italiano piatto nei contenuti come negli accenti, tanto che ormai lo definiamo "italiano standard", con buona e remota pace di quelle latitudinali modulazioni di frequenza che devono aver ispirato Marconi e che all'estero ci invidiavano per la loro musicalità. Oggi siamo nell'era dell'immagine, del visuale, di cui internet costituisce l'ultimo canale di trasmissione. Allo stesso tempo, però, proprio internet sta segnando il ritorno della parola scritta. Non senza comportare delle trasformazioni importanti.

A proposito della rivoluzione indotta dalla diffusione di internet uno studioso ha detto, parafrasando il celebre aforisma di Lavoisier, che «nel mondo della comunicazione di solito si verifica quello che si verifica anche in natura: un cambiamento importante provoca un cambiamento totale. Una nuova tecnologia non aggiunge e non sottrae nulla: cambia tutto»²³⁶. Tra tutti questi cambiamenti gioca un ruolo chiave quello del linguaggio scritto, per comprendere il quale è necessario fare alcune precisazioni. La prima coincide con una distinzione tra *comunicazione* di massa e *relazioni* di massa. Per quanto la comunicazione di massa (per

---

²³⁶ Postman, Neil, *Technopoly. La resa della cultura alla tecnologia*, Bollati Boringhieri, Torino, 1992, 24.

essere tale) debba fare riferimento ad un linguaggio semplice, oggettivo, immediato e accessibile al maggior numero di persone, essa continua ad attingere perlopiù a risorse linguistiche già consolidate, senza causare grossi traumi alla sfera semiotica. Al contrario le *relazioni* di massa hanno elaborato (e continuano a farlo) un proprio codice linguistico, spingendosi fino ad una re-invenzione semiotica. Mentre «il mondo della parola punta sulla logica, i rapporti di successione, la storia, l'esposizione, l'obiettività, il distacco e la disciplina, il mondo della *telepartecipazione* è imperniato sull'immaginazione, il racconto, la contemporaneità, la simultaneità, l'intimità, la gratifica immediata e la rapida risposta emotiva»²³⁷. In tal senso determinante è la percezione del luogo, che ci introduce ad un'ulteriore distinzione: quella tra luogo fisico e luogo sociale. Se prima di internet le distanze erano state accorciate grazie alla diffusione delle immagini e in particolare della televisione (appunto visione *a* distanza, ma anche visione *della* distanza), ora gli spazi sono virtualmente annullati grazie ai luoghi dell'interagire, cioè alla partecipazione personale che a volte diventa persino ubiquità. Si pensi a chi si trova "sintonizzato" contemporaneamente con due o più comunità differenti per temi, quindi interessi, composizione sociale, amicizie, ecc. o a chi, da Roma, abbia condiviso sulla rete le emozioni di chi, a New York, in quello stesso momento stava osservando dalla propria finestra quanto accadeva l'11 settembre. Ma concentriamoci sulle conseguenze sul linguaggio, distinguendo questa volta tra comunicazione mediata da computer (CMC) *sincrona* e *asincrona*. La *comunicazione mediata da computer asincrona* comprende e-mail, siti internet, bacheche on line, ecc. Piattaforme comunicative ormai classiche e ben assimilate – una volta trovando difficoltà a ricevere alcuni documenti attraverso un canale di messaggistica istantanea (la *chat*), mi sorpresi a suggerire al mio interlocutore di ricorrere al *metodo tradizionale*, riferendomi alla semplice posta elettronica! Ma l'innovazione apportata da questi canali è puramente temporale; al limite in certi casi può aver investito la sfera emotiva, come l'ormai rimpianto piacere che si provava nell'attesa di una missiva, di toccarla con mano, sentirne l'odore, studiarne la calligrafia, ecc. Al di là di questo non si è prodotto nessun grosso scompiglio nelle forme e ancor meno nelle strutture del linguaggio.

---

²³⁷ Ibidem, 22.

A sua volta la *comunicazione mediata da computer sincrona* si fonda su una piattaforma che dà vita alle cosiddette “comunità virtuali” e che metaforicamente potrebbe essere definita teatrale, richiedendo uno scenario (ossia una pianta tematica, spesso topica,²³⁸ su cui concentrare il proprio interesse), delle scene (l’unità di scenario, cioè l’argomentazione che si sta affrontando) e dei ruoli interattivi (le singole composizioni condivise dagli attori/partecipanti). Concepiti in questi termini, gli aspetti delle *comunità virtuali* che finiscono per condizionare il linguaggio sono essenzialmente tre: 1. la formazione di un’identità collettiva, più o meno temporanea, che viene creata e condivisa socialmente da tutti gli utenti partecipanti. 2. l’esistenza di una distanza spaziale, spesso non facilmente riducibile, tra i membri della comunità.²³⁹ 3. la velocità di trasmissione. Quest’ultima, che è generalmente accolta come un evidente beneficio pratico, costituisce in realtà la principale tentazione alla corruzione linguistica: la sintesi dei principali mutamenti percettivi e di relazione prodotta dalla costrizione ritmica della scrittura simultanea si manifesta nella metamorfosi dei riferimenti formali. Questa avviene in maniera tanto radicale da rendere necessaria una rivalutazione del linguaggio di carattere *semiotico*, prima ancora che *semantico*. Ne è nata, cioè, una comunicazione che pur sacrificando la *sintassi* - e deve farlo per esigenze *pragmatiche* di tempi e spazi - salva il contenuto *semantico* attraverso il ricorso a nuovi segni che il ricevente codifica secondo nuovi canoni convenzionali, che più che apprendere s’imparano a subire prima, e a riciclare poi. Si pensi alle abbreviazioni, all’uso di acronimi, o agli *emoticon* che sono quelle “icone emozionali” che suppliscono alla mancanza di elementi meta/paracomunicativi e rappresentano i nuovi segni del linguaggio scritto contemporaneo. A favorire la corruzione semiotica del linguaggio scritto ha contribuito anche un processo mentale chiamato “funzione del riconoscimento”.²⁴⁰ Di seguito riporto un esempio – ormai abbastanza noto – che ci aiuta a comprenderne il meccanismo:

---

²³⁸ Movendo dal greco la parola *topics* in inglese vuol dire “argomento”, ossia “luogo del parlare”... a sottolineare la relazione tra lo spazio fisico e lo spazio sociale.

²³⁹ Suggelli, F. R. *La comunicazione nelle comunità virtuali*, in «La comunicazione nei processi sociali organizzativi», Franco Angeli editore, Milano, 2002, 254.

²⁴⁰ Cfr. Chiereghin, F. *La funzione del riconoscimento nella genesi del significato*, in «Giornale di Metafisica», 27, N.1, 2005.

Secondo uno studio inglese, non importa come sono scritte le parole, tutte le lettere possono essere al posto sbagliato, è importante solo che la prima e l'ultima lettera siano al posto giusto, il resto non conta. Il cervello è comunque sempre in grado di decifrare il puzzle, perché non legge ogni singola lettera, ma legge la parola nel suo insieme... vero?

Un esperimento psicologico, che ha a che fare con la funzione di riconoscimento del cervello, ha accertato che un soggetto a cui vengono sottoposte, per un numero limitatissimo di secondi (tali da non permettere una consapevole e definita percezione), una lista di lettere casualmente aggregate, è sempre in grado di riconoscere la lista di lettere estrapolate dal suo nome. Infatti, nella nostra mente abbiamo un determinato numero di parole memorizzate e, di solito, nella lettura non procediamo lettera dopo lettera per ricostruire le parole e poi la frase ma, per effetto della congruenza tra percezione (estremamente veloce) e vocabolario memorizzato, siamo in grado di ricomporre rapidamente il segno semiotico, rinviandolo altrettanto velocemente al suo valore semantico e proseguire nella lettura della frase.

Inoltre, sempre grazie all'esperienza che abbiamo del *logos*, ci siamo formati delle aspettative – come, per esempio, che dopo l'articolo “il” segue un sostantivo maschile ecc... – cosa che rende ulteriormente veloce e automatica la lettura. Se ci troviamo di fronte ad una parola internamente disordinata, ma con gli estremi al loro posto, automaticamente, grazie alla funzione del riconoscimento, la nostra mente restringe il campo del confronto (memoria-testo) alle sole parole memorizzate che rientrano nei parametri dati (prima e ultima lettera, più l'anagramma). Inoltre nell'esperimento del breve testo qui sopra si è dimostrata la rapidità del riconoscimento delle lettere tra aggregati disordinati: come per un risucchio mentale che auto-organizza il materiale percepito, le lettere si ordinano nella parola che le contiene tutte e, inoltre, se le parole fossero più di una, per effetto dell'esperienza e dell'aspettativa vengono riconosciute nell'unica parola che ragionevolmente è lecito aspettarsi dato il contesto percettivo. Questa breve parentesi analitica ci aiuta a comprendere il meccanismo di rapida intuizione, ricezione e diffusione degli acronimi, delle parole tronche e dei nuovi simboli della comunicazione scritta mediata da computer o da telefono.

Solo la *comunicazione mediata da computer sincrona* può essere definita *realtà virtuale*, ossia un «progressivo coinvolgimento dei diversi canali sensoriali all'interno di una esperienza comunicativa sempre più intensa e globale: l'ambiente virtuale condiviso»²⁴¹. La *realtà* (quella vera) è percepita come un «insieme di oggetti collocati fuori dalla mente»²⁴² e ben definiti, quindi realmente “oggettivi”; per cui durante una comunicazione al *significante* (per es. la parola pronunciata) è molto probabile associare il medesimo *significato* (per es. l'oggetto)²⁴³. Invece, nella comunicazione a distanza il più delle volte manca questo riferimento obbiettivo. Quindi anche il valore del riferimento linguistico sarà tanto più incerto quanto più profonda sarà l'eterogeneità dell'*ambiente condiviso*. Questa incertezza non sarà avvertita come un problema poiché protetti dall'anonimato (o al limite dalla creazione di un alter ego) e soprattutto dalla presenza in un *non luogo*: dalla *informalità* (“mancanza di *forma*”, appunto), che giustifica l'informalità anche del linguaggio. Si tratta di un ambiente *virtuale* in cui gli attori interagiscono allo scopo di realizzare una sensazione di presenza e condivisione *reali*. Ecco dove si scioglie l'ossimoro. La coesistenza di due spazi, uno fisico (che però è virtuale) e uno mentale (che invece è reale), riproduce quello che avviene durante i sogni: ciò che davvero accade sono le sensazioni. In un ambiente senza forma queste rappresentano la linfa vitale, ecco perché l'ultimo residuo della forma, l'ortografia, è sacrificato alla spasmodica rincorsa delle suggestioni.

La tragedia dell'11 settembre è stata un caso emblematico di commistione di vecchi e nuovi media e di come grazie ad essa si sia prodotto uno spostamento emozionale che dal *clamore* è slittato verso la *passione*. Ma se il clamore è sintomo di distacco, la passione lo è di partecipazione. La differenza tra essere *tele-spettatori* e *tele-partecipatori* risiede nel mezzo con cui affrontiamo l'evento.

Questa sensazione di partecipazione determina un ulteriore campo di trasfigurazione che produce i suoi effetti, oltre che sulla funzione del

---

²⁴¹ Riva, Giuseppe, *Lavoro e comunicazione mediati dal computer*, in «Ergonomia. Lavoro, sicurezza e nuove tecnologie» a cura di Giuseppe Mantovani, Il Mulino, Bologna, 2000, 214.

²⁴² Ibidem, 216.

²⁴³ In realtà il significante sarà il medesimo solo in relazione alla sua funzione e alle sue caratteristiche generali, essendo sempre e comunque legato al bagaglio di esperienze personali da cui è evocato.

linguaggio, anche sul concetto di identità. Se a livello nazionale la lingua può essere considerata il primo elemento identitario, a livello globale essa è il primo ad essere immolato a vantaggio di un nuovo elemento comune, il *topic*, che funge da forza centripeta: aggrega interessi comuni provenienti da identità differenti. Ma gli interessi di ognuno sono spesso molteplici e tale varietà non sempre si riscontra nel resto della comunità virtuale, tanto da esigere nuovi spazi virtuali. Per cui - essendo l'*identità sociale* quell'immagine che un individuo fa di se stesso e che deriva dalla consapevolezza di appartenere a uno o più gruppi sociali unita al valore emozionale associato a tale appartenenza - si rischiano, da una parte, la fossilizzazione tematica dell'utente (che, pur rappresentando un caparbio e forse inconscio tentativo di preservare un'identità, coincide con un impoverimento intellettuale), dall'altra, una formazione identitaria tanto sfaccettata (per la necessità di dare ogni volta un'adeguata rappresentazione di sé) da non trovare più punti di riferimento: *spersonalizzazione*, che è perdita di valori di riferimento, ma anche "eccessiva personalizzazione" intesa come mancanza dell'*identitas* quale *idem esse*.²⁴⁴

Quindi il pericolo di spaccamento identitario è tanto più grande quanto più l'approccio alla comunità virtuale volti le spalle alla società reale, a causa di quella mancanza di riferimento oggettivo condiviso di cui si parlava in precedenza, capace di andare oltre il semplice *topic* e di condizionare in coerenza l'immagine proposta a *e di se stessi*. Pericolo che raramente si manifesta nella realtà (fatta eccezione per i casi patologici) proprio perché i riferimenti condivisi vanno oltre le argomentazioni, investendo invece un ampio arco di canali sensoriali che determinano la consapevolezza della propria posizione nel contesto sociale: l'ambiente condiviso è percepito come una moltitudine di

---

²⁴⁴ Rispetto all'*accanimento tematico*, è più diffusa la tendenza alla volubilità, cioè la ricerca della completa soddisfazione dei propri interessi in riferimento a diversi ambienti virtuali. L'abitudine di gran parte degli utenti a svariare tra molteplici comunità non omogenee per composizione riduce le possibilità di individuare un codice linguistico specifico, favorendo la diffusione di un linguaggio trasversale ridotto alle regole della massima fruibilità: concisione, semplicità e standardizzazione semiotica. Uno studio azzarda che in un futuro non troppo lontano, a causa del pronunciato incremento demografico e dell'ancor più marcata diffusione delle nuove tecnologie tra la popolazione indiana, l'*hinglish* (l'inglese indiano) sarà la lingua più diffusa nel mondo per il suo massiccio condizionamento sul linguaggio di rete! Cfr. 2015: *mezzo mondo parlerà inglese*, in «Repubblica», 28 febbraio 2005.

contatti, suoni, profumi, immagini e altri stimoli che ci avvolgono della loro familiarità, rassicurandoci. Ecco perché tanto più una situazione è inconsueta tanto più è facile sentirsi spaesati, *fuori luogo*. Mancando i punti di riferimento a cui si è abituati (per es. l'immediatezza tra significato e significato) si è costretti a rideterminare la propria *soggettività* nei confronti dei nuovi stimoli, insieme all'*oggettività* delle loro fonti. Questo è un meccanismo personale che può essere più o meno veloce, manifestando più o meno imbarazzo, cioè *soggezione*.

Come in natura anche sulla rete l'uomo ha prima voluto soddisfare l'istinto alla perlustrazione, poi quello alla comunicazione/interazione, e quindi quello all'organizzazione. Così contro la minaccia dello spaesamento identitario la società della rete ha reagito auto-organizzandosi in nuovi ambienti di condivisione all'interno dei quali la forza aggregante viene trasferita dall'argomento d'interesse alla persona: i *social network* (Facebook, MySpace, certi *blog*, ecc.). I *social network* offrono la possibilità di recuperare sulla rete una identificabilità più puntuale (praticamente reale) e con essa un ruolo sociale più stabile.

Se nei *forum* ci si incontra come se ci si incontrasse in un luogo pubblico (una piazza, appunto) in un *social network* è come se si fosse invitati a casa di qualcuno, o meglio nell'ambiente predisposto ad accogliere le visite. In questo spazio vengono esposti gli impulsi che si vogliono condividere: è una finestra che, più che essere aperta sul mondo, viene aperta affinché il mondo ci entri dentro. L'accesso può essere aperto a tutti, nel qual caso è come esporsi tra pareti di vetro (o nei casi più estremi viverci), oppure può essere condizionato da una sorta di selezione all'ingresso. Dando la possibilità di proporsi attraverso una serie di attività che investono più canali sensoriali (sui *social network* non si condividono solo i pensieri, ma anche le immagini, per es. le proprie foto, e i suoni, per es. la musica che si preferisce), i *social network* tendono a conservare la sensazione di riferimento oggettivo alla realtà, essendo essa il motivo stesso della volontà di esposizione. Se nei *forum* la funzione catalizzante è l'argomento, per chi si avvicina ad un *social-network* lo è una sorta di volontà empatica nei confronti di chi, per qualche motivo, attira la nostra attenzione. Questi motivi possono essere tanti: l'amicizia, la curiosità, la condivisione audio-video, l'attrattiva grafica, la casualità o il mero piacere della lettura.

Per lo più non si tratta di *comunicazione mediata sincrona*, per cui i ritmi di socializzazione lasciano spazio (tempo) alla formazione di una

consapevolezza oggettiva della propria soggettività che è data dalla possibilità di guardarsi dalla stessa prospettiva da cui ci osservano gli altri, cosa che nella realtà non può accadere. La traccia elettronica delle nostre personalità ci concede una migliore consapevolezza di quel che stiamo proiettando sullo schermo e, quindi, su referenti che spesso appartengono alla nostra quotidianità. Per dirla alla maniera di Schopenhauer il soggetto prende coscienza di sé proprio tramite il suo rapportarsi con gli oggetti, solo che in questo caso l'oggetto con cui ci si relaziona è in primo luogo *se stessi*. Una sorta di esperienza extracorporale che dà la possibilità di vedersi interagire con gli altri, in maniera critica e con la possibilità di intervenire con eventuali correzioni rispetto al più utile dei comportamenti possibili. Una sorta di metacognizione testimoniata dall'abitudine di buona parte degli utenti di uno dei social network più diffusi (Facebook) di riferirsi a se stessi in terza persona.

I social-network, dunque, producendo una maggior attenzione all'immagine che si dà di sé producono anche una maggior attenzione alle forme attraverso cui tale immagine viene mediata, compreso il linguaggio scritto. In particolare il *blog*, essendo una specie di diario *online* ha permesso il recupero di una certa dimensione letteraria. Navigando in internet, l'ultima ancora di salvezza dal naufragio (i futuristi avrebbero parlato di "decollo") della lingua scritta sembrano essere proprio i blog: un universo di testimonianze che viene chiamato *blogosfera* e che ha finito presto per costituire una specie di *scaffale bibliografico* on line, che oggi equivale ad un firmamento letterario incondizionato ed autosufficiente. Il *blog* nasce come una sorta di diario on-line, ma ha assunto in numerosi casi pretese di produzione letteraria. Pretese spesso consapevoli, ma a volte persino subite dagli stessi autori che, ignari, si ritrovano ad attirare un interesse che va al di là delle ragioni e delle abitudini che li hanno portati ad esporsi sulla rete.

In ogni caso, il successo di certi *blog* a sfondo letterario dà l'impressione di una specie di rivincita dello scrittore sul mondo editoriale che, tuttavia, possiamo affermare abbia saputo adeguarsi ancora una volta. La blogosfera è diventata, infatti, terreno di caccia appetibile per molti editori che si relazionano con nuovi talenti già testati

dalla prova del contatto con il pubblico on-line. Così nasce il *blook*, risultato finale di un *book* nato su un *blog*.²⁴⁵

Resta solo da augurarsi che navigando sulla rete si approdi a letture con sempre maggior dignità letteraria, capaci di restituire al linguaggio scritto la sua giusta dimensione.

E il naufragar tornerà dolce in questo mar...

---

²⁴⁵ Cfr. Di Lellis, Stefania, *Dal blog al libro. È l'ora del blook*, «La Repubblica», 4 aprile 2006.

JUDIT JÓZSA

IL DOPO 482

I. Premessa

Il presente contributo è frutto di un periodo di ricerca di tre mesi effettuato con una borsa di studio Alpe Adria. Il piano di ricerca prevedeva un approfondimento ed un aggiornamento nel campo della politica linguistica dell'Italia. Trattandosi di un campo piuttosto vasto, ho dovuto fare delle restrinzioni e limitazioni, sia di carattere tematico che territoriale. Così ho focalizzato i miei studi su due tematiche:

- l'attuazione della 482, le critiche e il dibattito
- il processo dell'elaborazione linguistica delle lingue romanze minori.

Ed evidentemente le osservazioni e gli esempi si riferiscono soprattutto alla Regione Friuli Venezia Giulia ed alla lingua friulana. Durante il mio periodo di ricerca ho dovuto modo di consultare con i miei referenti scientifici, il Professore Vincenzo Orioles e la Professoressa Piera Rizzolati, che mi hanno indirizzato con preziosi consigli, indicazioni, materiali. Inoltre ho avuto il modo di consultare altri specialisti, fra cui Franco Finco, Linda Picco, Xavier Lamuela, Raimondo Strassaldo, Federico Rossi. Durante la mia ricerca ho utilizzato i seguenti materiali: letteratura specifica indicatami dai referenti scientifici, i numeri del „Plurilinguismo”, gli atti dei convegni e conferenze tenute ad Udine in questi ultimi cinque anni, su argomenti legati al plurilinguismo e alla politica linguistica, leggi sulle tutele delle minoranze, sondaggi ed inchieste relative alla vitalità delle parlate, con particolar riguardo al friulano, dizionari e grammatiche delle lingue minoritarie e dei dialetti, glossari, riviste specializzate, stampa locale e stampa minoritaria, tesi di laurea discusse e in corso di preparazione, materiali didattici, vari materiali informativi.

II. Dopo la legge 482

La legge, com'è ben noto, nasce dopo 40 anni di ritardi e dopo un travagliato iter parlamentare. Non deve sorprendere che il dibattito

continui anche dopo, anzi, a maggior ragione, in quanto ai vecchi punti criticati vengono aggiunti nuovi, legati ai problemi dell'attuazione.

Prima di affrontare l'argomento, c'è da dire però, che tutte le leggi in questa materia, fossero anche le migliori del mondo, vengono sempre sottoposte ad aspre critiche. In primo luogo, ci sono quelli che mettono in dubbio, anche dalla parte delle comunità interessate, l'efficacia e l'utilità, della legislazione in sé. Come tanti esempi anche in Europa dimostrano, una minoranza può sopravvivere per secoli, senza leggi di tutela e può perdere la sua vitalità ed assimilarsi anche con una perfetta legislazione a suo favore. (Probabilmente non è indifferente in quale fase della vita di una minoranza avviene la legislazione).

Le leggi di tutela, poi, per loro natura, sono sempre criticate nei loro contenuti sia dalla parte della maggioranza che da quella della minoranza. La maggioranza, di regola, trova „esagerata” la concessione di alcuni diritti, mentre la minoranza non si sente mai soddisfatta del tutto dei diritti concessi. I problemi derivati dall'attuazione o della mancata attuazione poi, sono sempre infiniti. Si conoscono casi non remoti, in cui sulla carta tutti i diritti sono rispettati, ma in realtà nessuno dei quali viene applicato e rispettato.

Quanto alla 482 in specifico, molti studiosi indicano da un lato la sua tardività e da un lato la frettosità – su pressione di alcuni organismi europei – con cui la legge è stata approvata. Esprimendo giudizi sui risultati della legge, non va dimenticata inoltre, che dall'attuazione si tratta di un arco di tempo troppo breve, necessario appena fare i primi passi, mettere, ad esempio, la cartellistica bilingue, ma non realizzare interventi che necessitano decenni.

II.1. Il ritardo di una politica linguistica per l'Italia

Sfogliando libri che trattano la storia della minoranza in Italia, un fatto che sorprende, che il panorama storico della legislazione sulle minoranze parte sempre dal Novecento, prendendo come punto iniziale o il ventennio fascista, o addirittura il secondo dopoguerra, come se non fosse esistito uno stato italiano anche nell'Ottocento.²⁴⁶ Le seguenti

---

²⁴⁶ Per non parlare della politica linguistica degli Stati preesistenti prima dell'Unificazione della penisola, argomento di cui ho trovato alcuni contributi sparsi ma non una monografia dedicata interamente all'argomento.

citazioni di Pizzorusso (1975: 16) illustrano bene la situazione e la concezione:

Di problemi minoritari, in senso giuridico è possibile parlare, con riferimento all'assetto linguistico dello Stato italiano soltanto in relazione alla situazione realizzata a partire dal periodo successivo alla prima guerra mondiale. Nella fase precedente dall'Unità al 1918, l'Italia si presentava infatti, da questo punto di vista come uno dei più compatti tra gli stati europei, giacché nessuna delle varietà linguistiche o dialetti riscontrabili anche allora sul territorio dava luogo ad una contrapposizione di gruppi sociali effettivamente riconducibili alla problematica minoritaria e tanto meno ad un contrasto di nazionalità.

E più oltre:

E da tener presente che non tutte le situazioni in cui la popolazione di uno stato appartiene a diversi gruppi linguistici danno luogo ai problemi minoritari del tipo a quegli propri degli stati plurinazionali. Infatti, possono aversi nuclei di popolazioni i quali pur parlando una lingua diversa da quella della maggioranza dei cittadini, non si considerano parte di una nazione diversa da quella cui appartiene la maggioranza di essi e possono aversi invece nuclei i quali pur parlando la stessa lingua si considerano invece tali.

Stando alle statistiche del censimento del 1921 con ben otto minoranze nel suo territorio. In un periodo come quello della seconda metà dell'Ottocento, quando in Italia è così forte il sentimento irredentista (basti pensare alla questione delle province italiane in Austria), un'indifferenza verso il problema della diversità entro i propri confini è più che sorprendente, anche se si sa, che in quel tempo i problemi linguistici prioritari furono due: combattere l'analfabetismo e unificare linguisticamente la Penisola.

L'Italia degli ultimi decenni dell'Ottocento poteva avere, come modelli di gestire il problema minoritario: o il francese, tristemente noto, e quello austriaco. Il fatto che la Regione Friuli-Venezia Giulia è dall'inizio è la regione più attiva e militante, può esser spiegato anche con la sua storia e con certe tradizioni ereditate dal periodo precedente, quando faceva parte di uno Stato plurilingue, in cui certi sforzi per l'uso

della lingua friulana vengono riconosciuti anche da Francesco-Salimbeni

Da parte del governo austriaco sono state prese certe iniziative le quali dimostrano un se pur rudimentale orientamento di politica linguistica nei confronti del Friuli, orientamento che invece mancherà sempre al governo italiano. Nel 1843 l'Austria pubblica infatti un manualetto di istruzioni per militari in friulano, più tardi, dopo l'annessione, nella provincia di Gorizia, rimasta austriaca, si cercherà di istruire i contadini nelle tecniche di coltivazione in friulano e nel 1915 non si mancherà di esercitare in friulano la propaganda fra i soldati reclutati nella parte austriaca della regione (Francesco-Salimbeni, 1976, 181)

In Ungheria, invece in questo periodo, dagli inizi dell'Ottocento, periodo di risveglio nazionale in quell'area, il problema sociale più scottante è appunto, quello delle nazionalità (che sono anche numericamente molto consistenti). Per illustrare la diversità delle situazioni, tra i due paesi nella seconda metà dell'Ottocento dal punto di vista del problema, basti citare la famosa legge XLIV \ 1869 (più conosciuta come "legge Eötvös"). Essa pur essendo molto criticata a suo tempo, rifiutata sia dalla maggioranza che dalle nazionalità, successivamente inapplicata in diversi punti, oggi in ambito di studi su politica linguistica viene considerata un „capolavoro del pensiero liberale ottocentesco”.²⁴⁷

Fu la prima volta, nel panorama europeo, che una legge dichiara che i cittadini appartenenti alle minoranze storiche hanno pari diritti individuali, che hanno il diritto di usare le loro lingue nell'amministrazione locale, nella giustizia, nell'istruzione elementare e in quella di livello medio, e hanno il diritto di istituire le autonomie ecclesiastiche e culturali. (Hévízi, 2001: 81)

Le differenze fra le situazioni dal punto di vista delle minoranze sono rilevanti anche nel primo Novecento: mentre l'Ungheria dopo la prima guerra mondiale diventa uno Stato quasi monolingue, però con forti minoranze ungheresi nei nuovi Stati confinanti, l'Italia con l'annessione dei nuovi territori deve seriamente affrontare il problema minoritario.

---

²⁴⁷ L'esame del testo, la ricezione contemporanea e la (ri)valutazione di oggi della legge meriterebbero un saggio a parte, se non addirittura un ciclo di conferenze.

II. 2. Considerazioni generali

Alla riflessione sulla 482 sono stati dedicati i questi ultimi 5 anni una serie di contributi: articoli, saggi, seminari, convegni, studi. (Bonamore, Cisilio, Piergigli, Orioles). Per l'impossibilità di soffermarmi in questa sede su tutti gli aspetti sollevati, come linea di guida seguirei i saggi di Prof. Orioles, pubblicati in volumi *Minoranze Linguistiche e Legislazione nazionale sulle minoranze linguistiche*.

Una critica riguarda l'inventario chiuso delle lingue protette dalla legge²⁴⁸, mentre sarebbe stato più corretto lasciare aperto l'elenco delle comunità linguistiche che potrebbero esser beneficiarie di un riconoscimento e di una tutela. Poi come categorie escluse si parla delle eteroglossie interne, delle minoranze diffuse e delle nuove minoranze. Qui si arriva ad uno degli aspetti più dibattuti, quello che riguarda l'atteggiamento verso i dialetti italiaci (che, come si sa, non sono dialetti dell'italiano) o con terminologia più moderna (eufemistica o di politicamente corretta?) *lingue locali, lingue native, lingue regionali lingue bioregionali*.

Gli studiosi della legislazione delegano ai linguisti il compito di decidere (cfr. Piergigli, Bonamore) quando si tratta di lingua e quando di dialetto. Ma, paradossalmente, la linguistica ugualmente non è in grado di fornire una risposta soddisfacente. Numerosi studi passati e recenti (Schuhardt, Tagliavini, Pellegrini, Vidos) ammettono, che sono piuttosto i criteri extralinguistici a decidere lo status degli idiomi.²⁴⁹

Gli studiosi fanno molti sforzi per trovare una spiegazione valida, scientifica per giustificare la loro posizione, ma a volte sembra che si tratti di un ostacolo psicologico, di paure di esser strumentalizzati da ideologie e politiche. Per un osservatore esterno, ad esempio è difficile accettare il principio dell'alterità, come esso viene attualmente inteso; alterità rispetto a che cosa? Sembra strano, che i dialetti gallo-italici se vengono parlati nell'Italia meridionale vengono tutelati, mentre se parlati nelle loro regioni di origine tale riconoscimento gli viene negato. La

---

²⁴⁸ La legge 1993 ungherese, che è quella in vigore e che corrisponde alla 482, invece parla chiaramente di minoranze storiche, definendo che cosa intende sul concetto di „minoranza storica”.

²⁴⁹ Una rapida occhiata data ai manuali di romanistica, di recenti edizioni è sufficiente ad avvertire le posizioni divergenti in materia (i corso, il galego, il franco-provenzale)

motivazione fornita da Telmon, secondo la quale „la diglossia dialetto romanzo locale – lingua italiana è sempre stata considerata una condizione dio normalità„ (Telmon, 1992: 145) non convince del tutto.

Allo stesso tempo però è perfettamente comprensibile, che nessuno Stato del mondo sarebbe capace di gestire, neanche dal punto di vista organizzativo-finanziario le conseguenza di alzare a decine ancora il numero delle lingue da tutelare...

Una seconda osservazione riguarda il principio di autodefinizione. Un punto delicato, da quando esistono i censimenti ed i diritti linguistici da applicare in base all'appartenenza ad una data comunità. Le possibilità di manipolazioni sono tante, dalla parte di chi censisce, del „potere” e da parte di chi spera di trarre vantaggi di una situazione minoritaria. (L'etnobuisness è una parola nuova, ma una pratica vecchia). Nelle aree di confine, inoltre il senso dell'identità di numerose persone è spesso davvero incerto, senza che si debba supporre motivi di „convenienza” dietro tale comportamento. A parte questo, bisogna fare i conti anche con problemi più complessi, teorico-filosofici, come quello dell'identità, fino a quanto essa è legata alla conoscenza della lingua.²⁵⁰

Mentre è chiaro che non possa esser affidato al singolo la facoltà di scegliersi a sua appartenenza, non è ammissibile neanche il contrario, quando a decidere della tua appertenza etnica sono gli altri. La soluzione sarebbe una combinazione dei due approcci, l'autodichiarazione e il giudizio esterno, come elaborato dal demografo ungherese Hooz. Ma, purtroppo il modello è applicabile solo dove le persone si conoscono, cioè nei piccoli centri. Per quello che concerne l'appiattimento di tutte le condizioni plurilinguistiche. Si tratta di un'obiezione, che spesso viene ricordata dai linguisti a proposito delle lingue minoritarie. Lorenzo Renzi, ad esempio in riferimento alle isole germanofone osserva:

“Le minuseole colonie rimaste, dunque, vivono in isolamento rispetto ai gruppi simili dai quali si sono separati edei quali non hanno condiviso l'evoluzione. Al linguista il loro dialetto appare come un relitto interessante, un dialetto antico ma vivente. D'altra

---

²⁵⁰ Secondo una ricerca condotta in situazione di emigrazione di quarta quinta generazione, quello che rimane dell'appartenenza dopo quando non c'è più, nè la lingua, nè la memoria, quando si perdono tutti i legami, anche la consapolevezza delle origini, rimane ancora il modo di cucinare di certi piatti...

parte, questi paesi da tempo hanno aperto contatti con centri del nostro paese, hanno imparato la parlata dei vicini e un po' alla volta anche l'italiano. L'amore della rarità e dell'esotico non può farci dimenticare, che questi centri, che escono solo da poco da un lungo isolamento e da condizioni di sottosviluppo spesso molto gravi, trovano la loro via *fisiologica* nell'integrazione con le zone circostanti e con l'Italia. Può darsi che questo costi perfino la perdita della lingua. Ma la lingua non è un bene assoluto. Se sopravvivrà, sarà meglio, come è bene che sopravviva ogni forma di varietà. Se no potrà essere museificata, come dal progetto dell'abbé Grégoire. Ogni misura per la sua tutela sarà benemerita. Ma le misure di tutele non potranno assomigliare in nessun modo alle misure adottate per il bilinguismo nel Sudtirolo. Non ha senso, per sé prevedere un uso ufficiale del tedesco (e tantomeno del dialetto locale), o un insegnamento in questa lingua. Ogni tradizione precedente manca, e mancano le basi e le ragioni serie per provare un'innovazione coi radicale. Così io non mi scandalizzo, al contrario di Salvi, (1975, 21) che l'Italia riservi ai Mocheni, tedeschi della Val di Fersina (poche migliaia di abitanti) e ai Sudtirolesi dei trattamenti completamente diversi. E naturale che sia così. La decadenza dei dialetti tedeschi in questi piccoli punti e il progresso dell'italiano e i dialetti italiano-settentrionali vicini non ci possono autorizzare a parlare di *repressione linguistica*. Come ho detto, né il dialetto, né il tedesco letterario vi erano mai stati usati per impieghi ufficiali, scritti o orali. Il loro uso non è mai stato vietato, a differenza del caso sudtirolese. (Renzi, 1981: 154)

Possiamo soltanto concordare con chi dice che, per capire le realtà effettive delle lingue minoritarie, invece di considerare come uguali e come blocchi monolitici e monolingui, che certamente non sono più, bisognerebbe incentivare le ricerche linguistiche e sociolinguistiche, sondare le realtà e i veri bisogni linguistici delle comunità stesse, solo così si possono progettare interventi su misura dei singoli contesti. In questo enorme lavoro un particolare posto spetterebbe alle Università, che in questo momento non sembrano esser interlocutori privilegiati.

II. 3. L'attuazione della 482 in Friuli Venezia Giulia

Nella Regione vive il 36 per cento delle persone appartenenti a minoranze linguistiche in Italia. (E stando alle informazioni del giornale locale in questa zona attualmente si parlerebbero 70-80 lingue). Fra le lingue minoritarie riconosciute sono il friulano e lo sloveno, che pur godendo già in precedenza dei diritti linguistici, essendo la regione a statuto speciale, con il riconoscimento a livello nazionale vedono ampliati i loro diritti. In seguito mi soffermerei su alcuni aspetti riguardanti le minoranze più numerose, gli sloveni e i friulani.

Sloveni

Gli sloveni, territorialmente divisi fra 4 paesi (Slovenia, Austria, Italia, Ungheria), costituiscono uno delle minoranze numericamente più importanti (mentre per l'Ungheria sono quella più piccola). La convivenza delle due etnie, già dai tempi dell'appartenenza all'Austria è stata più che problematica, ne testimonia tutta la storia recente. La tensione fra i due popoli anche se diminuita, è sempre tangibile, il che non rende facile neanche l'attuazione della legge in esame.

Basti ricordare che nel tempo trascorso dall'approvazione della 482 sono stati ricordati alcuni anniversari (la nascita della Regione FVG nel 2003, il 50-esimo del ritorno di Trieste all'Italia nel 2004, il 30-esimo del Trattato di Osimo nel 2005) che erano altrettanti momenti per riaccendere vecchie polemiche e rancori. A questo fatto non si può prescindere, in quanto una legge deve „operare” in un determinato contesto sociale, non può essere considerato né un problema veramente linguistico, né giuridico.

Fra le critiche sollevate da parte della comunità slovena al primo posto sta che nella precedente Legislatura non si è riuscito ad approvare la lista dei Comuni in cui si deve applicare la Legge. Poi, i mancati finanziamenti e il disinteresse nell'applicare la legge nella radiotelevisione pubblica (critica, quest'ultima confermata anche dagli organismi europei). L'unico risultato positivo della 482, riconosciuto dalla comunità è la statalizzazione della scuola bilingue di Natisone.

Un'altra caratteristica nel dibattito intorno ai diritti della comunità slovena in Italia è che un punto di vista preso sempre in considerazione è quello riguardante la situazione della comunità italiana in Slovenia e in Croazia. Tutto questo è molto familiare all'osservatore ungherese, in

quanto per motivi storici ben noti, l'Ungheria ha un rapporto analogo a quello che esiste fra Italia e Slovenia almeno con quattro Stati limitrofi.

Fra le tante polemiche socio-culturali (una fiction sulle foibe, episodi di intolleranza, mancanza della toponomastica bilingue, della carta di identità bilingue, ecc.) un particolar posto spetta alla „questione del resiano”, dialetto arcaico dello sloveno, che alcuni vorrebbero sottrarre dal dominio dello sloveno, definendolo „protoslavo, veteroslavo”, più vicino al polacco che allo sloveno.

Perchè la situazione migliori e la società si avvii verso un plurilinguismo bilanciato, probabilmente bisogna ancora aspettare alcuni decenni. Se gli sloveni sono sempre stati, soprattutto (ma non esclusivamente) per motivi linguistici sentiti come troppo diversi, l'esistenza dell'altra popolazione, al contrario, veniva messa in dubbio e relegata al rango di dialetto per la sua affinità con l'italiano.

Friulani

Il friulano anche prima dell'attuazione della legge apparteneva alle minoranze più seguite e più attive in Italia. Attualmente numerose istituzioni operano per la lingua friulana, (tra cui non è sempre facile orientarsi, capire le sfere di competenze e profili). Fra le istituzioni si ricorda l'attività della CIRF e quella del CIP, (che fra i suoi 7 progetti in corso 3 sono anche di interesse del friulano. Dal quadro d'insieme (il numero delle iniziative, delle pubblicazioni, dei convegni, dei vari progetti in corso) si ha l'impressione di una comunità molto vitale, che ha saputo utilizzare le possibilità offerte dalla Legge.

Meno positivo è che nonostante gli sforzi, il friulano come lingua parlata è in calo, così la priorità assoluta della politica linguistica del friulano è quella di sensibilizzare la gente a parlare e trasmettere la sua lingua. Numerose sono le iniziative, le campagne rivolte ai genitori, ai bambini, ai giovani. Una svolta si avverte anche nella presentazione dell'immagine del friulano, non come lingua del passato e delle tradizioni, ma come „furlan lenghe viva”. moderna, adatta a scopi di comunicazione di una società moderna.

In questa molteplice attività è inevitabile che ci siano differenze di idee, c'è chi spenderebbe meno energie (e finanziamenti) per certi settori e ha altre idee per la strada da seguire per il mantenimento della lingua, un compito sarà quello di trovare le giuste proporzioni fra i singoli interventi.

Ogni iniziativa suscita polemiche, perché in questo campo delicato non ci sono ricette che funzionano. Ad esempio, l'introduzione della lingua minoritaria nel sistema scolastico in certi contesti ha giovato, in altri ha nociuto alla vitalità della lingua. Ugualmente avviene con l'uso nei contesti non di tradizionali impiego, come gli usi amministrativi, in cui alcuni vedono l'unica chance della sopravvivenza, altri invece il colpo di grazia.²⁵¹

III. Elaborazione

Il secondo argomento studiato riguarda il processo di elaborazione linguistica delle lingue romanze in Italia. L'argomento è stato reso attuale dalla 482, in quanto alcune sue disposizioni rendono indispensabile il possesso di una lingua normalizzata, con una grafia unitaria (almeno per gli usi istituzionali) nonché di un lessico settoriale. In mancanza di questi strumenti resta illusorio parlare, ad esempio, dell'uso di queste lingue come veicolari nel contesto scolastico. Così è stata data una nuova spinta ad un processo iniziato molti anni fa.

Fra le lingue tutelate si hanno lingue che possono riferirsi a lingue culturali elaborate nei rispettivi paesi di riferimento (tedesco, sloveno, croato, francese, albanese, greco, catalano) lì il problema riguarda la distanza, a volte divario che esiste fra i dialetti arcaici effettivamente parlati da queste comunità e lo standard nazionale, problema certamente da non sottovalutare.

Un altro caso specifico riguarda il provenzale e il franco-provenzale, che si trovano in situazione subordinata nei rispettivi paesi in cui vengono parlati, e sono privi di una koinè.

Tre delle lingue invece, il friulano, il ladino dolomitico, il sardo, idiomi romanzi propri della penisola italiana, possono solo „contare sulle proprie forze”, devono stabilire la grafia, la koinè, e costruire il lessico settoriale. Il processo di questo intervento di pianificazione è lungi dal essere compiuto e le tre lingue sopraelencate si trovano a diverse fasi di questo cammino.

Nella situazione migliore si trova il friulano, anche se sul grado della sua normalizzazione si trovano divergenze nella letteratura specifica.

---

²⁵¹ Anche il linguaggio delle polemiche, altamente enfatico, con le sue metafore meriterebbe un piccolo contributo.

Alcune considerano compiuta la normalizzazione della grafia, altri sono meno ottimisti. Ma indubbiamente, la situazione del ladino, diviso fra due regioni e tre province e due lingue di riferimento', il tedesco e l'italiano, la mancanza di una lunga tradizione scritta, parlata da un numero di persone molto minore rispetto al friulano si trova in una situazione peggiore. Nonostante il numero alto della popolazione, per motivi storici e sociolinguistici non ci sono molti risultati neanche per il sardo, anche se devo dire che, a parte di un quaderno del Sardo unificato e alcuni articoli, non sono riuscita a trovare quasi niente che riguarda la loro situazione.

Una delle esperienze più interessanti che ho sperimentato, che l'elaborazione linguistica, oltre ad essere un problema tecnico, come appare, in realtà è anche un problema ideologico e psicologico. Una parte dei linguisti, come ho appreso è decisamente contrario all'elaborazione, che significa uno snaturamento della lingua. I fautori dell'elaborazione invece invitano la gente di vincere le resistenze e di accettare che i linguaggi settoriali sono ricalcati sugli internazionalismi e sull'italiano, e non considerare la lingua come „bastarda”.

Un altro aspetto psicologico è quello di accettare una grafia, una forma „generale”, non della propria variante. L'elaborazione resta un settore molto interessante per il linguista, ma senza dubbio l'accettazione delle proposte è al di fuori delle sue competenze. E deve rassegnarsi a non poter vedere mai i frutti del suo lavoro. La storia dei linguaggi settoriali (anche quella ungherese) dimostra, che per la stabilizzazione del lessico settoriale ci vuole molto tempo, deve essere un processo spontaneo e naturale. Sempre nel caso dell'ungherese ci sono state diverse proposte, avanzate dallo stesso autore, in forma di sinonimi, soluzioni proposte fra forme latine, latinizzate, ungheresi, o proposte fatte da autori diversi, presentate in periodi diversi. Alcune vennero accreditate dall'uso, altre no, e non c'è nessuna spiegazione logica del perché la comunità dei parlanti avesse accettato alcune forme e rifiutate invece altre, create secondo la stessa logica. In molti ambiti si è conservata una doppia terminologia, accanto agli internazionalismi. Esiste anche la parola ungherese (calco o no), e la scelta dei sinonimi non dipende tanto da una volontà di politica linguistica di chi scrive, ma dal tipo di pubblico, dal genere, dallo stile, dal registro, eccetera. I dopponi coesistono come varietà diastratiche e diafasiche.

Dal punto di vista tecnico, nel caso delle lingue, che hanno come Dachsprache una lingua che appartiene allo stesso ceppo linguistico, una delle difficoltà è quella di non allontanarsi troppo dalla lingua di riferimento, ma differenziarsi anche dall'essa.

Consultando i dizionari di talian-furlan, di recente pubblicazione – *Dizionario talian furlan di edilizia e di costruzioni*, *Dizionario talian furlan di informatiche e di nuove tecnologie*, *Dizionario talian furlan di viabilità e il trasporto*, *Dizionario talian furlan di industria commercio ed imprese*, *Dizionario talian furlan di diritto*, *Dizionario talian furlan di ambiente* –, nella maggior parte si tratta dell'adattamento fonetico del termine italiano. A volte però si trovano delle soluzioni differenti, o parole appartenenti al lessico tradizionale, come nel caso della costruzione, a volte „interpretazioni” di un termine italiano. Esempi al primo gruppo *ripostiglio-stanzin*, *sottotetto-cjast*, *gronda-linde*, *chiostro-barachin*, *tegola-cup*, al secondo: *foro-tribunal*, *lucro assente-guadagno mancjat*. Inoltre è osservabile un tentativo di ridurre il numero di anglicismi. *softwar-programi*, *hardwar-machinari*, *copyright-drit di autor*, *lobby-grup di poder*, *on line-in linea e cosi via*.

Siccome nessuno è in grado di prevedere la riuscita o meno delle operazioni di ingegneria linguistica e gli esempi positivi e negativi non mancano neanche qui, sarebbe logico di assumere un atteggiamento di sostegno di tali iniziative ed affidare alle comunità, al futuro, se accreditare le coniazioni.... Ma si tratta di operazioni molto costose, ed esistono anche stime su quale soglia „demografica” non conviene iniziare un'operazione del genere.

IV. La scuola

Un'istituzione di primaria importanza nella legislazione sulle minoranze è sempre stata la scuola. Anche se il ruolo attribuito alle scuole viene messo ultimamente in discussione. La presenza della lingua locale nella scuola ha una lunga storia anche in Italia, a partire dal famoso programma „Dal dialetto alla lingua”.²⁵²

Il dibattito sul ruolo delle lingue locali nella scuola accompagna sin dall'inizio il fenomeno. Oltre che un problema di politica linguistica di

---

²⁵² Dal questo punto di vista educativo non è rilevante lo status giuridico della parlata, cioè se si tratta di dialetto e di lingua.

cui la scuola fu principale strumento (per fare un esempio vicino, le associazioni „Pro Patria” e „Cirillo e Metodo” nell’Istria austriaca) è anche un problema di standard, di koinè, di varianti, di grado di elaborazione.

L’educazione linguistica in una regione plurilingue ha due principali aspetti, l’istruzione nella propria linguamadre e la conoscenza della lingua delle altre comunità con cui convive.

In Ungheria ci sono due tipi di educazione bilingue, di modelli forti, secondo la classifica di Baker, uno di mantenimento, per le minoranze, e uno di arricchimento culturale.²⁵³ Esaminando la situazione dell’educazione o istruzione bilingue non è difficile trovare molti parallelismi. A parte i problemi tecnici (elaborazione dei metodi, formazione dei docenti con competenze adeguate, materiali) possono esser menzionati degli altri, legati alla mentalità. Stenta ad esempio a diffondersi la concezione che vede nell’apprendimento linguistico solo uno strumento per la promozione sociale, un valore economico, così nonostante gli sforzi non esiste molta disponibilità di imparare lingue, non di grande diffusione, come quelle dei popoli a noi vicini (soprattutto idiomi slavi).

In entrambi contesti si lavora tanto, ultimamente anche nello spirito del Framework (ossia „Quadro comune di riferimento”), per l’educazione del nuovo cittadino europeo, plurilingue, anche con competenze parziali.

V. Conclusione

Concludendo la mia relazione, mi preme di osservare, che lo studio della politica linguistica di un paese richiederebbe, fra l’altro, un legame continuo con la realtà politica del paese in questione, è difficile studiarla da fuori. Certo che le possibilità offerte dalla tecnologia, potrebbe facilitare il contatto, ma non è sufficiente. Un confronto con le esperienze del proprio Paese può essere sempre interessante, soprattutto se concernente alcune problematiche del mondo contemporaneo, come il

---

²⁵³ In Ungheria, proprio nella città di Pécs funziona dal 1987, presso una scuola superiore, una sezione bilingue italiano ungherese, di tipi tardivo culturale, dove gli studenti ungheresi, dopo un anno di „immersione linguistica”, studiano materie curriculari in lingua italiana. Una sperimentazione (cui ho preso parte per 15 anni) che potrebbe esser interessante per uno scambio di esperienze.

plurilinguismo, l'effetto linguistico della globalizzazione, l'immigrazione, l'educazione plurilingue, ecc.

Nel caso della lingua e cultura friulana, è ovvio che uno senza avere la competenza in lingua, non si possono aggiungere molte novità alle ricerche. Ma gli osservatori stranieri potrebbero invece esser utili, per la divulgazione nel proprio ambiente (che è un ambiente universitario) della conoscenza del mondo friulano, il che non è un aspetto da sottovalutare. Quella della presenza all'estero potrebbe essere un'altro strumento di valorizzare la lingua, ma come se questo aspetto non ci fosse fra gli orientamenti della politica culturale. Gli specialisti provenienti da un paese con un altro grado di plurilinguismo che è sempre stato l'Ungheria – non per caso viene sempre citata la frase dell'Istituto Mororum, di Santo Stefano, primo re d'Ungheria, secondo il quale „un paese monolingue è debole” –, avrebbero sicuramente molto da dire sui vari aspetti del plurilinguismo.

Bibliografia

- Dell'Acquila, V. – Iannacaro, G. *La pianificazione linguistica*, Carrocci, 2006.
- Du Parry, *The Challenges to Multilingualism today*, Oxford, 2002.
- Francescato, G. *Udine. La lingua*, Casamassima, Udine.
- Francescato, G. – Salinbeni, F. *Storia, lingua, società in Friuli*, Casamassima, Udine, 1976.
- Hévízi J. *Autonómia – típusok Magyarországon és Európában*, Püski, Budapest, 1995.
- Orioles, V. *La legislazione nazionale sulle minoranze linguistiche*, Forum, Udine, 2002.
- Orioles, V. *Le minoranze linguistiche*, Il Calamo, Roma, 2003.
- Piergigli, V. *Lingue minoritarie ed identità culturali*, Giuffrè, Milano, 2001.
- Pittana, A. – Mitri, G. – De Clara, L. *La nomenclature des Matematichis*, Codroipo, Istitut Ladin Furlan „PRE Checco Placeran” 1997.
- Pizzorusso, A. *Il pensiero linguistico tra stato nazionale e autonomie regionali*, Pacini Editore, Pisa, 1975.
- Renzi, L. *La politica linguistica della rivoluzione francese*, Liguori Editore, Napoli, 1981.
- Strassoldo, R. *Lingua, identità, autonomia*, Ribis, Udine, 1996.
- Telmon, T. *Le minoranze linguistiche in Italia*, Edizione dell'Orso, Alessandria, 1992.
- Tessardo, M. *Minoranze linguistiche e immagine della lingua*, Francoangeli, Milano, 1990.

Toso, F. *Frammenti d'Europa*, Baldini – Castoldi, Milano, 1996.

Vicario, F. *Lezioni di lingua e cultura friulana*, Società Filologica Friulana, Udine, 2005.

Vicario, F. (a cura di), *Dizionari Talian-Furlan dal Ambient, Dizionari Talian-Furlan di Dirit, Dizionari di Talian-Furlan di Industrie, cumiere e imprese, Dizionari Talian-Furlan di edilizie e costruzions, Dizionari Talian-Furlan di viabilitat e traspuarts*, CIRF, Udine, 2004.

FRANCIA-SVÁJC ÉS OLASZ-SVÁJC NYELVI VISZONYAI

A négy nemzeti nyelvből álló svájci egységet a német, a francia, az olasz és a rétoromán nyelvterület alkotja. A köztük fennálló viszonyt a német nyelv erős dominanciája jellemzi. Bár Wallis és Biel kivételével a nyelvhatárok alig változtak a középkor óta, az 1848 után megindult nagy népmozgás következtében a nyelvi határokon sok vegyes nyelvű közösség alakult ki. A képet tarkítja, hogy mindegyik nyelvközösségben máig él a dialektus és a standard nyelv. Tanulmányomban a francia és az olasz nyelvterület néhány sajátosságát kívánom bemutatni. Ahogy a mellékelt térkép is mutatja, az ország nyugati, azaz Franciaországgal határos kantonjaiban a francia, míg az Olaszországgal határos déli kantonokban az olasz nyelv a terület domináns nyelve.

A francia nyelvterület

Az észak-francia (*langue d'oïl*) és a dél-francia, azaz provanszál vagy okcitan nyelv (*langue d'oc*) elkülönülése a VI-VII. századra tehető (Schläpfer – Bickel 2000: 140-144). A XIX. század második felében azonban az észak-franciából kivált az ún. franko-provanszál, amivel egy harmadik galloromán nyelvterület jött létre. Francia Svájcot²⁵⁴ az utóbbi két dialektus jellemezte. Genf, Neuenburg, Waadt, valamint Freiburg és Wallis kantonok francia területei és Dél-Jura egy része a franko-provanszált beszélte, míg Dél-Jura egyéb helyei illetve Jura kanton az észak-francia dialektust. Mára a patois, azaz a galloromán nyelvcsoporthoz tartozó dialektusok majdnem kihaltak. Ennek okai a reformáció, a hugenották bevándorlása és a forradalom. Még leginkább Wallis, Freiburg és Jura kantonok őrzik ezt a tájnyelvet, bár a 2000. évi népszámlálás szerint még a családon belül is csekély a patois jelenléte (Lüdi – Werlen 2005: 39-40). A svájci állampolgárságú lakosok körében 0,4% azok aránya, akik csak a dialektust ismerik, 0,9 %-a mind a dialektust mind a francia nyelvet, s 94,3%-a kizárólag a francia nyelvet.

---

²⁵⁴ Romandie, Suisse romande, Welschland, Welschschweiz, Westschweiz elnevezések jelölik francia Svájcot.

A külföldi lakosság körében 0,3 – 0,1 – 66,4%-ra tehetők ugyanezek az arányok.

A francia nyelv a XIII. században váltotta fel a latint mint írott nyelvet. Egyes régiókban azonban ez csak a francia forradalommal következett be. A nyelvnek mind az irodalmi, mind a köznyelvi formája jelen van a térségben, ez nagyjából megfelel a standard franciának, így a megértés nem okoz problémát egy francia svájci és egy anyaországbeli francia közti párbeszédben. Az eltérések főként a regionális szókincsben (leginkább a számnevek használatában) és a kiejtésben érződnek. A nyelvhatárok mentén erős a germanizmusok hatása. Megtalálhatók az egész francia Svájceira jellemző hangalaki, nyelvtani és lexikai sajátosságok, amelyek jelen vannak a régióval határos francia területeken is. Elkülönülnek az egyes területekre jellemző hangalaki, nyelvtani és lexikai variánsok, valamint a tipikus svájci intézményeket, jelenségeket jelölő kifejezések, amelyek a négy nyelvi régió mindegyikében fellelhető fogalmak (nyelvi parallelizmus).

Francia Svájc területén számos egyesület jött létre, amelyek a francia nyelv és dialektusai támogatását tűzték ki célul. A Neuenburgi Egyetemen működik a *Centre de dialectologie et d'étude du français régional* központ²⁵⁵, amelynek célja a nyelv történetének és állapotának vizsgálata. A dialektus fennmaradását szolgálják a *Fédération des patoisants romands* szervezet, valamint a *Radio Rhône*, *Radio Fribourg* és a *Fréquence Jura* adók (Schlöpfer – Bickel 2000: 161-162) is, amelyek nyelvjárásban szólnak a hallgatókhoz. 1961-ben alakult az *Alliance culturelle romande* nyugat-svájci egyesület, amely jelenleg *Présences* címen jelentet meg évente folyóiratot.²⁵⁶ A kulturális együttműködést szolgálja a Pro Helvetia támogatásával 1985-ben Párizsban megalapított *Centre culturel suisse*.²⁵⁷

Jura kanton alkotmánya külön rendelkezik a tájnyelvek védelméről. Az 1995/96-os tanévtől pedig az általános iskolákban fakultatív tárgyként választható a jura tájnyelv.

---

²⁵⁵ Centre de dialectologie et d'étude du français régional. www2.uninc.ch

²⁵⁶ Alliance culturelle romande. www.hls-dhs-dss.ch

²⁵⁷ Centre culturel suisse. www.cesparis.com

Az olasz nyelvterület

A délről Olaszországgal határos Ticino kanton, valamint Graubünden kanton déli területének hivatalos nyelve az olasz, amely jogilag Svájc egyik hivatalos és nemzeti nyelve, a gyakorlatban azonban inkább csak hivatalos nyelvként van jelen.

Nyelvi szempontból két dolgot tartok fontosnak megjegyezni. Egyrészt, hogy a 83,1%-os olasz nyelvű és a 8,3%-os német nyelvű lakosság mellett 6,8%-os a nem svájci nemzeti nyelvet beszélők aránya (Bianconi – Borioli 2004: 40). Másrészt pedig, hogy egész Svájc területén az olaszok alkotják a vendégmunkások többségét. Ez utóbbi ugyanis megmagyarázza, miért az olasz a közvetítő nyelv a különböző nemzetiségű vendégmunkások között Svájcban (Schläpfer – Bickel 2000: 182). Statisztikával alátámasztva ez annyit jelent, hogy az olasz nyelvi régió kivül 6.626 fő jelölte az olaszt fő nyelvnek a 2000. évi népszámláláson, s ők 99 különböző államból érkeztek, többek között Spanyolországból, Horvátországból, Macedóniából (Bianconi – Borioli 2004: 124). Mindezek érthetővé teszik Antonini és Vassere állítását (Antonini – Vassere 1990: 137), amely szerint az olasz nyelv hat variánsa különböztethető meg Svájcban: a Ticinóban beszélt olasz; a Graubünden kanton olasz nyelvű területén használt olasz; a helvét olasz (Svájc nem olasz kantonjaiban fejlődött nyelv); a föderális olasz (Bernben a közigazgatás szövegeiben, fordításaiban használt nyelv); az olasz bevándorlók nyelve; a különböző származású munkások között közvetítő nyelvként használt egyszerűsített olasz. Antonini és Vassere a Ticinóban beszélt olasz nyelv alatt a ticinói regionális olasz nyelvet érti, és a kantonon belül nem tesznek további felosztást.

A kanton földrajzi adottságának köszönhetően a helyi dialektusok egymástól elkülönülve fejlődtek. A hegyvidéki területeken, az Alpok nyúlványainál, Basso Sottoceneri területén beszélt dialektusokban visszatükröződnek a terület jellemzői: az eltérő mentalitás, étkezési szokások, tulajdonviszonyok. Ma már a családon belüli fő nyelv is az olasz (2000-ben 55,2%). A családok 18,7%-ában az olasz együtt használatos a dialektussal, és csupán 16,8%-nál használatos csak a dialektus. Az iskolában a diákok 11,1%-a használja rendszeresen a dialektust. A munkahelyen használatos nyelvi repertoárban nincs utalás a dialektus használatára. Az olasz nyelv 98,6%-os használata mellett 22,0% a német, 16,9% a francia és 11,0% az angol jelenléte (Lüdi – Werlen 2005: 40-87).

Az olasz nyelvű lakosság nincs nagy számban jelen az olasz régiókn kívül. Német Svájcban 3,0% (1990: 4,3%), francia Svájcban 2,9% (1990: 4,2%), rétoromán Svájcban 1,8% (1990: 2,1%) az arányuk. Összehasonlítva az 1990. évi népszámlálási adatokkal, látható, hogy mindhárom nyelvi régióban csökkent a jelenlétük 26,7 – 27,5 – 8,9%-kal (Bianconi – Borioli 2004: 117). A három nem olasz régió bemutatásából pedig látható, hogy az oktatásban az olasz nyelv tanítása háttérbe szorult a német, a francia és az angol nyelvekkel szemben.

Az olasz nyelv fennmaradását és hétköznapi jelenlétét szolgálják az olasz nyelvű újságok, mint a *Corriere del Ticino*, a *Giornale del Popolo*; az olasz nyelvű tv- és rádióadók, a *Radiotelevisione svizzera di lingua italiana*. A sajtó, a rádió és a televízió határok nélküli információs eszközök olasz Svájc és Olaszország között. Olaszországból évente több millió újságot importálnak Svájcba, gondoljunk a *La Gazzetta dello Sport* és a *Corriere della Sera* napilapokra. Ugyanakkor Olaszország északi régiójában is olvasható a legnagyobb ticinói napilap, a *Corriere del Ticino*. A kioszkokban kapható napilapokból azonban péntekenként dupla mennyiség kel el a tv-mellékletnek köszönhetően. A ticinói könyvkiadók kevésbé keresettek az olasz piacon.

Ellenben a rádió- és televízióadások erős kapcsolattartó-elemek Svájc és Olaszország között. Olasz Svájc volt az utolsó helvét régió, amely saját rádió- és televízióadóval rendelkezett (előbbi 1933-tól, utóbbi 1958-tól). A rádió *Radio Monteceneri* néven alakult a háború előestéjén. A háború alatt nőtt a jelentősége a szabadság és függetlenség szellemében szóló műsorainak köszönhetően, amelyet titokban egész Észak-Olaszországban hallgattak. A régi generáció még ma is hű az adóhoz (*Rete 1*), sőt fiatalokat is meghódított, akik azonosultak a lombard régió információs, kulturális és szórakozási igényeivel.

A televízió kezdete Svájcban az ötvenes évekre tehető Lausanne, Bazel és Zürich központokkal. 1957-ben az *SSR (Schweizerische Radio- und Fernsehgesellschaft)* megkapta az engedélyt a sugárzásra. Kezdetben kb. ötven előfizetővel számolt. A következő évben már rendszeresen közvetített német és francia nyelven. A Zürichből és Genéből közvetített olasz nyelvű kommentárok eljutottak Ticino kantonba is. Olasz Svájc területén elsőként igazából az olasz *RAI* hódított. Amikor azonban elkezdődött a *TSI (Televisione della Svizzera Italiana)* működése (amely hangsúlyozta az olasz svájci és svájci valósággal való azonosulást), egyre jobban elterjedt a ticinói és a

graubündeni területen, majd meghódította Olaszország egyes vidékeit is. Bár a nyolcvanas években nem volt létjogosultsága Olaszországban, de 1995-től, a Róma és a helvét hatóságok közti egyezménynek köszönhetően, a *TSI* Lombardia és Piemonte tartományokban újból fogható lett. Ma kb. 7 millióra tehető a potenciális közönség száma. Egy 1995-ben végzett felmérésből kiderül, hogy olasz Svájcban a legnézettebb olasz nyelvű programokat a *TSI* szolgáltatja (26%, főműsor időben 32%), ezt követi a *Canale 5* (15%), a *Raiuno* (11%), a *Raidue* (10%), az *Italia 1* (9%) és a *Raitre* (5%).

Nyelvkutatási szempontból a Giubiascóban működő *Osservatorio linguistico* tesz a legtöbbet, amelynek célja, hogy felmérje a kanton szociolingvisztikai és nyelvi helyzetét; eredményeit publikációk formájában nyilvánosságra hozza. Ezek között találjuk az 1994-ben megjelent *Lingue nel Ticino* című könyvet, mely az olasz nyelv kapcsolatát vizsgálja a Ticinóban meglévő egyéb nyelvekkel. A *L'italiano in Svizzera*²⁵⁸, 1995-ben kiadott könyv az 1990. évi népszámlálás adatait dolgozza fel az olasz nyelv szemszögéből a Konföderáció területén. Sandro Bianconi Val Bregaglia-ban végzett (az olasz nyelv helyzetéről) kutatásáról szól az 1998-ban megjelent *Plurilinguismo in Val Bregaglia* című kiadás.²⁵⁹

1980. szeptember 5-én megnyitották a Gotthard-alagutat az autóforgalom előtt is, melyről a *Corriere del Ticino* napilap külön mellékletet készített. Az 1882. évi vasúti átjáró után így teljesen megnyílt az út az Alpokon túli régiókba (Ghiringhelli 2003: 152-155).

Az egész XX. századot átlengte a népmozgásoktól való félelem, amely érintette a szokások, a nyelv és a kultúra világát is, azaz a latin lélek eredeti mivoltát. A nyolcvanas évek azonban változást hoztak. Elhunytak azok a hazafiak, akik a helvét olasz eszméért harcoltak.²⁶⁰ Másrészt az 'italianità', a 'törzs védelme', 'személyiség', elveit lassanként felváltotta a 'Ticino nyílt régió', 'regionális identitás' eszméje.

---

²⁵⁸ Az említett két könyvet magam is használtam.

²⁵⁹ További példák: Antonini – Moretti, *Le immagini dell'italiano regionale* (2000), *Famiglie bilingui* (2000), Ghiciler, *La lingua degli anziani* (2005).

²⁶⁰ Basilio M. Biucchi, Piero Bianconi, Virgilio Gilardoni, Vincenzo Snider.

Közös jellemzők

A francia nyelv is, az olasz nyelv is kisebb közösség nyelve, mint a domináns német. A fenti sorokból azonban jól látható, hogy mindkét nyelv esetében sok fórum támogatja a nyelv fennmaradását. Természetesen a francia esetében ez túlzó kifejezés, azonban az olasz helyzete kevésbé áll szilárd lábakon, főként az olasz nyelvű kantonokon kívül. Nyelvi tekintetben a latin nyelvnek, valamint a közös földrajzi, politikai, gazdasági egységnek (azaz Svájcnak) köszönhetően párhuzamok figyelhetők meg. Ezt az alábbi példákkal szeretném alátámasztani:

le Conseil fédéral	il Consiglio federale
le Grand conseil	il Granconsiglio
le canton	il cantone
le lac Léman	il Lago Lemano
le Lötschberg	il Lötschberg
le Cervin	il Cervino

A svájci multikulturalitás az ország sokszínűségének záloga, bár annak ellenére, hogy a társadalmi konszenzus és az állami szándék igyekszik fenntartani ezt az állapotot, a kis nyelvek visszaszorulása (Svájc esetében az olasz és a rétoromán), illetve a német dominancia és a globalizáció hatására az angol előretörése egyre inkább ezen állapot ellen hat.

Felhasznált irodalom

Antonini, F. – Vassere, S. L'italiano del canton Ticino e i suoi rapporti lessicali con il tedesco e l'italiano standard, in Jean-Pierre V. – Max Ernst H. *La Suisse face à ses langues. Die Schweiz im Spiegel ihrer Sprachen. La Svizzera e le sue lingue*, Verlag Sauerländer, Aarau et Francfort-sur-le Main, 1990, 137.

Bianconi, S. – Borioli, M. *Statistica e lingue*, Ufficio di statistica, Bellinzona, 2004, 40, 117, 124.

Ghiringhelli, A. (a cura di), *Il Ticino nella Svizzera*, Dadò, Locarno, 2003. 152-155.

Lüdi, G. – Werlen, I. (et al.), *Die Sprachenlandschaft Schweiz*, Bundesamt für Statistik, Bern, 2005. 39-87.

Schlöpfer, R. – Bickel, H. (Hrsg.), *Die viersprachige Schweiz*, Verlag Sauerländer, Aarau, 2000. 140-144, 161-162, 182.

MOKEN: EGY ARCHAIKUS NÉMET NYELVJÁRÁS AZ OLASZ ALPOKBAN

A moken közösség Északkelet-Olaszországban él Trento mellett az Alpokban, a Fersina-patak völgyében. Német nyelvjárásukkal nyelvszigetet alkotnak az olasz többségi környezetben. A kis nyelvi közösséget Palù del Fersina, Fierozzo, Frassilongo és Roveda alkotja. Ez utóbbi közigazgatásilag Frassilongéhoz tartozik. A falvak összlakossága mintegy ezer fő (Toller 2004: 280). A következőkben a mokenek nyelvét és szociolingvisztikai helyzetét fogom bemutatni.

Történeti előzmények

A mokenek elődei Tirolból származnak. Első csoportjaik a XIII. században érkeztek mostani lakhelyükre, s azért hagyták el a túlnépesedett tiroli területeket, hogy megművelhető földet találjanak. Ez a hegyvidék akkor nagybirtokos urak kezében volt, akik kiadták birtokaikat az ott letelepedni szándékozó parasztsaládoknak (Toller 2004: 281). A betelepülők erdőirtással egyre nagyobb területeket tettek művelhetővé. Ebben az időben jöttek létre az állandó települések, korábban ugyanis csak időszakos legeltetésre használták a vidéket a környékbeliek. A második nagy betelepülési hullám a XV. században zajlott. Ezekben az években bányászok érkeztek, akik az újonnan megnyitott vas-, ezüst- és rézbányákban találtak munkát. Ez utóbbiak szintén a tiroli területekről telepedtek át, s ugyanazt a német nyelvjárást beszélték (Piatti 1996: 139). A bányák a XVI. század közepéig éltek virágkorukat, azt követően kimerültek, s bezárták őket (Wurzer 1998: 48).

Elnevezésük

Furcsa elnevezésükre többféle magyarázat született már. Az egyik elképzelés szerint a *mackern* ősi német szóból ered, melynek jelentése 'ütni a vasat', azaz megmunkálni a fémeket. Egy másik nézet képviselői az *i mag net* (ném. *ich mag nicht*) szókapcsolatból indulnak ki, mely azt jelenti, hogy 'nem szeretem'. Ez utalhat az olaszokhoz képest

zárkózottabb természetükre. A legvalószínűbb magyarázat viszont az, hogy a 'csinál' jelentésű *machen* ige nyelvjárási alakjáról van szó, mert a beszélők igen gyakran használják ezt az igét (Piatti 1996: 56). Írott formában először 1821-ben fordul elő a név, amikor a közeli kisváros, Pergine papja, don Francesco Tecini leírja, hogy a környékbeli hegyekben használt nyelvet mokenek hívják. Szóbeli formában már előtte is használták (Piatti 1996: 56).

Az elnevezés ma nem csak a három falu lakosságát érinti. A Fersina-patak völgyében lévő többi település lakossága is magáénak vallja ezt a nevet: azok a falvak is, ahol sosem laktak mokenek, s a nyelvet sem ismerik. Az eredetileg egy népcsoportot jelölő kifejezés jelentésköre kitágult, s egy földrajzi egységen belül élők nevévé vált. A völgyet mokenek völgyének is hívják.

A nyelvjárás

A Tirolból hozott német nyelv egy dél-bajor nyelvjárás (Rowley 1994: 148). Írott nyelvi emlékek alig vannak, hisz a nyelv a korábbi időkben kizárólag szóban élt. A róluk szóló hivatalos iratok is latinul íródtak, mert betelepedésük idején ez volt a hivatalos nyelv, s a helyi jegyzők sem voltak németek. A legrégebbi írott moken nyelvemlék a Biblia néhány sorának fordítása: Lukács evangéliumából a tékozló fiú történetének 11-32. sora (Piatti 1996: 816).

A latin környezet többszáz év alatt jelentős hatást tett rájuk. Nemcsak a nyelvjárás szókinése vett át elemeket a környező olasz nyelvből, elsősorban a trentinói dialektusból, hanem nyelvtani rendszere is ennek mintájára változott. Újabb nyelvi fejlesztéseik nagy részében megfigyelhető a hatás. A szenvedő szerkezetet például nem csak a létigével, hanem a „jön” igével is ki tudják fejezni, mely *khemennek* hangzik (Rowley 1994: 148). A szókinestet illetően olasz jövevényszó a *nu'na* (ol. nonna) 'nagyamama', a *tschae* (ol. cena) 'vacsora', az *alura* (ol. allora) 'akkor' vagy a *schubet* (ol. subito) 'rögtön'. Mivel a nyelvjárás beszélői elszakadtak saját nyelvterületüktől, számos alakot megőriztek abban az állapotban, ahogy az elszakadás idején használták őket. Nyelvükre tehát a latin hatás mellett az archaikus bajor típusú német formák jellemzők, pl. *hunt* (ném. Hund) 'kutya' (Rowley 1994: 149). Érdekességképp következzen néhány szó, kifejezés moken nyelven. A számok egytől tízig: *Oa's, Zboa, Draï, Viar, Vinf, Secks, Sim, Ôcht, Nai'n, Zeichen*. Kommunikációs formák: *Guat mornng!*

(Guten Morgen!), *Guats mol!* (Guten Abend!), *Abia geat s?* (Wie geht es Ihnen?) *Bou steat ir?* (Wo wohnen Sie?) *Um biavle ist s?* (Wieviel Uhr ist es?)

Kevés számú beszélője ellenére a moken nyelvjárás nem egységes, falvanként különbségek figyelhetők meg mind a nyelvtani rendszerben, mind a szókincsben. Az *arbeiten* 'dolgozik' ige befejezett melléknévi igenévi alakja például Palù del Fersinában *gearbetet*, a többi faluban *gearbetn*. A „nadrág” Palù del Fersinában *tsas*, Rovedában *priech*, Fierozzoban *brang* (Rowley 1994: 153).

A négy falu különbözik abból a szempontból is, hogy milyen mértékben hatott rájuk az olasz nyelv. A rovedaiak nyelvében a legtöbb az olasz átvétel. Ők a „gondol” igét például *penscharnn*ak mondják az olasz *pensare* alapján. A többi faluban *denkhen* a német „denken”-ből. Az „arc” náluk *musch* az olasz *muso* mintájára, máshol *tsicht* vagy *tschicht*, melyek a német *Gesicht* változatai. Palù del Fersina nyelvjárása áll a legközelebb a tiroli nyelvváltozathoz (Rowley 1994: 152).

Szociolingvisztikai felmérés

2007 márciusában az egyik moken faluban, Palù del Fersinában (dialektusban *Palac en Bersntol*) kérdőíves szociolingvisztikai vizsgálatot végeztem, mellyel a lakosság nyelvhasználati szokásait, nyelvismeretét és a moken nyelvvel kapcsolatos attitűdjüket kívántam felmérni.

A három egymással szomszédos falu közül Palù fekszik a legmagasabban. Ez a település esik a legmesszebb a nagyobb városoktól, lakóinak száma a legalacsonyabb: egy 2003-as számlálás szerint 182 fő (Abbruzzese 2005: 11). Zsákfalú, tehát csak egy irányból közelíthető meg, másik végén az út nem folytatódik, onnan csak erdei ösvényeken lehet a hegy magasabb részei felé jutni. A népcsoporttal kapcsolatos első hivatalos dokumentum 1330-ból való, és a bányászati kitermelésről szól (Piatti 1996: 714). A mokenek ekkorra már letelepedtek a vidéken. Palùt 1295 és 1320 között alapították (Piatti 1996: 720). A falu neve a *Palus* latin szóból ered. Az elnevezés latin, hisz a területet a különféle latin és német dialektusokat beszélők egyszerre népesítették be. A szó jelentése 'olyan hely, ahol víz van' (Piatti 1996: 123). A közelben eredő Fersina-patakon kívül számos forrás és vízesés található a környéken.

A kérdőívet 47 fő töltötte ki, 19 nő és 28 férfi. Ha a 2003-as népességszámot vesszük figyelembe, akkor ez a lakosság 26 %-a. A falu

lélekszáma évről évre csökken, ezért ez az arány valamivel több 26%-nál. A legfiatalabb adatközlő 8 éves, a legidősebb pedig 78 éves volt. A 30 év alattiak 9-en voltak, 30 és 50 év között 19-en és 50 év felett szintén 19-en. A legfiatalabb korosztályba tartozó megkérdezettek alacsonyabb száma a falun belüli arányokat is tükrözi. Az olasz nyelvű kérdőív a függelékben olvasható a magyar fordítással együtt.

A felmérés eredményei

A nemzetiség kategóriánál kivétel nélkül mindenki olasz nemzetiségűnek vallotta magát. Az anyanyelvet illetően a válaszadók 60 %-a tekinti a moken anyanyelvének, 15 %-uk a moken és az olaszt együtt, 23 %-uk az olaszt és 2 %-uk a ladint. A ladin ugyanebben a tartományban beszélt neolatin nyelv. Mivel Palù jelenlegi lakosságának nyelvhasználata érdekelt, az adatközlők közt olyanok is vannak, akik más helyekről költöztek ide lakhelyváltás miatt házassági vagy egyéb okokból. Így került a ladin nyelv is a faluba.

Arra a kérdésre, hogy melyik nyelvet sajátította el hamarabb, 79 %-ban válaszolták azt, hogy a moken, 6 %-ban azt, hogy a moken és az olaszt egyszerre s 15 %-ban azt, hogy az olaszt. Hogy melyik nyelvet kedvelik jobban, arra 59 %-uk azt felelte, hogy a moken, 23 %-uk egyformán viszonyul a mokenhez és az olaszhoz, 16 %-uk az olaszt szereti jobban és 2 %-uk a ladint és az olaszt egyformán kedveli. Melyik nyelven fejezi ki könnyebben magát? Erre vonatkozóan 56 %-ban válaszolták azt, hogy mokenül, 20 %-ban, hogy mokenül és olaszul egyformán, 22 %-ban olaszul beszélnek könnyebben és 2 %-ban ladinul. A kulturális kötődést illetően azt az eredményt kaptam, hogy 84 %-uk a moken kultúrával azonosul, 5 %-uk a mokennel és az olasszal is, 8 %-uk az olasszal és 3 %-uk az olasszal, a némettel és a ladinnal egyszerre.

A nyelvismeretre vonatkozóan a megkérdezetteknek kellett nyilatkozni arról, hogy milyen szinten beszélnek illetve értik a moken nyelvet. Mindkét képességnél öt kategória közül választhattak: kiválóan, jól, közepesen, rosszul, nem beszélem/értem. Ezután arra kérdeztem rá, hogy tud-e írni és olvasni moken nyelven. Ez utóbbi kérdésekre igennel vagy nemmel válaszolhattak. Azok vannak a legtöbben, akik nyelvtudásukat kiválóan vagy jónak tartják. Majdnem ugyanannyian írnak, mint ahányan nem. S körülbelül négyszer annyian olvasnak, mint ahányan nem.

Hogy hol tanult meg mokenül, arra 95 %-uk a családot jelölte meg, 5 %-uk a falut. Ugyanezt a kérdést az olasz nyelvre vonatkozóan is feltettem. 83 %-ban az óvodában vagy az iskolában tanulták, 17 %-ban a családban. Rákérdeztem arra, hogy milyen nyelven számolnak, álmodnak, gondolkodnak, imádkoznak és káromkodnak. Ezek azok a területek, ahol a domináns nyelv szokott működni. Az erre adott válaszok azonban nem teljesen megbízhatóak ebből a szempontból, mivel a nyelvválasztást egyéb szempontok is befolyásolhatják. Esetünkben például az imádkozás nyelvét illetően az, hogy a mise Paluban mindig olasz nyelven folyik. Káromkodások pedig alig vannak moken nyelven. A válaszadók 28 %-a nyilatkozta azt, hogy mokenül számol, 36 %-a azt, hogy mokenül is és olaszul is, 34 %-uk olaszul és 2 %-uk olaszul és ladinul. Az álmok terén 36 %-uk a mokent jelölte meg, 40 %-uk a mokent és az olaszt és 24 %-uk az olaszt. A gondolkodás nyelve 56 %-ban a moken, 24 %-ban a moken és az olasz, 18 %-ban az olasz és 2 %-ban a ladin. Az imákat 6 % mondja mokenül, 11 % mokenül és olaszul és 83 % olaszul. A káromkodás csak 3 %-ban moken, 19 %-ban moken és olasz és 78 %-ban olasz.

A beszélgetések során próbáltam megtudni, hogy melyek azok a témák, amelyekről inkább mokenül beszélnek s melyek azok, melyekről inkább olaszul. Elmondásuk szerint ez nem a témától függ, hanem a beszédpartnertől. Ha a partner érti a moken, akkor bármit el lehet mondani a dialektusban. Megfelelő moken kifejezés híján esetleg olaszul helyettesítik azt. Hogy a nyelveknek az élet különböző színterein betöltött szerepét megtudjam, megkérdeztem azt, hogy milyen nyelvet használnak az egyes szituációkban. A szülőkkel az adatközlők 76 %-a mokenül beszél, 9 %-a mokenül és olaszul is, 11 %-a olaszul, 2 %-a olaszul és ladinul, megint 2 %-a ladinul. A nagyszülőkkel gyakoribb a moken nyelv használata, ahogy ez várható is volt. 93 % beszél velük mokenül, 7 % pedig olaszul. A megkérdezettek 76 %-a beszél a gyerekeivel mokenül, 3 %-a mokenül és olaszul, 21 %-a csak olaszul. Az unokákhoz már csak 64 %-ban szólnak mokenül, 4 %-ban mokenül és olaszul, 24 %-ban olaszul, 4 %-ban olaszul és németül s ismét 4 %-ban olaszul és ladinul. A testvérekkel igen nagy arányban, 82 %-ban beszélnek mokenül. 15 %-ban olaszul és 3 %-ban ladinul. A házastársukkal 65 %-uk a moken nyelvet használja, 6 %-uk a mokent és az olaszt és 29 %-uk az olaszt. Az előzőekhez képest a nyelvjárásnak ez az alacsonyabb százaléka abból adódik, hogy a házastárs nem feltétlenül

falubeli. A baráti körben 26 %-ban beszélnek mokenül, 51 %-ban mokenül és olaszul és 21 %-ban olaszul. Mokenül természetesen csak a három moken falu valamelyikéből származó barátaikkal beszélhetnek. A többi falubelit 85 %-uk mokenül szólítja meg, 2 %-uk mokenül és olaszul, 13 %-uk pedig olaszul. A pappal 91 %-ban olaszul beszélnek, 9 %-ban mokenül és olaszul is. Itt említem újra, hogy a templom nyelve olasz, a misék olaszul zajlanak. A jelenlegi pap édesanyja moken, így ő is beszél a nyelvet, ezért jelölték meg néhányan az olasz mellett a moken nyelvet is, hisz a misén kívül használhatják vele a kisebbségi nyelvet is.

Palù egyetlen boltjában a válaszadók 80 %-a mokenül beszél, 7 %-a mokenül és olaszul, 13 %-a olaszul. A falu hivatalai közé tartozik a faluháza, a posta és egy moken kultúrintézet. A faluházán és a postán dolgozók nem helybeliek, nem ismerik a dialektust sem. A kultúrintézetben és a hozzá tartozó könyvtárban mindenki beszél mokenül. A hivatalokban tehát 16 %-uk mokenül beszél, 48 %-uk mokenül és olaszul és 36 %-uk olaszul. A munkahelyen ill. az iskolában csak 9 %-ban használják a moken nyelvet, 15 %-ban a moken és az olaszt is és 76 %-ban az olaszt. Érthető az olasz nyelv fölénye ezen a téren. Az iskola tanítási nyelve az olasz, a munkahelyén pedig az tud mokenül beszélni, aki Palùban vagy a másik két falu valamelyikében dolgozik.

Az iskolai kisebbségi nyelvoktatásra törvényi szabályozás nincs. Az óvodára vonatkozóan viszont van annyi, hogy kell lennie egy óvónőnek, aki beszél a moken. A Fierozzoban lévő óvodában a reggeli foglalkozások egy része moken nyelven zajlik. A munkahelyek hiánya nagy probléma a faluban. Az aktív korúak legnagyobb része naponta ingázik valamelyik közeli város és az otthona között. A kevés számú munkahely miatt sokan el is költöznek a tartomány, Trentino-Alto Adige egy nagyobb városába vagy Svájcba, Ausztriába, Németországba. A palùai házak igen nagy része lakatlan. A falu lakossága 1951-ben 340 volt, 2003-ban már csak 182 (Abbruzzese 2005: 11). Létszámuk ötven év alatt közel a felére csökkent. Az összes moken közül 2001-ben 947 fő lakott valamelyik moken faluban, 1331-en pedig a tartomány egyéb helyein²⁶¹. Az általam megkérdezettek közül négyen dolgoznak a falujukban.

---

²⁶¹ Népszámlálási adat 2001. LEM Bersntol-Lusérn 2002/27. 2.

Az idegen nyelvek közül németül tudnak a legtöbben. Ennek egyik oka a moken nyelv hasonlósága a némettel, a másik oka pedig az, hogy Trentino Alto Adige tartomány iskoláiban kötelező németet tanulni, mert a tartomány északi részén, Dél-Tirolban nagyszámú német kisebbség él. Az idegen nyelv kategóriában több nyelvet is meg lehetett jelölni. 33-an említették a németet, 1 személy a svájci németet, 8-an az angolt (ez a fiatal korosztályra volt jellemző) és 2-en az olaszt tekintették idegen nyelvnek.

A kérdőív végén a kisebbségi létről és nyelvről alkotott véleményüket igyekeztem megtudni. Az erre vonatkozó első kérdés: előnynek érzi-e, hogy beszél mokenül? Miért? 90 %-uk előnynek érzi, 10 %-uk nem. A legtöbben azért érzik előnyösnek, mert könnyebben megtanulnak németül. Az indoklások közt egyéb szempontok is szerepeltek: nyelvi és kulturális többletet biztosít; kifejezi a csoporthoz való tartozást; a több nyelv ismerete később gyorsabbá teszi más nyelvek tanulását; néha jó, ha mások nem értik őket; mert az ő nyelvük.

Hátránynak érzi-e, hogy egy kisebbséghez tartozik? Miért? 92 %-uk nem érzi hátránynak, 8 %-uk annak érzi. A legtöbb válaszadó, aki nem érzi hátránynak, hozzáteszi, hogy ez a tény nem változtat az életén. Ismeri-e a moken hagyományokat? Erre a kérdésre mindenki igennel felelt, s fel is soroltak néhány helyi szokást. Mit jelent mokennek lenni? Különböző válaszokat kaptam erre a kérdésre: egy másik kultúrához tartozni; egy kisebbséghez tartozni; mokenül beszélni; örízni néhány hagyományt; két nyelvet ismerni; büszkének lenni a falura; egy adott közösséghez tartozni; ugyanaz, mint milánóinak lenni; egy kulturálisan eltérő környezetben élni; kötődni a területhez, a nyelvhez és a kultúrához; egynek lenni a világ többi embere közt; egy mások által meg nem értett nyelvet beszélni. Mire lenne szüksége a moken kisebbségnek? Az erre adott válaszok: több munkahelyre a faluban; magasabb lélekszámra; sok fiatalra; elismertségre; a nyelv és a kultúra továbbadására; több helyi szolgáltatásra; olyan iskolára, ahol moken is tanítanak; az identitás megerősödésére; nagyobb gazdasági fejlettségre; a dél-tiroli németekéhez hasonló jogokra. Fontosnak tartja-e, hogy a fiatalok is beszéljék a moken? Véleményük 100 %-osan igenlő volt. Szükséges-e az iskolában is tanítani a moken? 70 % szerint igen, 30 % szerint nem. Ez utóbbiak azzal indokolták választásukat, hogy a nyelvet

---

a családban adják tovább, korábban is így volt, s ez elegendő a fennmaradáshoz.

Az eredmények összesítése után kíváncsi voltam arra, hogy az életkor függvényében van-e különbség az eredmények között. Négy kategóriát vizsgáltam életkor szerinti felbontásban: az anyanyelvet, a korábban elsajátított nyelvet, a könnyebben használt nyelvet és a nyelvismeretet. Az adatközlőket három csoportra osztottam: 30 év alattiakra (9 fő), 30 és 50 év közöttiekre (19 fő) és 50 év felettiekre (19 fő).

A 30 év alattiak 67 %-a vallotta a moken anyanyelvének, 22 %-uk a moken és az olaszt egyszerre és 11 %-uk az olaszt. A 30 és 50 év közöttiek 58 %-a tartotta a moken anyanyelvének, 11 %-a a moken is és az olaszt is, 26 %-a az olaszt és 5 %-a a ladint. Az 50 év felettiak hasonló eredményt hoztak. 58 %-uknak a moken az anyanyelve, 16 %-uknak a moken és az olasz és 26 %-uknak az olasz.

A korábban elsajátított nyelvnek a 30 év alattiak 67 %-a moken jelölte meg, 22 %-a azt nyilatkozta, hogy a moken és az olaszt egyszerre tanulta és 11 %-uk az olaszt ismerte meg előbb. A 30-50 éves korosztály 84 %-ánál az első nyelv a moken volt, 16 %-ánál az olasz. A legidősebbeknél 79 %-ban a moken a legkorábbi nyelv, 5 %-uknál a moken és az olasz egyszerre jelent meg és 16 %-uknál az olasz előbb.

Arra a kérdésre, hogy melyik nyelvet könnyebb használnia, a legfiatalabbak 45 %-a válaszolta azt, hogy a moken, 33 %-ának a moken és az olasz egyforma nehézségű és 22 %-uknak az olasz nyelv a könnyebb. A 30 és 50 év közöttiek 50 %-ának a moken a könnyebb, 19 %-uknak a moken és az olasz egyforma, 25 %-uknak az olasz és a válaszok 6 %-ában a ladin és az olasz nyelv szerepel egymás mellett. 50 év felett 68 %-ban könnyebb mokenül beszélni, 11 %-ban mindegy, hogy olaszul vagy mokenül és 21 %-ban könnyebb az olasz.

Nyelvismereti eredmények

A 30 év alattiak esetében mindenki kiválóan vagy jónak értékelte nyelvtudását. A 30 és 50 év közöttiek közt akad olyan, aki alig vagy egyáltalán nem ismeri a nyelvet. De azok vannak a legtöbben, akik kiválóan vagy jól ismerik a moken nyelvet. Az 50 év felettiéknél a legmagasabb a száma azoknak, akik kiválóan ismerik a nyelvet, s köztük is van egy-egy személy, aki nem beszél vagy rosszul érti.

Életkor szerint összehasonlítva a beszélőket, a vizsgált kategóriákban alig mutatkozik különbség. Csak a könnyebben használt nyelv tekintetében magasabb jelentősebben a moken nyelv aránya az időseknél, mint a fiataloknál. A moken anyanyelvként a 30 év alattiak választották a legmagasabb százalékban. A moken előbb elsajátított nyelvként a 30-50 évesek körében szerepel a leggyakrabban. Az 50 év felettiak azok, akiknél a legtöbben a moken használják könnyebben. A nyelvismeret tekintetében a fiatalok körében mért igen jó nyelvtudáshoz az is hozzájárulhat, hogy ebben a korosztályban vannak a legkevesebben azok, akik pl. házasság miatt költöztek ide. Közülük sokan még a családjukkal élnek, akik a megkérdezettek esetében nem bevándorlók.

Az eredmények összegzése

A kérdésekre adott válaszokból kiderül, hogy a moken dialektus Palù del Fersinában ma is életképes, a lakosság mindennapjaiban rendszeresen jelen van. A családon belüli és a falubeliek egymás közti kommunikációjában a moken nyelv dominál. A munkahelyen, az iskolában, a templomban, a falu egyes hivatalaiban és részben a barátokkal folytatott beszélgetésekben az olasz nyelv jut vezető szerephez. Ennek oka, hogy a beszélőpartnerek nem ismerik a moken nyelvet. Az anyanyelvre, az előbb elsajátított nyelvre, a kedveltebb nyelvre és a könnyebben használt nyelvre is a többség a moken jelölte meg. A moken kultúrát érzik a legtöbben sajátjuknak. Nem csak az idősebb korosztály, hanem a fiatalok is beszélik és használják a kisebbségi nyelvet. Nyelvükhöz és közösségükhöz pozitívan viszonyulnak, a környezetüktől való nyelvi és kulturális különbségüket leginkább előnynek érzik. Ezekhez az igen jó eredményekhez hozzá kell tenni, hogy a négy falu közül Paluban a legjobb a nyelvismeret. Ha a felmérést a másik három település valamelyikén végeztém volna, nem születtek volna ilyen pozitív eredmények.

A fennmaradás okai

Mi lehet az oka annak, hogy ez a nyelv a XIII-XV. század óta folyamatosan él az Alpok déli lejtőin? Megmaradását több tényező is magyarázza. Fontos szempont a települések földrajzi helyzete: a magas hegyek közé ékelődött, elzárt falvak nehezen voltak megközelíthetők

addig, míg nem volt kiépített úthálózat. A lakosság kötődött lakóhelyéhez. A helyi nagybirtokosok földeket adtak nekik, amit nem adhattak el. Annak fejében tarthatták meg, ha megművelik (Sellan 1998: 375). A nyelv továbbélését a beszélők életmódja is segítette. A XVI. század után, a bányák bezárását követően a mokenek kereskedelemmel kezdtek el foglalkozni: a vándorkereskedők a környező német nyelvterületeken értékesítették a maguk által készített paraszti eszközöket, szerszámokat egészen a XX. század 70-es éveig (Piatti 1996: 770). Így a német nyelv ismeretének gyakorlati haszna volt, s ez jelentőségét is megemelte. Egy másik fontos tényező az, hogy a XIX. század második felétől az első világháború végéig – míg a terület Olaszországhoz nem került – német iskoláik is voltak (Piatti 1996: 795). Ma az egész Trentino Alto Adige tartomány iskoláiban kötelező a német nyelv tanulása, mert a tartomány északi része Dél-Tirol, mely autonóm terület az ott élő nagyszámú német kisebbség miatt. A moken nyelvjáráshoz közel álló német nyelvnek a múltban is és ma is nagy a presztízse.

Nyelv vagy nyelvjárás?

Egy kisebbségi helyzetben beszélt nyelv – mely hosszú idő óta elszigetelt – egy idő után már nem lesz azonos azzal a nyelvváltozattal, melyet az összefüggő nyelvterületen beszélnek. A moken kisebbség jelentős lépéseket tett a helyi nyelvváltozat megőrzésére és használatának megkönnyítésére.

A tartományi törvény kimondja, hogy az óvodában kell lennie egy óvónőnek, aki beszél mokenül. Az óvoda Fierozzoban van. Az óvónő elmondása szerint a 2006/2007-es évben a 23 gyerekből 8 beszélt mokenül. Minden reggel tartanak egy rövid foglalkozást moken nyelven, amikor köszöntik egymást és megbeszélik, hogy ki hiányzik. A nap fennmaradó részében az óvónő mokenül beszélget azokkal, akik beszélnek a dialektust és olaszul azokkal, akik nem ismerik a nyelvet. Időnként szerveznek speciális foglalkozásokat, amikor moken nyelven mutatnak be egy-egy népszokást. Aki nem érti, annak lefordítják olaszra.

Az iskolára vonatkozóan nincs törvényi szabályozás. Az általános iskola szintén Fierozzoban van, ahol emelt óraszámban tanítanak németet. A moken dialektust is tanítják évente az egyik félévben néhány hétig. A tanítónő elmondta, hogy ezalatt a legegyszerűbb ismereteket kívánják átadni: bemutatkozás, színek, számok, a hét napjai, alapvető

igék és főnevek. A nemzeti kisebbségek számára a legelőnyösebb az, ha minden tárgyat anyanyelven tanulhatnak legalább az iskola első éveiben (Szépe 2001: 139). A dialektusban folyó oktatáshoz tankönyvekre és megfelelő nyelvismerettel rendelkező tanárookra lenne szükség.

A médiában is megjelenik a dialektus. A TCA nevű regionális televíziócsatorna hetente híradót közvetít moken nyelven olaszul feliratozva. A Trentino című regionális napilapban kéthetente egy oldal mokenül olvasható „Liaba Lait” címmel, mely annyit jelent, hogy ’Kedves Emberek’. Negyedévente megjelenik saját folyóiratuk LEM címmel, mely dialektusban annyit jelent, hogy „élet”. A folyóiratban olasz, német és moken nyelvű írások jelennek meg. A falvakban kétnyelvű feliratok olvashatók, az olasz mellett nem németül, hanem helyi dialektusban.

Azért, hogy az iskolai oktatás, az újságcikkek és az utcai feliratok lehetővé váljanak, szükség volt a nyelvjárás kodifikálására. Szakemberek az utóbbi években kidolgozták a nyelvjárás véglegesnek tekinthető írásrendszerét, mely vegyíti a német és az olasz írásrendszert. Fontos szempont volt az, hogy a helyi kiejtési sajátosságok tükröződjenek az írásban, és hogy a betűk rajta legyenek az olasz billentyűzeten. Korábban a Moken-Cimber Kultúrintézet által 1992-ben közzétett írásrendszert használták, illetve azt megelőzően élt egy másik, melyet az 1950-es években Giacomo Hofer, fierozzoi plébános dolgozott ki.

Anthony R. Rowley, Bécsben élő nyelvész által írt moken nyelvtankönyv 2003-ban jelent meg, címe „Liacht as de sproch”. A könyv a moken nyelv grammatikáját írja le a fonetikától a szintaxisig. A leírás a falvak közös jellemzőin alapul, s a megfelelő helyeken kitér egy-egy falu helyi sajátosságaira. A már említett Giacomo Hofer plébános az 1960-as években összeállított egy kétezer szóból álló moken-német-olasz szójegyzéket, mely Fierozzo nyelvére épül. A Moken-Cimber Kultúrintézet ezt kiegészítette újabb ezer szóval, mely a nyelvtankönyvhöz hasonlóan egységesítő jellegű.

A kidolgozott írásrendszer, nyelvtankönyv és szójegyzék felveti a kérdést, hogy vajon tényleg egy nyelvjárásról vagy önálló nyelvről van-e szó. A végrehajtott korpusztervezési változtatások formailag nyelvvé teszik a mokennek nevezett német nyelvváltozatot. Egy nyelv státuszának eldöntése azonban politikai kérdés. Mivel a moken nem kapott önálló nyelvi rangot, nem szerepel külön kategóriaként

Olaszország kisebbségi nyelvei között, ezért hivatalosan továbbra is nyelvjárásnak tekinthető.

Lehetőségek a jövőben

Örvendetes, hogy egy ilyen kis létszámú nyelvi kisebbség nem csak használja a nyelvét a mindennapokban, hanem kodifikált változatban is él. Az utóbbi egy-két évtizedben megerősödtek a tudatos kultúrafenntartásra irányuló folyamatok elsősorban a velük foglalkozó szakemberek, illetve a helyi kultúrintézet részéről. Ez utóbbi azért viseli a Moken-Cimber Kultúrintézet nevet, mert együttműködik egy másik közeli német nyelvsziggettel, a cimberekkel. Mindezek mellett mégis kérdés, mi lesz a sorsa a jövőben a moken nyelvszigetnek. A paraszti életforma megszűnésével a lakosság a munkavállalás miatt ingázásra kényszerült. A helyben lévő munkahelyek hiányából következően az aktív korúak legtöbbször valamelyik közeli városban dolgozik. A nap nagy részét olyan helyen töltik, ahol nincs lehetőség a nyelvjárás használatára. A moken nyelv szókínese ma már igen korlátozott: a világ fejlődésével megjelenő újabb és újabb fogalmakat, eszközöket, tevékenységeket csak olaszul tudják megnevezni. Ilyen körülmények között a nyelvnek kevés gyakorlati haszna van. A beszélők számának lassú csökkenése természetes folyamat. Kevés a fiatal, közülük is sokan elköltöznek. Az óvodások egyharmada érti a helyi nyelvet. E negatívumok és a pozitív nyelvi és kulturális fejlesztések együtt alakítják a nyelvközösség további sorsát, melyet a külső segítség és saját akaratuk egyaránt befolyásol.

Felhasznált irodalom

Abbruzzese, Salvatore (red.) *Minoranze in azione*, Provincia Autonoma di Trento, Trento, 2005.

Piatti, Salvatore, *Palù-Palae-Frammenti di storia*, Istituto Culturale Mòcheno-Cimbro, Comune di Palù del Fersina, 1996.

Rowley, Anthony, Die Mundarten des Fersentals, in Maria Hornung (Hrsg.) *Germanistische Linguistik. Studien zur Dialektologie III*. Georg Olms Verlag Hildesheim-Zürich-New York, 1994. 145-160.

Rowley, Anthony, *Liacht as de sprochen*, Istituto Culturale Mòcheno-Cimbro, Palù del Fersina, 2003.

Sellan, Giuliana, Alcune note sulla comunità mòchena, in Ester Cason Angelini (red.) „*Mes Alpes à moi*” *Civiltà storiche e comunità culturali delle Alpi*, Atti della Conferenza Internazionale 6-8 giugno 1996. Verona, Fondazione G. Angelini, 375.

Szépe, György, *Nyelvpolitika: múlt és jövő*, Iskolakultúra, Pécs, 2001.

Toller, Leo, Valle del Fersina-Bersntol, in Prezzi, Christian (red.) *Isole di cultura*, Luserna, Centro Documentazione Luserna, 2004. 279-290.

Wurzer, Bernhard, *Die deutschen Sprachinseln in Oberitalien*, Verlagsanstalt Athesia Bozen, 1998.

Függelék

Sesso/ Nem

Età/ Életkor

Posto di lavoro/ Munkahely

Nazionalità/ Nemzetiség

Lingua madre/ Anyanyelv

Lingue straniere/ Idegen nyelvek

A che livello parla il mòcheno?/ Milyen szinten beszéli a mokent?

ottimo/kiválóan, buono/jól, mediocre/közepesen, cattivo/rosszul, non parlo/nem beszélem

A che livello capisce il mòcheno?/ Milyen szinten érti a mokent?

ottimo/kiválóan, buono/jól, mediocre/közepesen, cattivo/rosszul, non capisco/nem értem

È capace di scrivere in lingua mòchena?/ Tud mokenül írni?

È capace di leggere in lingua mòchena?/ Tud mokenül olvasni?

Quale lingua ha imparato prima?/ Melyik nyelvet sajátította el előbb?

Dove ha imparato il mòcheno?/ Hol tanulta a mokent?

Dove ha imparato l'italiano?/ Hol tanulta az olaszt?

Quale lingua preferisce?/ Melyik nyelvet kedveli jobban?

In quale lingua Lei si esprime con più facilità?/ Melyik nyelven fejezi ki könnyebben magát?

Con quale cultura si identifica?/ Melyik kultúrával azonosul?

Che lingua usa con/ Milyen nyelvet használ

i genitori/ a szülőkkel

i nonni/ a nagyszülőkkel

i figli/ a gyerekeivel

i nipoti/ az unokákkal

i fratelli, le sorelle/ a testvérekkel

il coniuge/ a házastárssal

gli amici/ a barátokkal

i compaesani/ a falubeliekkel

il prete/ a pappal
nel negozio del paese/ a falu boltjában
negli uffici del paese/ a falu hivatalában
sul posto di lavoro, a scuola/ a munkahelyen, iskolában?

In quale lingua conta/ melyik nyelven számol
sogna/ álmodik
pensa/ gondolkodik
prega/ imádkozik
bestemmia/ káromkodik?

Lei si ritiene avvantaggiato dal fatto che parla il mòcheno? Perché?/ Előnynek érzi,
hogy beszél mokenül? Miért?

Lei si ritiene svantaggiato dal fatto che appartiene ad una minoranza? Perché?/
Hátránynak érzi, hogy egy kisebbséghez tartozik? Miért?

Conosce le tradizioni mòchene? Quali?/ Ismeri a moken hagyományokat? Melyeket?

Che significa: essere mòcheno?/ Mit jelent mokennek lenni?

Di che cosa avrebbe bisogno la minoranza mòchena?/ Mire lenne szüksége a moken
kisebbségnek?

È importante che i giovani parlino il mòcheno?/ Fontos, hogy a fiatalok beszéljék a
moken?

È necessario insegnare a scuola la lingua mòchena?/ Szükséges az iskolában tanítani a
moken?

IV. TÖRTÉNETTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

EGY 17. SZÁZADI ÉRTELMIÉGI: GREGORIO LETI

Gregorio Leti (1630-1701) a 17. század legtermékenyebb itáliai szerzője: az ő műveiből adtak el a legtöbbet, az ő műveit fordították le a legtöbb európai nyelvre, ő publikált a legtöbbet. Negyven év leforgása alatt 80 mű köthető a nevéhez. Ma azt mondanánk rá, hogy kora kommunikációs zsenije volt. Itáliai és külföldi uralkodók „informátora” lett, de nem a szó negatív értelmében. Nem volt kém, akkor sem, ha rágalmazói, irigyei ezt sokszor a szemére vetették. Az őt megbízó köztársaságok, uralkodók egyszerűen Letire bízta „imazsuk” ápolását. Velence, a toszkán nagyherceg, a savoyai herceg, maga Franciaország királya is megbízta benne, legalábbis ezt a feladatot illetően. Leti Európa-szerte ismert volt, jóindulata aranyat ért, neki is és megbízójának is. Tökéletesen átlátta korának intellektuális problémáit, Európa különböző államformáit, az információszerzés írott és íratlan szabályait, az információkkal való üzletelésben, a nyílt és a „suttogó” propagandában rejlő óriási lehetőségeket. Az 1685-ben kiadott *Történelmi és politikai ceremónia* című művének bevezetőjében az akkor 53 éves szerző, aki ekkorra már számtalan meghurcoltatáson esett át, tisztában volt azzal, hogy az *írás* (Lo scrivere), és az *írás mestersége/művészete* (l'arte dello scrivere) rendkívül veszélyes. Ennek ellenére vállalta a kockázatot, a majdani kritikát, s korábbi műveinek szellemétől eltérő jellegű, szintetizáló, átfogó történelmi, számos esetben jogi kérdéseket is tárgyaló könyv megírására szánta el magát. A toll kalandora e szintézisnek tekinthető művében a „nagy elődök”-től származó információkat igyekezett beépíteni, megszerezni, s így megalkotni egy olyan didaktikus szemléletű traktátust, melyet az értelmiségi lét, az értelmiségi pálya csúcsán elhelyezkedő követeknek szánt. Ám nemcsak egy egyszerű traktátusról van szó, mely a korszak íróinak kedvelt műfaja volt, és nem is a Leti által hosszú időn keresztül gyakorolt paszkvináták sorába illeszthető be. Leti sokkal mélyebb, átfogóbb tudásról tett tanúbizonyságot: átlátta az európai államok rendszerét, érezte és értette a kormányzatok különbségeit, mert tapasztalatai révén aktív résztvevőjévé vált különböző országok politikai életének, történéseinek. Tudta, hogy egy állam követének jogaiból, személyének a különböző szertartásokon

való elhelyezkedéséből messzemenő következtetéseket lehet levonni: meg lehet állapítani az európai államok hierarchiáját, egymáshoz való viszonyát, azok kormányzatát demonstrálni lehet. A kormányok, uralkodók közvetlen közelében élő Leti írói tevékenysége révén ekkorra már olyan széles olvasói réteghez ért el, hogy a korszak egyik legolvasottabb, legsikeresebb, de egyben legellentmondásosabban megítélt szerzőjének lehet tekinteni.

Leti magát történésznek nevezte. „Feketelistára” került művei keresettek voltak, az eladott példányszámtól függött egzisztenciája. Vagabond élete bizonyítja, hogy nem akarta elkötelezni magát kizárólag egy állam, kormányzat, politikai berendezkedés mellett. A *Történelmi és politikai ceremónia* című műve egy szűkebb réteget célozott meg, mert különböző országok történetéről, jogairól, államformájáról értekezett, jogról, szuverenitásról, természetjogról írt. A téma, jellegénél fogva képzetesebb olvasókat feltételezett. 1685-ben valószínűleg már megtehette, hogy ismertségét kihasználva, népszerűségére támaszkodva, komolyabb terepen próbálja ki magát, és történészként is megmérettessen. Bár ezzel kockáztatta azt, hogy kevesebb olvasóhoz jut el, bizonytalanná vált a könyv eladásából származó bevétele is. Mégis megtette ezt a lépést, hiszen, ha a 17. században valaki, akkor Gregorio Leti volt az az író, aki a könyvpiac minden rezdülését ismerte.

Számos kérdés merül fel Leti személyével és munkáival kapcsolatban. Üzletember volt-e, vagy valóban egy igen alapos, szerteágazó ismeretekkel rendelkező tudós ember? Az ő életútja egy átlagos 17. századi értelmiségi pálya? A műben kifejtett szuverenitás-elmélet és a diplomáciai gyakorlat leírása, illeszkedik-e a korszak más politikai tárgyú traktátusai közé? Amikor Genf városában eljárást indítottak Leti ellen, a felhozott vádak között az egyik legsúlyosabb a következő volt, hogy történészként súlyosan elhibázott megállapításokat tett, megsértette azokat a szabályokat, amelyeket minden történésznek be kell tartani írás közben. A dokumentum jelentősége abban áll, hogy itt Gregorio Letit egyértelműen történésznek nevezték, s mint ilyet felelősségre vonhatónak tartották a szavahihetőség és objektivitás elve alapján. Életének genfi szakasza tehát kitüntetett figyelmet érdemel, mivel személyével kapcsolatban ott merült fel a történetírói hitelesség dilemmája. A genfi perben Letit machiavellista nézetei miatt is elmarasztalták. Éppen ezért, e cikk remélhetőleg a Machiavelli – recepció évszázadokat felölelő témájához is adalékot szolgál.

A 16-17. század fordulóján – nagyon lassan, ám annál feltartóztatlanabbul – elindult egy folyamat, melynek végén létrejött egy olyan értelmiségi réteg, mely mobilitásának következtében, megélhetését, függetlenségét biztosítandó, leszakadt az őt szorosan ellenőrzése alatt tartó megrendelőről – sok esetben magáról az uralkodóról – és, mint Leti, igyekezett anyagi biztonságát műveinek publikálásából megteremteni. Ennek a pamfletíró rétegnek már nem voltak skrupulusai, erkölcsi kérdések sem nagyon izgatták, oda ment, ahol szolgálatára igényt tartottak és busásan megfizették ezért. Oda ment, ahol a legkevesebb akadállyal kellett megküzdenie azért, hogy minél többet publikálhasson.

A szakirodalom meglehetősen mostohán bánt Gregorio Letivel, mivel elsősorban olyan műveit tartotta számon, amelyeken keresztül valóban egy poligráf író alakja bontakozik ki. Szembeötlő ellentmondás feszül viszont az író önértékelése és az utókor megítélése között.

A *Történelmi és politikai ceremónia* című könyvének elején az író arcképe is látható, a következő aláírással: Gregorio Leti, történész.

Személye megosztó, ambivalens. A dolgot annak a kérdésnek az eldöntését is igyekeznek megkönnyíteni, mely szerint: Gregorio Leti grafomán író volt-e egyszerűen, vagy történészként, politikai íróként is figyelembe veheti a szakirodalom? Gregorio Leti tevékenységének és a *Történelmi és politikai ceremónia* (*Cerimoniale historico e politico*) című művének elemzése során arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy ő tudatosan vállalta-e a hatalomról alkotott véleményét? Egzisztenciális helyzete mennyire engedte őt szabadon gondolkodni? Tudatos volt-e részéről azon szempontok kiválasztása, melyek mentén haladva rögzítette kora eseményeit, személyes megfigyeléseinek papírra vetésekor volt-e valami koncepciója? Tekinthejtük-e politikai gondolkodónak vagy nem?

A szuverenitásról, a természetjogról, a népek jogáról, az öröklés kérdéséről, a keresztény és más vallásokról kialakított véleménye azt sugallják a korabeli és a jelenkor olvasóinak egyaránt, hogy Leti személyének megítélésében, túl kell lépni a szakirodalom eddigi felfogásához képest. Arra a kérdésre, hogy Letit mennyire befolyásolta az adott államhoz, a hatalmi elithez fűződő viszonya, nem könnyű válaszolni. Természetesen kapcsolata az adott politikai cíttel meghatározó volt, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ő már ahhoz az értelmiségi réteghez tartozott, akik megélhetésüket

publikált – és ami a legfontosabb – eladott műveik révén biztosították. Azzal a soha nem titkolt céllal ír Gregorio Leti is fáradhatatlanul, hogy minél szélesebb olvasói réteghez jussanak el művei, pamfletjei, s mint ismeretes, a hetilapok, a röplapok, illetve röpiratok és pamfletek egyre inkább a közvélemény kegyeit keresték.

Az 1692-ben megjelent Oliver Cromwell életét bemutató könyvének előszavában a nyomdász szájába adva szavait Leti a következőképpen vall saját magáról:

„Három típus szerint kell ennek az írónak a műveit osztályozni. Az első csoportba azok a könyvek tartoznak, amelyek szórakoztatni akarnak és a pihenés óráiban gyönyörűséget hoznak, a másodikba azok, amelyek oktatnak mindenféle téren mindenkit, akik előrejutni akarnak az udvarokban, a köztársaságokban, a politikai hivatalokban, igazságszolgáltatás vagy a kormányzati méltóságok terén. S végül vannak azok a könyvek, amelyek számukat tekintve a legmagasabbak, és amelyekre olyan embernek van nagy szüksége, aki a civil társadalomban megalapozott beszédével akar jól szerepelni.”²⁶²

Ezeket a gondolatokat tekinthetjük az író ars poeticájának is, hiszen itt szinte egyetlen mondatban fogalmazta meg azt a három irányt, melyet véleménye szerint, azoknak az íróknak követniük kell, akik hivatásukat komolyan vették. S, ha egy író erre a három „pillérre” építette tevékenységét, akkor nagyobb eséllyel érhetette el függetlenségét, teremthette meg egzisztenciáját. Továbbá, tulajdonképpen definiálta művei célközönségét, a nyilvánosság különböző szintjeit. Hiszen ismerte az olvasók igényeit, műveltségüket vagy éppen hiányosságait, tudatosan igyekezett kielégíteni információéhségüket. Egyszóval az olvasóközönség véleményét, a közvéleményt akarta befolyásolni. Mivel a korszak politikai-katonai eseményei tálcán kínálták magukat, hogy azokat értelmezzék az értelmiségi diskurzusok, Leti nem tett mást, mint bekapcsolódott ebbe a folyamatba. Az új nyilvánosságmodell, mely a politikai közvéleményt is létrehozta, számára elengedhetetlen eszközzé vált.

Az utóbbi időben, éppen paszkvillus műveinek nagy száma miatt került a kutatók figyelmének központjába, hiszen az 17. századi itáliai

---

²⁶²Barcia, 1981. 52.

írók közül Leti munkássága kiemelkedőnek tekinthető. Az erre irányuló kutatások pedig még nem kezelték megfelelően Leti tevékenységét, holott éppen ő lehetne ennek a korszaknak a kulcsa.

Művei szorosan kapcsolódnak ahhoz a környezethez, amelyben születtek, s melyek sikerei vagy éppen az általuk keltett botrány, a szerző életének alakulását alapvetően befolyásolták. Minden bizonnyal kiépítette a maga információs esatornáit, melyeken keresztül pontos és rendszeres hírekkel látták el őt is informátorai. Ezek az információk diplomáciai úton kerültek Letihez, mivel ő maga is politikai ügynökként tevékenykedett. A másik vonal, melyen a hírek hozzá eljutottak, természetesen a magánéletével állt szoros kapcsolatban. A piac igényeinek kielégítése volt Leti célja, annak ellenére, hogy a cenzúra igyekezett megakadályozni a szerző műveinek kinyomtatását és terjesztését. Gregorio Leti mozgalmas, időnként botrányoktól sem mentes élete, évszázadokon keresztül tartó, elhúzódó vitákat kiváltó írásai nem könnyítik meg az utókor kutatóinak döntését arra nézve, hogy valóban objektív képet kaphassunk életművéről. Leti műveinek jelentős része foglalkozik Európa különböző államformáival, azok mechanizmusának ismertetésével. Világosan látszik az író céltudatossága. Nem kizárólag egy szűk társadalmi rétegnek írt, hanem határozottan szélesebb olvasótáborhoz szól. Azért, hogy olvasottságát biztosítsa, egyértelmű, mai szóhasználattal élve, marketingfogásokkal élt. Ezek között az európai olvasóközönség 17. században erősen átalakult szokásai, elvárásai határozták meg a Leti által választott irányt. Mindazonáltal mégis a történelmi szemlélet, a rendszerben való gondolkodásmód, az elképesztő méretű tudásanyag közlése jellemzi legjobban Gregorio Letit. Az író nem tett mást, mint tanulmányozta a történelmet, Európa államainak történetét, gyakorlati politikai célzattal.

A történész hitelességének dilemmája évszázadokon keresztül komoly viták tárgyát képezte, s az erről folytatott diskurzus napjainkig tart. Természetesen nem lehet feladatunk, hogy ezt a problémakört lépésről lépésre feltárjuk, ám tekintettel arra a tényre, hogy Gregorio Letivel szemben – ahogy azt a dokumentumok is bizonyítják –, felmerült az a vád, miszerint historikusként inkorrekt módon viselkedett, valótlan dolgokat állítva, mindenképpen tisztázni kellett esetében a megbízhatóság problémáját, hiszen hitelessége vagy hiteltelensége alapvetően meghatározta és a jövőben is meg fogja határozni a róla és műveiről kialakult képet.

Leti mindent megtett annak érdekében, hogy a számára és munkájához fontos információkat beszerezze. Erről műveiben számtalanszor tett tanúbizonyságot. A *Történelmi és politikai ceremónia* című művében minden bizonnyal a szerző céltudatosságának bizonyítéka az a fejezet, amelyben részletesen felsorolta azokat a személyeket, akiknek munkáira is hivatkozott. Továbbá a könyv lapjainak széljegyzetei is azt a képet erősítik meg az olvasóban, hogy számtalan esetben fordult a szerző az ismert, jeles elődök gondolataihoz. Ahhoz, hogy Gregorio Leti személyét, motivációit, társadalmi státusából eredő dilemmáit, és nem utolsósorban műveit megértsük, szükséges volt vázlatosan áttekinteni annak a közegnek a historiográfiáját, amelyhez tartozott, és amelyből később önként kilépett. Hogyan is jutott el Leti oda, hogy az „ideális” követ személyét, tevékenységét, felkészültségét leírja? Ehhez feltétlenül meg kell vizsgálni, azt az elsősorban Itáliában kialakuló ideálkereső attitűdöt, melyből az író minden bizonnyal sokat merített.

Az ideális (ideale), a tökéletes (perfetto), a példaértékű (esemplare) keresése a 16-17. század politikai, intellektuális diskurzusainak, vitáinak, irodalmi műveinek állandó témája. Természetesen nemcsak az Itáliai - félsziget értelmiségi rétegének kiemelkedő alakjai járultak hozzá ehhez a társadalmi élet számos területét érintő problematikának az elemzéséhez, hanem megállapítható, hogy az európai államok jelentős részében ez a fajta attitűd tetten érhető. A politikai diskurzusok esetében az állam, az államigazgatásban részt vevő elemek, a különböző rendszerek bemutatása és értékelése foglalja el a központi helyet. Tehát Gregorio Leti *Történelmi és politikai ceremónia (Cerimoniale Historico e politico)* című rendkívül terjedelmes művének elemzése mindenképpen többirányú megközelítést igényelt. Annak ellenére, hogy a szerző és traktátusának jelentősége túllépi az itáliai államok határát, előzményeit mégis egy olyan hagyomány keretein belül kell keresni, mely elsősorban az itáliai politikai diskurzusokat jellemzi. Az ideális államforma, az ideális fejedelem (uralkodó), az ideális titkár, az ideális udvar - udvaronc körülírása az itáliai értelmiség legkülönbözőbb státuszú tagjait foglalkoztatta. Gregorio Leti éppen ebből a viszonylag zárt világból lépett ki, amikor a 17. század végén megjelentette a *Történelmi és politikai ceremónia* című művét. Nem kizárólag egy politikai hatalom „kommunikációs szakembere” volt már, mint korábban Castiglione vagy Machiavelli, hanem egy sokkal bonyolultabb politikai képletben belül

kereste meg ezzel és a többi írásával is a hallgatóságot. Nemcsak az udvar(ok) népéhez szólt, nemcsak egy fejedelemnek adott megszívlelendő jó tanácsokat, nemcsak egy szűk kör tagjaihoz intézte szavait, hanem Európa országainak olvasóközönségét kívánta meghódítani, s egyben tájékoztatni. Természetesen abban az időszakban, amikor Leti olvasóit megszólította és kielégítette kíváncsiságukat, mind a nyomtatás, mind az olvasók tájékozottsága egészen más volt, mint a korábbi századokban. Gregorio Leti sokkal inkább a könyvpiac apró rezdüléseinek, mint egy fejedelem, vagy mecénás kénye-kedvének volt kitéve. Állandóan mérlegelnie kellett a teljes anyagi, erkölcsi kiszolgáltatottság és saját szólásszabadságának kérdését.

Gregorio Leti, a *Történelmi és politikai ceremónia. Nagyon hasznos mű minden követ, közzolga és azok számára, akik ilyen beosztásba, hivatalba akarnak kerülni* című traktátusa egyrészt a szinte évszázadokon keresztül ívelő „ideálkereső folyamatba” illeszthető, másrészt pedig egy másik nem kevésbé jelentős, az európai államelméleti diskurzus és a követ személyéről szóló traktátusirodalom keretein belül helyezhető el. A könyv az ideális személyiségét, felkészültségét, az általa betöltött hivatal jelentőségét hivatott bemutatni és nem utolsósorban segíteni. Éppen ezért a kézikönyv sorra veszi Európa különböző államainak történelmét, hogy a már beiktatott és a leendő követek munkáját segítse, tudásukat elmélyítse. Leti műve nemcsak diplomáciatörténeti szempontból jelentős, hanem az európai és itáliai politikai írások folytatásának tekinthető. Traktátusa a jog, a nemzetközi jog, az uralkodás jogi kérdéseit is érinti. Gregorio Leti műveinek jelentőségét nem lehet lebecsülni, minden bizonnyal olvasottsága felülmúlta kortársaiét. Egyre többen gondolták úgy, hogy értik, érteni és megismerni akarják a politikai színpad szereplőinek motivációit, és nem kis erőfeszítésükbe telt, hogy megfelelő tájékozottságra szert tegyenek. A vesztfáliai

„békétárgyalásokat övező nyilvános diskurzus a publicisztika és a röpiratok beszédmódjának átalakulását is eredményezte, és hozzájárult ahhoz, hogy a jogi szövegek, az államelmélet új fogalmai átítassák a korabeli publicisztikákat és röpiratokat. Ha nem is a közember, de a nyilvánosság egyre szélesedő képzett rétege számára közérthetővé, természetessé vált az államelméleti gondolkodásmód”.²⁶³

---

²⁶³ Etényi, 2001.

Az első kötet négy könyvből áll, terjedelme 624 oldal. Ennek első könyve rendkívül fontos, mivel Leti ezt tartotta tulajdonképpen az egész mű bevezetésének. Ismerteti a könyv keletkezésének körülményeit. Tapasztalataira hivatkozva tárja az olvasó elé, a könyvben elemzésre kerülő problémákat. A második könyv egyfajta kronológiai áttekintéssel kezdődik, amelyben Leti Ádám teremtésétől Dávid történetig beszéli el a legfontosabb történelmi eseményeket, „mindenki okulására”.²⁶⁴ A harmadik könyv folytatja az események bemutatását az Exodusig. A negyedikben a „világ ötödik korszakát”²⁶⁵ ismerteti, amely Leti szerint Krisztus születéséig tartott.

A második kötetet, mely nyolc könyvből áll és terjedelme 672 oldal, a Velencei Köztársaságnak dedikálta. Ebben a kötetben Leti „az univerzum összes fejedelemségét és királyságát”²⁶⁶ mutatja be, amelyek az oszmán birodalom keletkezéséig léteztek. Ismerteti a legfontosabb eretnekmozgalmakat, szektákat, az egyházi állam jelentős konklávéit, zsinatait. A dolgozat a kötet ötödik, és a hatodik fejezetében található – a pápa világi hatalmát érintő – megállapításokat is elemzi a továbbiakban.

A harmadik kötet hét könyvből áll (648 oldal), és Brandenburgi Frigyes Vilmosnak szánta Leti. 730-1515-ig tekíti át Európa államainak történelmi eseményeit. Ír a szerzetesrendekről, lovagrendekről, különböző egyházi méltóságokról, azok öltözetéről.

A negyedik kötet kilenc könyvből áll (792 oldal), és Leti D'Avaux grófnak, követ úrnak ajánlotta. Európa történetének áttekintését nyújtja, 1515-1680-ig. A kilencedik részben olvashatjuk azoknak a szerzőknek az életét és műveiknek bemutatását, amelyeket minden bizonnyal Leti műve megírása során használt.

Az ötödik kötet hét könyvből (786 oldal) áll, a szerző művének ezt a részét Amszterdam városa és köztársasága polgármestereinek ajánlotta. A dedikációban olvashatjuk, hogy „könyvem nagy részét az Önök városában írtam”.²⁶⁷ E kötet könyvei, Európa államainak földrajzi, gazdasági helyzetét mutatják be. Itáliára vonatkozó megállapításait, statisztikai adatait a dolgozat a továbbiakban ismerteti. A kötet második könyvében olvashatjuk Leti gondolatait az egységes Itália

---

²⁶⁴Leti, 1685. I. 318.

²⁶⁵Leti, 1685. I. 420.

²⁶⁶Leti, 1685. II. 1.

²⁶⁷Leti, 1685. V.2.

megteremtésének szükségességéről. Leti itt emeli ki a Velencei Köztársaság jelentőségét, és elemzi annak politikai berendezkedését.

Az utolsó kötet nyolc könyvből áll (816 oldal), és a dedikáció a Kelet-Indiai Társaság igazgatóinak szól. Leti, művének utolsó kötetét szánta arra, hogy a kifejtse gondolatait az isteni és a természeti törvényekről, a női öröklésről, a szuverenitásról. Éppen ezért, amikor Friedrich Meinecke 1924-ben kiadott művében²⁶⁸ azt állította, hogy „a diplomata, jelentéseinek összeállítása során, az államérdekek doktrínájának természetes felfedezőjévé vált,”²⁶⁹ akkor tulajdonképpen arra is magyarázatot kapunk, hogy Machiavellitől kezdve, Baldassar Castiglionén keresztül, Gregorio Letiig, mindenki, aki valamilyen diplomáciai megbízás révén, betekintést nyert az állam ügyeibe, miért tért ki részletesen a különböző kormányzati formák elemzésére, azok hagyományainak ismertetésére. Gregorio Leti műve egy olyan időszakban keletkezett (1685), mely meghatározó volt az európai államrendszer kialakulásának történetében. Európa történetének rendkívül mozgalmas időszaka volt ez, melyben új politikai terminusokkal találkozhatunk, illetve a kormányzati rendszereket leíró fogalmak új, vagy módosult tartalommal töltődtek meg. A 16. századtól kezdve a háborúk kérdését is más megközelítésben tárgyalták. A 16. században, a követi hivatást inkább modern értelemben vett technikai-politikai funkciót ellátó tevékenységi kör jellemezte. Később, egyre világosabban körvonalazódott, hogy a követ a hivatali apparátus funkcionáriusává vált. Bazzoli elemzésében röviden ismerteti azokat a szerzőket, akik műveikkel hozzájárultak ennek a speciális „hivatásnak” a bemutatásához. Az általa vizsgált traktátusokat tehát három korszakba illeszti be, s ezek elemzésén keresztül akarja „kitapintani” azokat a változásokat, amelyekből diplomáciatörténeti, eszmetörténeti, államelméleti következtetéseket lehet levonni. Véleménye szerint ezt a traktátusirodalmat úgy is lehet értelmezni,

„mint az államrezonról szóló folyamatos reflektálást. (...) Tulajdonképpen a fent említett három szakasz, történelmi fejlődése során, azt a kontinuitást mutatja be, amely az «Allamrezon»-ról, mint az egész politikai rendszer problémájáról

---

²⁶⁸Meinecke, 1924.

²⁶⁹Meineckét idézi Bazzoli, 2002. 317.

való reflektálás, és az «Államok érdekei»ről, mint a nemzetközi politikai rendszer problémájáról szóló reflektálás között van.”²⁷⁰

Leti művében az ideális követ személyével kapcsolatos elvárások fogalmazódtak meg elsősorban, majd ezt európai dimenzióba helyezve kerültek bemutatásra az egyes államrendszerek. Hogy a 17. században a diplomáciai traktátusoknak legalább olyan jelentőséget kell tulajdonítani, mint az államrezon irodalomnak, semmi sem bizonyítja jobban, mint Abraham Wicquefort kijelentése, amit az 1682-ben megjelent írásában olvashatunk: „Nincs dicsőségesebb jele a szuverenitásnak, mint a jog arra, hogy követeket küldjünk és követeket fogadjunk.”²⁷¹ Ismert, hogy a követek fogadásának joga már a 16. századi francia abszolutisták 9 szuverenitás-jegyének egyike volt. Magának Gregorio Letinek is nagyon fontos kijelentése volt az, amikor a követről és a követ minőségéről, természetéről (carattere) a következőket állította:

„Ez a Szent Ereklye, ez a Dicsőséges Minősítés nem mást reprezentál, mint a Fejedelem Szuverenitását, a Fejedelem Fenségét, a Fejedelem Tekintélyét, a Fejedelem Dicsőségét: a többi dolog kiegészítés, és nem a minősítésétől, mint inkább a Jogtól és a Ceremóniától függ.”²⁷²

A 17. századra, Leti korára pedig

„az elemzések középpontjában, már nem az egyes ember állt, nem a jó vagy rossz fejedelem, hanem az absztrakt hatalom és annak érdekei. A szóhasználat is változott, már nem a titkos és nyilvános, keresztény [morális] és machiavellista [immorális], rendi és abszolutista ellentétpár dominált, hanem a 17. század közepétől a nemzetközi közjog, a természetjog és az emberi jogok nevében folyt a diskurzus.”²⁷³

E fejezet konklúziója az, hogy Gregorio Leti, ebben a művében olyan hivatalok, titulusok definiálására is vállalkozott, amelyek az állam működésében kitüntetett figyelmet igényeltek. Ezért megállapíthatjuk, hogy megfigyeléseinek papírra vetésekor azon európai politikai gondolkodók sorába lépett, akik a különböző államformák ismertetése és az államérdekek elemzése során a természetjog, a népek joga összetett

²⁷⁰ Bazzoli, 2002. 291.

²⁷¹ Ivanics, 1999. 14. évf. 4. sz.

²⁷² Leti, 1685. VI. 106.

²⁷³ Etényi, 2001.

problematikájával is szembesültek. Az a tény, hogy Leti, például az immunitás kérdéskörével foglalkozva eljutott az államérdek mint politikai terminus használatáig, arra engedi következtetni az utókor olvasóit, elemzőit, hogy személyében valóban meglássuk a politikai gondolkodót is. „Az immunitást (immunità) nem az őt küldő fejedelemtől, hanem az őt fogadó uralkodótól kapja. Ez pedig attól függ, hogy az államelv (massima di stato) mire kötelezi az uralkodót: növelheti vagy éppen csökkentheti az immunitás fokát. Ez a fogadó uralkodó nagylelkűségétől is függ.”²⁷⁴

A követ háza például szolgálhatott menekülésre, vagy akár tarthattak benne olyan szertartásokat, amelyek nem az adott hely vallási szokásainak voltak megfelelőek. Leti olyan eseteket ismertetett, amikor a követ több házat tartott fenn, és az immunitás kérdése az ott megesett bűntények miatt került napirendre. Meddig terjed a követi immunitás? V. Sixtus és II. Jakab intézkedéseit idézte, és megállapította, hogy az úton lévő követ mindig ott élvezte az adott állam által nyújtott és biztosított immunitást, ahol éppen tartózkodott.

Gregorio Leti műve tehát a követekről szóló traktátusirodalom harmadik időszakába helyezhető el, hiszen a régi „világ” értékei már nem, vagy csak részben voltak mindenki által elfogadottak, az új rendszer paradigmái pedig még nem forrták ki magukat teljesen.

Amikor Gregorio Letit az itáliai politikai gondolkodók sorába igyeckszünk beilleszteni, a *Történelmi és politikai ceremónia* című műve mellett feltétlenül meg kell említeni az 1678-ban kiadott, *Boccalini Politikai mérleg* című könyvét. Ennek nem szerzője, hanem csak szerkesztője Leti. A könyv elején található két levél. Az egyiket álnéven (Giorgio Terel) Gregorio Leti írta az olvasóknak, a másikat egy könyvkereskedő, Giovanni Hermano Widerhold Letinek. Számunkra több szempontból is fontos információkat tartalmaznak ezek a levelek. Leti az olvasót két jelzővel is ellátta. Kíváncsi (curioso) és politikai (politico) olvasóknak szólt a dedikáció, amelyekből mindenesetre megtudhatjuk, hogy Leti immár a politikai információk iránt érdeklődő, nyitott, sőt politikailag elegendő információval rendelkező, képzetesebb olvasók figyelmét, kegyét akarta megnyerni. Mivel ez a könyv tulajdonképpen Traiano Boccalini Tacitus műveiről szóló

---

²⁷⁴Leti, 1685. V. 135.

kommentárjait tartalmazza, feltehetően az a réteg – amelyet Leti és a kiadó megcélzott a könyv megjelentetésével – ismerte, akár felületesen is, mind Tacitus, mind Traiano Boccalini műveit.

A követ személyéről szóló traktátusirodalom fejlődése két irányban követhető. Egyrészt etikai-politikai, másrészt jogi vonalon követhető nyomon a kötelességüket, funkciójukat, hatalmukat, immunitásukat érintő reflexiók. Ezek az elmékedések pedig szükségszerűen tárgyalták a követ személyén túl, magának a követségnek a jogi állását, illetve annak pontos körbeírását, meghatározását. Ez nemcsak a diplomáciai kapcsolatok jogi-intézményi megszilárdulásának folyamatát érinti, hanem a *jus gentiumnak* – mint etikai, jogi, politikai elvek rendszerének – értelmezését is. A követ személyéről szóló traktátusok tartalmi vizsgálata, illetve összehasonlítása után Bazzoli a következő, rendkívül fontos megállapításra jutott. „Ezekben az írásokban egyáltalán nem kétséges, hogy a *jus gentium* progresszív fogalmi kidolgozása, az államrezon államédekké való dinamikus átalakulásának meghatározó tényezője.”²⁷⁵ Azok a traktátusok, amelyek a Bazzoli által felállított három periódus közül az első kettőben születtek, a *jus gentiumot* még a késő-középkori hagyományhoz kötik, míg a második és a harmadik fázisban készültek – beleértve Grotius, Hobbes, Pufendorf írásait is – a *jus gentium* jusznaturalista (természetjogi) feldolgozását, felfogását előlegezték meg. A *jus gentium* értelmezésében tettenérhető két fejlődési vonal között lévő doktrinális különbségek tehát a modern természetjog történetének és historiográfiájának leglényegesebb fejezetét alkotják.

A jog nyújtotta tehát azt a megoldást, melynek talaján rendezni lehetett az államok egymás közli viszonyát, valamint az erről folytatott vita határozta meg a kor értelmiségi diskurzusait. Leti könyvének második kötetében található az olvasóknak szóló gondolatok között egy nagyon fontos mondat: „Egyszóval ez az anyag [azaz Leti traktátusa] megkülönbözteti a Vallást a Jogtól.”²⁷⁶

1685-re, Leti művének megjelenésekor már a politikai kérdésekkel foglalkozó értelmiség megtalálta a közös nyelvet, a jog nyelvét, mely egyformán elfogadhatóvá vált a különböző vallási nézetekkel rendelkező gondolkodók számára. Leti véleménye szerint Európa békéje forog

---

²⁷⁵ Bazzoli, 2002. 318.

²⁷⁶ „Insomna questa materia distingue la Religione dalla Giurisdizione.” Leti, 1685. II. 425.

kockán, ha a szükséges megkülönböztetést a vallás és a jog között nem teszik meg.

„A vallás egy rendkívül erős szikla (Rocca), ami magát védi és bevehetetlen, mivel *Portae Inferi non prevalebunt adversus eam*. A jog egy rendkívül finom kristály, aminek nem kevésbé könnyű az elkészítése, mint az összetörése. A vallás az egyház eredeti formája, a jog létrehoz egy képet (Ritratto) ami a festő szeszélyétől függ, vagy megváltoztatja, vagy tönkreteszi azt. A vallás a kard, a jog a kardhüvely. A kardhüvely semmire nem használható önmagában, kard nélkül, ám a kard mindenre használható a kardhüvely nélkül. A pápának így nem fontos a jog. A vallás egy lényeges dolog, a jog kiegészítő csupán.”²⁷⁷

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a 16-17. században az államok között feszülő ellentéteket belpolitikai, vallási és dinasztikus érdekek mozgatták. Érthető, hogy Leti – aki katolikusnak született, ám Genfben már nem gyakorolta vallását, és a francia udvar kecségető ajánlatát is visszautasította, mert vissza kellett volna térnie eredeti hitéhez – hosszasan értekezik vallási kérdésekről is ebben a művében. Amikor ezt megteszi, ismét érinti a jog és a vallás közötti kapcsolatot.

Látható, hogy Leti eszmevuttatása, mely arra irányult, hogy szétválassza, definiálja, megmagyarázza az isteni és a pozitív jog fogalmait, annak a 17. századra egész Európát lefedő politikai gondolkodásnak a keretei közé illeszthető, melyek már a korábbi századokban jelen voltak. A keresztény népek közösségére a reformáció, elsősorban jogi szempontból tekintve a problémát, bomlasztó hatással volt. Egyre nagyobb szükség volt a teológia és a jog szétválasztására, mely igény először a diplomácia világában működő jogászok tapasztalatai alapján artikulálódott. „A diplomáciai szolgálat minden európai országban hagyományosan a jogászok kezében volt, akik mind római jogi képzésben részesültek. Így a jogi gondolkodás közös talaján tárgyalhattak egymással.”²⁷⁸ Leti művében is központi helyen szerepelnek a követ személyét, illetve az egész diplomáciai apparátust érintő jogi problémák. Biztosan állíthatjuk immár, hogy Leti, amikor könyve megírását elhatározta, egy olyan általánossá vált politikai diskurzusba kapcsolódott be, amelyben folyamatosan jogi dilemmák körül zajlott a vita. Az a vita, amely már tulajdonképpen a 16. századtól

---

²⁷⁷ Leti, 1685. VI. 434.

²⁷⁸ Stein, 2005. 128.

kezdvé jelen volt, hiszen amint a diplomáciai tevékenység egyre aktívabbá vált, következésképp egyre gyakrabban merültek fel a követ személye, az általa képviselt cím, az őt megbízó uralkodót illető jogok értelmezésének problémái. Leti traktátusa tehát abba a folyamatba illeszthető be, amelynek egyik jeles képviselője Alberico Gentili volt, aki szintén, egy 1584-re datálható diplomáciai konfliktus kapcsán jelentette meg könyvét, *De legationibus libri III* (Három könyv a követi tisztségről) címmel, 1587-ben pedig „Erzsébet királynő kinevezte Gentilit a római jog királyi professzorának Oxfordba.”²⁷⁹ Nem véletlen tehát, hogy az államok egymás közti kapcsolatát Gentili, majd Grotius, aztán Leti is, a követek személyét érintő jogi definíciók segítségével igyekeztek interpretálni. A korszak egyik legfontosabb kérdése a szuverenitás problematikája volt. A feladat, amit Leti magára vállalt, nem volt egyszerű. Szuverenitásról beszélni, írni olaszul meglehetősen nehéznek bizonyulhatott, bár – mint, ahogy látni fogjuk – mindent megtett annak érdekében, hogy világosan, érthetően körbeírja ezt a fogalmat. „A szuverenitás a 16-17. század óta kibontakozó, területileg rögzült európai monarchikus, majd nemzetivé váló államok, kiváltképpen a nagyhatalmak jellemzője, egy századokig fennálló, jellegzetesen újkori nemzetközi viszonyrendszer alapeleme.”²⁸⁰ Éppen ezért Németországban is a „szuverenitás koncepciója és a szó is homályos volt a 18. századig, amikor ezt az idegen terminust szükségszerűen bevezették.”²⁸¹ Mindazonáltal az is igaz, hogy a 18. század közepéig a

„német nyelvben természetesen léteztek olyan kifejezések, amelyekkel a kormányzás hatalmát és erejét jelölték (*Staatsgewalt*). Ahogy a *plenitudo potestatis*-t a *Machtvollkommenheit* jelentette, úgy a *Majestät* az uralkodó méltóságára utalt, vagy az *Obergewalt* és a *Landeshoheit*, amelyekkel a feljebbvalóság pozíciójára utaltak. De a *Souveränität* terminust csak 1806 után kezdték alkalmazni.”²⁸²

A Leti által felvázolt szuverenitáselmélet jól illeszthető a 16-17. század során született elemzések sorába. A szuverenitás „terminus valószínűleg

---

²⁷⁹ Stein, 2005. 128.

²⁸⁰ www.ajk.elte.hu/HallgatoiInformaciok/TanszettekHirei/AllamEsJogelmélet/Allamtan%20TK/I_Kotet/I_II_IV%20fejezet.pdf

²⁸¹ Hinsley, 1986. 137.

²⁸² *Ibidem*.

sokkal későbbi, mint a fogalom,²⁸³ hiszen Bolognában, a jogi fakultánsan, ha óvatosan is, de használták a 13. században. „Itt a 13. századtól a *superior* kifejezés összekapcsolódott a tradicionális *senior* fogalommal, létrehozva így a vulgáris nyelvben a *superanus* kifejezést, amely aztán a francia nyelvben, feudális értelemben a *suzerain*, közjogi értelemben a *souverain*, az olasz nyelvben pedig a *Sovrano* lett.”²⁸⁴ Az olasz *sopranità* terminus tehát a vulgáris olasz nyelven megjelent *sovranò* szóból származik. „A 12. század végén kezdett általánosan elterjedt alapelvvé válni a 12. századi kánonjogászok tollán keletkezett formula: «a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár a saját királyságában» [*rex superiorem non recognoscens est in regno suo imperator*].”²⁸⁵ Ennek az alapelvnek a megfogalmazása révén terjedt el a *superanus* terminus.

Jean Bodin nevéhez köthető a *szuverenitás*²⁸⁶ terminus alkalmazása és annak tartalommal való megtöltése is. Bodin szerint az állami szuverenitás két fő területen, az állam belső kormányzásában és a külső, államközi kapcsolatokban mutatkozik meg. „A szuverén uralkodó első ismertetőjegye, hogy törvényt szab mindenkinek általában, és kinek-kinek egyénenként.”²⁸⁷ A főhatalom második ismertetőjegye „a háborúindítás és a békekötés joga, a harmadik ismertetőjegye a legfőbb hivatalnokok kinevezésének joga, a negyedik a legfőbb bíráskodás, az ötödik a megkegyelmezés joga.”²⁸⁸ Bodin szerint a szuverén uralkodó úgy alkot törvényt, hogy ahhoz nem szükséges senkinek a beleegyezését kérnie, és a törvények őt magát nem is kötik, amint az elődei által hozottak sem, de „a király nem szegheti meg az isteni és természeti törvényeket és nem változtathat a királyság alaptörvényein.”²⁸⁹

---

²⁸³Sashalmi, 2006. 29.

²⁸⁴Quaglioni – Comparato, 2008. 64.

²⁸⁵Sashalmi, 2006. 41.

²⁸⁶A szuverenitás elméleti előzménye az Arisztotelésznél megfogalmazott *autarkeia* is, ami még nem jogi, hanem erkölesi fogalom, mivel ez az alapfeltétele az állami célok megvalósításának és a teljes élet előmozdításának. Pádúai Marsilius a 13-14. század fordulóján a *Defensor pacis* című művével a pápa világi uralma ellen érvelt és a népszuverenitás tanát fogalmazta meg, melyből véleménye szerint az következett, hogy a törvényhozói hatalom egyedül a népet illeti meg.

²⁸⁷Bodin, 1987. 117.

²⁸⁸Bodin, 1987. 117-123.

²⁸⁹Fereneci László bevezetője, Bodin, 1987. 33.

Grotius szerint, a szuverenitást a természetjogból származtatott nemzetközi jog, az isteni jog és a fundamentális törvények korlátozzák. A természetjog pedig „az ész parancsa, mely megmutatja, hogy valamely cselekvésben az ésszerű természettel való összhangja folytán erkölcsi szükségesség rejlik, ennek következtében Isten, a természet teremtője az ilyen cselekvést előírja, míg az összhang hiányából folyó erkölcsi helytelenséget tiltja.”²⁹⁰ Ez a megközelítés, még mindenképpen átmenetnek tekinthető a skolasztikus és a vallástól függetlenített természetjog-koncepció között: a természetjog itt már mindenekelőtt az ész, a ráció, a *ragione* (!), a kiszámíthatóság és nem Isten parancsa. Isten, mint a természet alkotója, a természeti világon kívül is szabadon cselekedhet és kötelezővé tehet olyasmit, ami a természettől fogva nem kötelező.

„A fejedelmeket a természet adja nekünk,”²⁹¹ írta Leti is, kivéve a pápát, a császárt és Lengyelország fejedelmét, akiket úgy választanak hivatalukba. Itt a születésre utal, arra, hogy születés révén lesz valaki uralkodó. Grotius a kálvinista politikai irodalom eredményeire támaszkodva, a németalföldi tartományok függetlenségi harcának tapasztalatait is felhasználva fogalmazta meg gondolatait, határozottan kimondta, hogy az állam intézményei nem isteni eredetűek. A természetjog magyarázata során Grotius szakított a teológizálással. Amikor azt állítja, a németalföldi háborúk tapasztalataiból kiindulva, hogy „az emberek első ízben nem Isten parancsára, hanem önként egyesültek rendezett társadalommá, s az a tapasztalat vezette őket erre, hogy egymástól elkülönült családok gyengék az erőszakkal szemben.”²⁹², akkor teljesen egyértelműen, elméletében a jog, az igazság és a méltányosság terminusok jelentőségét előtérbe helyezte, ezáltal felülírva az isteni törvényeket. Grotius mértéke az ember társas természete. „Mindaz, ami ezzel a társas természettel összhangban áll, az igazságos, tehát jogos, mindaz, ami azzal ellenkezik, az igazságtalan, azaz jogtalan. A jogtalanság tehát nem más, mint a természetes társadalmi rend megsértése.”²⁹³ Grotius elméletében a jog természetjogra (*ius naturale*) és tételes jogra (*ius voluntarium* - az akaratból származó jog) bontható, a tételes jog pedig az isteni akaratból eredő isteni jogra és

---

²⁹⁰ Paczolay – Szabó, 1996, 77.

²⁹¹ Leti. 1685, VI. 465.

²⁹² http://www.zemplenimuzsa.hu/06_3/szatmary.htm

²⁹³ Ibidem.

az emberi akaratból származó emberi jogra. Az emberi jog belső állami és a nemzetközi jogból áll. Grotius számára is a legjobb kormányzási forma a monarchia.

A kálvini reformáció által megfogalmazott szuverenitástanban az abszolút szuverén Istentől származik. Kálvin levezetett szuverenitástanában „az Istentől eredő tekintély megilleti az egyházat, annak szerveit és tisztviselőit csakúgy, ahogy az államot és annak minden intézményét is. Az ember ezen tekintély uralma alatt áll, és nem a másik embernek, hanem a tisztség, az intézmény tekintélyének van alávetve. A tekintély kálvini felfogása a függőségi viszonyokból a feudális személyi jelleget iktatta ki.”²⁹⁴

Általánosan jellemző a 16-17. század politikai irodalmának műveire, hogy a legnagyobb rossznak, a mindenképpen elkerülendő helyzetnek a zűrzavart (*confusione*) tartották. „A szuverenitást, a főhatalmat formálisan úgy határozza meg Grotius, hogy a szuverén cselekedetci nincsenek más jogának alárendelve, más ember döntése az övét nem hatálytalaníthatja – ebből következően a főhatalom saját döntését akaratától függően megváltoztathatja. (...)Az uralkodó cselekedeteit nem lehet erkölcsi helyességük alapján megítélni, mert ez zűrzavarhoz vezetne.”²⁹⁵ Grotius a királyságot eszményíti, ahol az államhatalom az uralkodót illeti meg. Az uralkodóval szembeni ellenállás jogát tagadja; „inkább tűrni kell, mintsem erőszakkal ellenállni. A felsőbbség elleni háborút általában nem tartja megengedettnek, csak bizonyos kivételes esetekben.”²⁹⁶ Thomas Hobbes (1588-1679) elméletének is egyik lényeges eleme, „hogy a hatalom hiánya rosszabb, mint a korlátlan hatalom. A szabadság nem az egyén, hanem az állam szabadsága. Az uralkodó hatalmát csak az korlátozza, hogy Isten alattvalójaként köteles a természeti törvényeket megtartani.”²⁹⁷ Amikor Gregorio Leti könyvében részletesen magyarázza a szuverenitás fogalmát, azt ő hat kategóriába sorolja.

1. az általános, mely a rációból [*ragione*], a hasznosságból, a szokásból meríti a jogát.

---

²⁹⁴ Ibidem.

²⁹⁵ Paczolay, 1997. 72.

²⁹⁶ Ibidem.

²⁹⁷ Paczolay – Szabó, 1996. 80.

2. különleges *sopranità*, mely létét egy természetes intézménynek köszönheti.
3. az erőszakos, mely a fegyvereknek és a zsarnokságnak köszönhető.
4. természetes, az események és megegyezések különleges jogával.
5. egy kinyilvánított szuverenitás (*Sopranità*), ami egy feudális jogból származik.
6. a hatodik pedig a tisztességé.”²⁹⁸

Mindazonáltal Leti szükségesnek tartja, hogy ezeket a kategóriákat részletesen megmagyarázza, hiszen egy követ számára ezeknek az alapfogalmaknak az ismerete nélkülözhetetlen, különösen akkor, ha a Bodin által először használt terminus jelentését tekintve időközben módosult. Azt írja: „Szükséges, hogy a követ informálódjon az uralkodó hatalmának jellegéről, befolyásának és szuverenitásának fokáról, ha ezt nem teszi meg körültekintően, akkor nem érdemli meg a követ elnevezést, csak a fejedelem futárának lehet őt hívni.”²⁹⁹ A vallásháborúk során többször került előtérbe a szuverenitás kérdése. Leti egy olyan korábban történt esetet ismertet, amelyben a követ teljes tudatlanságáról tesz tanúbizonyságot, ami a szuverenitást illeti. „Nemrég, egy hónapja, olvastam egy esetet. Lengyelország követe Rómába, VI. Sándor pápához ment. A követtől egy prelátus megkérdezte, hogy a lengyel királynak mekkora szuverenitása van? Amire a követ a következőket válaszolta: Azt hiszem, körülbelül 60 000. Azt hitte, hogy a szuverenitás egy tartomány.”³⁰⁰

Az általános szuverenitás (*sopranità*) a császáré és a pápáé, írja Leti, mert ezek „alapjukat a vallásból merítik (...). Mivel a természet dolgaiban rend uralkodik, ugyanúgy szükséges, hogy a társadalomban is rend legyen. A természet úgy akarta, hogy legyen kisebb, legyen nagyobb is. Az emberi test hasonlít a szuverenitáshoz. (...)Az ujjak között is van egy, amely megelőzi a többit. Az idegek között is van egy,

---

²⁹⁸ „Sei sorti di Sopranità habbiamo nel mondo a noi conosciuto, la prima è quella che si chiama Generale che tira il suo dritto dalla Ragione, dalla convenienza, e dalla consuetudine, La 2. una Sopranità particolare che tira il suo essere da uno stabilimento naturale. La 3. una Sopranità violente che tira il suo dritto dalla forza dell’armi e dalla Tirannia, la 4. una Sopranità naturale con il dritto particolare degli accidenti, e delle considerationi e la quinta una Sopranità Dichiarativa che dipende da un Dritto di feudo, con l’aggiunta d’una sesta è la Sopranità d’honore.” Leti, 1685. VI. 288-290.

²⁹⁹ Leti, 1685. VI. 287.

³⁰⁰ Leti, 1685. VI. 288.

ami uralkodik a többi felett, amint a fej uralkodik a test többi tagja felett.”³⁰¹ Ezzel az elmélettel Leti az organikus szuverenitás elméletét írta le. „Ha a természet rendje szerint akarunk élni, szükséges, hogy a politikai társadalomban [società civile] is legyen valamilyen rend. A szuverenitás ennek a társadalomnak egyik teste, sőt a politikai társadalom teste.”³⁰² Így Leti gondolatmenetében a „pápa és a császár a fejedelmek által alkotott test fejét” (Sono il capo del Corpo Soprano de Prencipi) jelentik, és szuverenitásuk „kétségbevonhatatlan” (incontrastabile).

„Itáliában, mint ahogy Európa más részein is, volt egy visszatérő kép, melynek eredete Platónig és Arisztotéleszig nyúlik vissza, és a «politikai test» (corpo politico) formulában fogalmazódott meg.”³⁰³ „Az ún. organikus államszemlélet talaján állva ugyanis a politikai közösséget az emberi test analógiájára fogták fel, ahol az uralkodó volt a fej, a rendek pedig a különböző testrészek.”³⁰⁴ Ami pedig ennek az organikus szemléletnek a forrását illeti, Canning a következőket állítja: „Az egyháznak, Szent Pál leírása alapján, mint Krisztus testének (corpus Christi) a feje (caput) a római egyház volt (melynek feje a pápa), tagjai pedig (membra) a többi egyházak. (...) a középkorban alapvető volt a pápai kormányzati elméletek számára.”³⁰⁵ Burke szerint nyilvánvalóan ennek az eszmének jelenléte ellenére „Itáliában azonban a politikának ez a «természetes», illetve «organikus» nyelve nem terjedt el annyira, mint másutt. Kialakult viszont a «politikai test» kategória riválisa: «az állam» (lo stato), melyhez olyan fogalmak társultak, mint a népjólét, az alkotmány és a hatalmi struktúra.”³⁰⁶ Ami a rész- (particolare) szuverenitást illeti, Leti azt írja:

---

³⁰¹ „(...) Tirano il loro fondamento dalla Religione, perché si come ci è un ordine nelle cose della Natura, così bisogna che ve ne sia un altro in quello della Società. Vi è un dito maggiore che precede agli altri, e vi è un nervo che regge molti, e finalmente vi è il Capo che serve a rendere più glorioso nella sua perfezione questo corpo.” Leti, 1685. VI. 290.

³⁰² „Se vogliamo anche vivere nell'ordine della natura, bisogna che nella società civile vi sia anche qualche ordine. La Soprannità è un corpo di questa società anzitutto il corpo della Società civile si contiene in questo corpo della Soprannità.” Leti, 1685. VI. 291.

³⁰³ Burke, 1994. 196.

³⁰⁴ Sashalmi, 2006. 59.

³⁰⁵ Canning, 2002. 57.

³⁰⁶ Burke, 1994. 196.

„minden nemzetnek volt királya, nincs természetesebb, mint ez a fajta. Azért rész-szuverenitás, mert a nemzetek szétválasztásából jött létre szükségszerűen. A Római Monarchia előtt minden nemzetnek volt királya, nem volt ennél természetesebb dolog. A Római Birodalom bukása után született monarchiák visszakapták azt a tollat, amit a római sas magáénak követelt előtte. Így rövid idő alatt, minden nemzetnek királya lett, nem volt másra szükség, minthogy kiválasszák azt, akinek a koronát kellett hordani, akkor is, ha, mint mondtuk, rész-szuverenitás volt az övé.”³⁰⁷

Az erőszakos szuverenitás véleménye szerint nem jellemző az európai keresztény uralkodókra, „ez a természetű, a törökök [szuverenitása], mert (...) erőszakkal, a legkevesebb körültekintés nélkül hódított és vassal létrehozott egy zsarnoki kormányt.”³⁰⁸ Angliában a 16-17. századba elterjedt kifejezés, a „*Turke-like*” az oszmánok zsarnoki kormányzására utalt.

A természetes szuverenitás a köztársaságokra jellemző. Ám Leti az ellentmondást ebben az esetben a következőképpen oldja fel. „A szuverenitás nem megosztható, amint megosztják, többé már nem az. A szuverenitás a köztársaságban olyan, mint a testben a lélek, ami est tota in toto, tota in quolibet parte. (...) A köztársaságok ilyen jellegű szuverenitása létjogosultságát vagy a fegyvereknek köszönheti, mint Hollandiáé és Svájcé, vagy valamilyen elnyomás előli menekülésnek, mint a velencei.”³⁰⁹

Az ötödik típusú szuverenitás, „ez soha nem jön létre feudális elismerés kötelezettsége nélkül.”³¹⁰ S végül az utolsó kategóriába tartozó tiszteletbeni szuverenitás, amelyből rendkívül sok létezik, és amelyek „az igazat megvallva, semmiféle más joggal nem rendelkeznek, mint, hogy pénzt verethetnek, igazságot szolgáltathatnak, de egyébként nincs

---

³⁰⁷ „ogni Nazione havea il suo Re, né vi era cosa più naturale di questa.” Leti, 1685. VI. 296.

³⁰⁸ „di questa natura è quella del Turco, perché (...) s'impossesò con violenza senza minima pretenzione e si stabili col ferro un governo tirannico.” Leti, 1685. VI. 297.

³⁰⁹ „La Sopranità non è divisibile, come si divide non è più Sopranità. La Sopranità nella Repubblica e come l'Anima nel corpo, la quale est tota in toto, tota in quolibet parte. (...) Questa tale Sopranità delle Repubbliche (...) tira sempre il suo dritto o sia d'Armi, come quella di' Hollanda, e de'Svizzeri, o sia di necessità di ricovero per fuggire qualche oppressione, come quella di Venezia.” Leti, 1685. VI. 298.

³¹⁰ „(...) questo non si fa mai senza un obbligo di ricognitione feudale.” Leti, 1685. VI. 299.

hatalmuk arra, hogy békéről, tűzszünetről, háborúról tárgyaljanak azokkal, akik náluk nagyobb uralkodók.”³¹¹

Tehát tulajdonképpen a Bodin által lefektetett elvek szerint, a Leti által utolsóként felhozott példa, lényegét és tartalmát tekintve nem is szuverenitás. Leti a szuverenitás problematikáját tovább elemzi, amikor erről a terminusról beszélve a következőket írta: „Ami pedig az uralkodók szuverenitását illeti általában, kétségbevonhatatlan, hogy mindegyiknek [ti. fejedeleme]k] jogában áll, legfőképpen egy abszolút monarchiát irányítani, azon a területen belül, amely az ő igazságszolgáltatása alá esik, amelyen kívül pedig semmilyen joga nincs, csak a követ küldése, ami nem a szuverenitásból származó jog (ahogy ezt már mondtuk is), hanem az illem intézménye. A követ immunitását nem kötelességből, hanem szívességből gyakorolja, mivelhogy mindenki a saját fejedelemségében szabad úr, de ezen kívül már alattvaló.”³¹² A szuverenitás tehát egy terület feletti főhatalom Leti szerint. Mint ismeretes, a 16. század végére „a szuverenitás egy kézbe való összpontosítását aztán az abszolút monarchia elmélete oldotta meg. (...) A szuverenitás kérdése most nem annyira úgy vetődött fel, hogy az uralkodónak nincs feljebbvalója [bár az abszolút jelző természetesen a külső függetlenség eszméjét is tartalmazta], hanem úgy, hogy saját területén «senkit nem ismer el a hatalomban magával egyenrangúnak»”.³¹³ Mindez világosan körvonalazódik Leti gondolatmenetében. Tehát Leti fent idézett gondolatai arra engednek következtetni, hogy az európai állam fejlődésében oly fontos szerepet játszó területiség-elvének, és a főhatalom-elvének jelentőségével ő is tisztában volt. Amikor azt írja, hogy az uralkodónak csak a saját igazságszolgáltatása alá eső területen van joga uralkodni, akkor

---

³¹¹ „Che per dire il vero non hanno altro dritto che di conjare qualche moneta, di afre esecuzione di giustizia, ma del resto non se gli dá alcun potere de trattare nè pace, ne tregua, nè guerra con chi sia à pregiudizio del Soprano maggiore.” Leti, 1685. VI. 300.

³¹² „Per quello che tocca la Sopranità de’Principi in generale già è indubitabile che ciascuno ha dritto d’esercitare sopranamente una Monarchia assoluta, dentro quel territorio ch’è di sua giurisdictione, fuori della quale non gli resta dritto alcuno, che questo solo della spedizione d’Ambasciatore, che non è dritto che vad i natura della Sopranità (come pur s’è detto) ma un puro stabilimento di convenienza, e l’Ambasciatore esercita un’Immunità per gratia, non per obbligo, poichè ogni uno nel suo Principato è Signore libero, ma fuori di questo diviene Sudito.” Leti, 1685. VI. 323.

³¹³ Sashalmi, 2006. 15.

tulajdonképpen egyetért azzal, amit a 17. századi francia jogászok gondoltak az államról. Azaz, az állam „olyan területi egység, amely felett egyetlen szuverén uralkodik.”³¹⁴

Összegezve tehát, megállapíthatjuk, hogy Leti – ha nem is a legnagyobb formátumú politikai teoretikusa volt korának – mindenképpen jelentős gyakorlati, politikai művel gazdagította a kor irodalmát. Legnagyobb érdeme az volt, hogy olvasottsága felülmúlta kortársaiét. Ez elsősorban könnyed stílusának, és szenzációkkal szolgáló informátorainak, és természetesen kiváló üzleti érzékének volt köszönhető. Műveinek nyelvezete érthető, könnyed volt, ezáltal olvasói tábora a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből tevődött össze. A *Történelmi és politikai ceremónia* című művében összefoglalta mindazt, ami a kor politikai eseményeinek megértéséhez szükségeltetett. Az olvasók érdeklődése a politika, a diplomácia, a hatalomgyakorlási technikák iránt valóban nagy volt, különben Leti egészen egyszerűen nem írt volna ezekről, hiszen könyvét mindenképpen el kellett adnia. Leti nem írt le semmilyen új elméletet, nem vezetett be új terminust az államelméleti diskurzusokba, mint Bodin, egyszerűen csak egy összegzést adott ahhoz, hogy a korabeli olvasók jártasságra tegyenek szert a diplomácia világában. Am a diplomácia mechanizmusának tárgyalásakor elkerülhetetlen volt a jogi terminusok, jogfilozófiai elméletek tisztázása. Hiszen ő is, éppen úgy, ahogy a kor teoretikusai „amikor az uralkodó abszolút hatalmáról értekeztek, akkor a jogfilozófia segítségével magáról a jogrendszerrel tettek megállapításokat.”³¹⁵

Felhasznált irodalom

Barzia, Franco, *Il Catalogo delle opere di Gregorio Leti e trascritto per intero* in Franco Barzia, *Bibliografia delle opere di Gregorio Leti*, Milano, Angeli, 1981 («Saggi e ricerche dell’Istituto di Scienze Politiche “Gioele Solari” – Università di Torino», 27).

Bazzoli, Maurizio, Államrezon és az államok édekei. A követről szóló traktátusi irodalom a XV. századtól a XVIII.-ig. (Ragion di Stato e interessi degli stati. La trattatistica sull’ambasciatore dal XV al XVIII secolo, in *Nuova Rivista Storica*, 2002. 2.

Burke, Peter, *Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom Itáliában*, Osiris-Századvég, Budapest, 1994.

³¹⁴ Sashalmi, 2006. 45.

³¹⁵ Kiss – Radó – Sashalmi, 2006. 23.

- Canning, Joseph, *A középkori politikai gondolkodás története 300-1450*, Osiris, Budapest, 2002.
- G. Etényi Nóra, *Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában*, Actas-2002. I.sz <http://www.actas.hu/2002-1/2002-102.htm>
- Hinsley, F. H. *Sovereignty*, Cambridge, 1986, London.
- Ivanics Mária, *Krimi tatár követjárások a bécsi udvarban 1598 és 1682. Vázlat a krimi tatár diplomácia 16-17. századi történetéről*, Eas, 1999. 14. évf. 4. szám.
- Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre, *Abszolútizmus és isteni jogalap*, Historia Ecclesiastica Hungaria, Budapest, 2006.
- Leti, Gregorio, *Il cerimoniale storico e politico*, Waesberg, Amsterdam, 1685.
- Paczolay Péter, *Újkori államelméletek, A legfőbb hatalom eredete*, Rubicon történelmi folyóirat, 8. évfolyam, 1997. 8. szám.
- Quaglioni – Comparato, *European Political Thought (1450-1700)*, Yale University Press, New Haven, London.
- Sashalmi Endre, *A nyugat-európai államfejlődés vázlata*, Pannonica, Budapest, 2006.
- Stein Péter, *A római jog Európa történetében*, Osiris, Budapest, 2005.
- www.ajk.elte.hu/HallgatoiInformaciok/TanszekekHirci/AllamEsJogelmélet/Allamtan%20TK/1_Kötet/I_II_IV%20fejezet.pdf
- http://www.zemlenimuzsa.hu/06_3/szatmary.htm

**LA LÉGION DES VOLONTAIRES FRANÇAIS
CONTRE LE BOLCHEVISME DEVANT MOSCOU**

L'introduction

La collaboration militaire française est un sujet méconnu et peu populaire en France, mais grâce à son importance dans l'histoire française, il mérite d'être connu. Dans le cadre de cette étude, j'essaie de présenter un élément très important de ce phénomène : la naissance de la *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (LVF).

La France est dans une situation particulière à la fin 1940. Malgré le fait qu'elle est une des principales adversaires de l'Allemagne nazie et possède une armée puissante, le pays est vaincu et son territoire est occupé par l'ennemi. L'armée française subit une défaite surprenante et décisive dans la campagne de 1940 et la République Française est obligée de signer un armistice dont les conditions sont extrêmement sévères. Le pays est divisé en deux, la zone du Nord et la côte atlantique sont occupées par les Allemands, l'effectif de l'armée d'armistice est limité en cent mille hommes et le gouvernement doit financer les frais de l'armée d'occupation allemande. La plupart des Français choisissent la neutralité, quelques-uns optent pour la résistance à l'étranger ou en France et il y en a certains qui voient une grande opportunité dans la collaboration avec les autorités allemandes.

Parmi eux, les partis politiques d'extrême droite occupent une place privilégiée qui voudraient prendre le pouvoir avec l'aide des Allemands. Ces partis sont les suivants : *Parti populaire français* (Jacques Doriot³¹⁶), *Rassemblement national populaire* (Marcel Déat³¹⁷),

---

³¹⁶ Homme politique français (Bresles, Oise 1898 – en Allemagne 1945). Ouvrier métallurgiste, secrétaire général des Jeunesses communistes, député (1924) et maire de Saint-Denis, il fut exclu du parti communiste (1934) et évolua vers le fascisme, fondant le *Parti populaire français* (PPF, 1936) et le journal *La Liberté*, et prenant position contre la politique du Front populaire. Partisan de la collaboration avec l'Allemagne (1940), il contribua à la création de la Légion des volontaires français contre le bolchevisme (LVF) et combattit aux côtés des Allemands sur le front russe. *Le Petit Robert des noms propres*, 612.

Mouvement social révolutionnaire (Eugène Deloncle³¹⁸), *Parti franciste* (Marcel Bucard), *Ligue française d'épuration, d'entraide sociale et de la collaboration européenne* (Pierre Constantini), *Jeunes de l'Europe nouvelle* (Marc Augier), *Les jeunes du Maréchal* (Jacques Bousquet). Pour atteindre leur but, ils ne doivent pas beaucoup changer leur politique car ils étaient déjà anticomunistes et antisémites avant la guerre. Ce qu'on change dans leur programme, c'est la méthode par laquelle ils peuvent atteindre leur but car dès le début de l'occupation, ils proclament la nécessité de la collaboration avec le Troisième Reich.

La naissance de la LVF

L'invasion de l'URSS par l'Allemagne radicalise ces partis dont les chefs revendiquent la constitution d'une unité militaire française qui participe dans la campagne allemande contre la Russie. Parmi eux, il faut mentionner Doriot et Deloncle qui évoquent l'idée d'une légion formée de volontaires français et Déat qui contacte l'ambassadeur Abetz directement à ce sujet. Malgré le fait que le gouvernement français cesse les relations diplomatiques avec l'URSS à partir de la fin juin 1941, il ne favorise pas l'idée d'une formation militaire française sur le front de l'Est.³¹⁹ De cette situation ambiguë résulte une solution particulière : le gouvernement permet le recrutement des volontaires français en faveur d'une unité combattante autonome au sein de l'armée allemande, mais il

---

³¹⁷ Homme politique français (Guérigny 1894 – San Vito, près de Turin 1955). Député socialiste (1932), il se sépara peu après de la SFIO, fondant le Parti socialiste de France à tendance réformiste (1933). Ministre de l'Air du cabinet Sarraut (janvier 1936), réélu député en 1939, il se prononça alors pour une politique de compromis avec l'Allemagne (« Mourir pour Dantzig ? », article qui parut dans *L'Oeuvre*, journal dont Déat pris la direction après 1940). Fondateur, en février 1941, du Rassemblement national populaire, parti collaborateur et fascisant, Déat entra dans le gouvernement de Vichy comme secrétaire d'Etat en 1944 et se réfugia en Italie après la Libération. Ibid. 566.

³¹⁸ Homme politique français (Brest 1890 – Paris 1944). Polytechnicien, il adhéra d'abord à l'Action française, puis fonda en 1935 le Comité secret d'action révolutionnaire (CSAR, surnommé la « Cagoule »), anticomuniste et antirépublicain, et, en 1940, le Mouvement social révolutionnaire, de tendance fasciste. Il fut assassiné (avec son fils) par la Gestapo, sans doute en raison de ses relations avec certains éléments antinazis de l'Abwehr. Ibid. 577.

³¹⁹ *Cri du Peuple*, 1er juillet 1941.

ne donne aucune aide (financière, matérielle ou militaire) pour la réalisation de cette entreprise.³²⁰

Le gouvernement allemand donne son consentement pour le projet, mais il a des conditions : les volontaires ne peuvent s'engager qu'à titre individuel (ainsi ils sont des personnes privées et pas les représentants de l'Etat français) et l'effectif de l'unité ne peut pas dépasser 15 mille personnes.³²¹ De la part des Allemands, ce n'est pas la valeur combattante des Français qui est considérée importante, mais la signification symbolique du fait que même les ennemis héréditaires de l'Allemagne servent dans les rangs de l'armée allemande.³²²

Le 7 juillet 1941, les chefs des partis collaborateurs sont convoqués à l'ambassade de l'Allemagne de Paris où l'ambassadeur Abetz les informe sur les conditions allemandes ce que les participants acceptent à l'unanimité. Aussitôt ils fondent l'association dite la *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* dont le but est la lutte armée contre l'Union soviétique dans le cadre de l'armée allemande.³²³

Le lendemain, on commence une campagne publicitaire dans les médias (la presse, la radio, le cinéma, les affiches etc.) pour favoriser les recrutements en faveur de la nouvelle association.³²⁴ En même temps, on ouvre plusieurs bureaux de recrutement partout en France.³²⁵ Malgré les efforts des partis politiques et des autorités allemandes, les résultats sont loin des espérances. Selon les estimations franco-allemandes, entre quatre-vingt et cent mille volontaires au moins doivent se présenter dans les bureaux de recrutement,³²⁶ mais la réalité est bien plus décevante : à la fin juillet, il n'y a que quelques milliers de candidats. Même pendant trois ans, le nombre total des volontaires est à peine de 13 400 dont moins d'un tiers est accepté.³²⁷

Le grand nombre de refus est le résultat de l'examen médical extrêmement sévère qui rejette la grande majorité des candidats. Ce fait s'explique par la volonté commune des gouvernements français et

---

³²⁰ *Institut d'Histoire du Temps Présent* 72 AJ 258, 232. Texte de Henri Michel. 10-11.

³²¹ Aziz, Ph. *Les Dossiers noirs de l'Occupation*, tome 2, 195.

³²² *IHTP* 72 AJ 258, 232 14. Texte du général Merglen, 3.

³²³ Giolitto, P. *Volontaires français sous l'uniforme allemand*, 21.

³²⁴ *Cri du Peuple*, le 8 juillet 1941.

³²⁵ *Archives Nationales* F 60 235.

³²⁶ Brinon, F. de, *Mémoires*, 75-76.

³²⁷ *Service Historique de Défense* 2 P 14.

allemand qui ne soutiennent pas l'idée d'une formation militaire plus ou moins indépendante du contrôle étatique. Surtout que cette unité est majoritairement constituée par les militants des partis d'extrême droite qui pourraient menacer la stabilité politique. Ainsi les médecins délégués par les autorités franco-allemandes réalisent une épuration parmi les candidats.³²⁸

On peut aussi voir cette volonté dans le fait que le gouvernement allemand refuse l'élargissement du recrutement aux prisonniers de guerre français (2 millions de soldats), ainsi que le français le refuse par rapport aux membres de l'armée d'armistice. Cette politique a largement contribué au résultat médiocre de la campagne de recrutement.³²⁹

Le premier contingent des volontaires est convoqué à la caserne Borgnis-Desbordes, à Versailles. Cet établissement moderne est désigné comme le centre et le dépôt de la nouvelle unité en France.³³⁰ Les premiers recrutés représentent toutes les tranches d'âge et toutes les classes sociales. Il y a des adolescents inexpérimentés, des étudiants, des soldats de métier, des vétérans de la Grande Guerre et des vieillards, ainsi que des ouvriers, des aristocrates, des patriotes, des militants politiques, des aventuriers et même des clochards. Malgré l'examen médical qui refuse les inaptes, cette foule bizarre reste extrêmement hétérogène.³³¹

On peut distinguer de différents groupes. Le premier est celui des militants fanatiques des partis collaborateurs (surtout du *Parti populaire français*, du *Rassemblement national populaire* et du *Mouvement social révolutionnaire*) qui revendiquent la primauté pour leur groupement.³³² Le deuxième est celui des anticommunistes qui haïssent le bolchevisme et sont prêts à lutter contre l'Union soviétique qui pour eux représente l'empire du mal.³³³ Il faut mentionner les patriotes qui veulent revendiquer la gloire militaire française perdue en 1940 sur les champs de bataille dans la défense de l'Europe.³³⁴ Il y a aussi des idéalistes qui veulent servir les intérêts « européens » et défendre la culture et la

---

³²⁸ Saint-Loup, *Les Volontaires*, 20.

³²⁹ Giolitto, P. *Volontaires français...* op. cit. 49.

³³⁰ Delarue, J. *Trafics et crimes sous l'Occupation*, 168.

³³¹ Amouroux, H. *Les Beaux Jours des Collabos*, 277-278.

³³² *Archives Nationales F 1 A 3748. Rapport sur la LVF*, 3.

³³³ Colin, Ch. - A., Bassompierre, J. *Sacrifice de Bassompierre*, 145.

³³⁴ SHD 2 P 14. *Rapport Ourdan*, 8.

civilisation occidentales contre la menace constituée par la Russie communiste.³³⁵ Mais la grande majorité des volontaires sont motivés par la somme de la solde qui est bien supérieure aux salaires français de cette époque-là. Ces derniers n'ont pas de motivation idéologique, ils sont de simples mercenaires ou autrement dit de la chair à canon.³³⁶

L'instruction militaire

Selon la décision du commandement militaire allemand, les volontaires français ont besoin d'une instruction militaire car les expériences de 1940 prouvent que les soldats français ne sont pas égaux avec leurs homologues allemands. Cependant théoriquement la plupart des volontaires ont déjà des connaissances militaires, c'est pourquoi ils ne reçoivent qu'une formation de rattrapage accélérée. L'instruction des volontaires français a lieu dans le camp d'instruction de Deba (Debica en polonais) qui se trouve sur le territoire oriental du Troisième Reich (actuellement en Pologne). Des sous-officiers français commencent la préparation des volontaires aptes au service dans la caserne Borgnis-Desbordes, mais démunis d'armes, ils ne peuvent donner que des rudiments du métier militaire.³³⁷

Le premier contingent des volontaires quitte Paris le 4 septembre 1941. Ce premier groupe de 800 personnes est divisé en 5 compagnies de marche.³³⁸ Les gens n'ont pas encore d'uniformes étant donné qu'ils doivent servir dans le cadre de l'armée allemande (Wehrmacht) comme les membres de 638e régiment d'infanterie et le service d'intendance allemand ne distribue les uniformes qu'en Allemagne. Ainsi les volontaires défilent dans les rues de Paris portant des vêtements hétéroclites qui ridiculise l'unité.³³⁹

Le commandant du nouveau régiment est le colonel Roger-Henri Labonne qui a des ambitions politiques, mais ses capacités militaires, malgré sa carrière militaire aux campagnes coloniales, sont limitées. Cette incompétence aura de lourdes conséquences sur le front quelques mois plus tard. En même temps, il a une caractéristique très avantageuse : il n'est lié à aucun parti politique. C'est pourquoi les autorités

---

³³⁵ Archives Nationales F 1 A 3684, 22.

³³⁶ SHD 2 P 14. *Rapport Ourdan*, 8.

³³⁷ *Vae Victis! ou deux ans dans la LVF*, 10.

³³⁸ *IHTP 72 AJ 258*, 232 14.

³³⁹ Brunet, J.-P. *Jacques Doriot: du communisme au fascisme*, 368.

allemandes supportent sa promotion, car on espère qu'il peut être la garantie de la neutralité politique de l'unité.³⁴⁰

Les premiers volontaires, qui doivent constituer le Ier bataillon du nouveau régiment, arrivent à Deba le 8 septembre 1941. Ils sont suivis par trois autres contingents qui arrivent au camp d'instruction au cours de septembre et d'octobre et forment le IIe bataillon et les compagnies supplémentaires du régiment.³⁴¹

L'instruction dure pendant très peu de temps. Elle donne les connaissances nécessaires pour que les volontaires puissent apprendre le maniement des armes allemandes, mais rien de plus. Par conséquent, les Français, dont la motivation et l'état physique ont des défauts, ne sont pas du tout préparés pour les combats en première ligne.³⁴² Les volontaires sont obligés de porter l'uniforme allemand (qui n'était pas prévu à l'origine et entraîne des protestations) qui n'a qu'un seul signe distinctif : un écusson tricolore avec le mot « France » sur la manche de la vareuse.³⁴³ Les Français doivent prêter serment le 5 octobre 1941, le texte du serment est le suivant :³⁴⁴ « *Je fais le serment solennel devant Dieu d'obéir strictement au chef des armées allemandes et alliées, Adolf Hitler, dans la lutte contre le bolchevisme et d'être prêt à tout instant à faire en brave soldat le sacrifice de ma vie.* »³⁴⁵

L'unité souffre du manque des officiers et des sous-officiers de carrière. Colonel Labonne demande au gouvernement français de remédier ce problème avec l'envoi de certains éléments de l'armée d'armistice. Il reçoit une réponse positive, mais les soldats promis n'arrivent pas au camp d'entraînement. Ainsi la valeur militaire de l'unité reste faible. Faute de mieux, il est obligé d'élever certains membres de l'effectif présent pour combler les vides dans la hiérarchie. Par exemple Jacques Doriot, qui arrive avec le premier groupe, est promu sous-licutenant.³⁴⁶

La cohésion de l'unité est aussi faible à cause de la diversité politique. La plupart des volontaires sont les militants des partis

---

³⁴⁰ Delarue, J. *Trafics et crimes...* op. cit. 164.

³⁴¹ *IHTP* 72 AJ 258, 232 14.

³⁴² *SHD* 2 P 14. Rapport du 24 juin 1943 du commandant Simoni, 2.

³⁴³ *Ibid.* 4.

³⁴⁴ Labat, É. *Les places étaient chères*, 47.

³⁴⁵ Plait, A. *La LVF (1941-1944). La collaboration militaire vouée à l'échec*, 48.

³⁴⁶ *SHD* 2 P 14. Rapport Ourdan, 9.

politiques, surtout ceux de PPF et MSR. Les membres de ces partis font de l'agitation sans cesse qui résulte une situation confuse : les soldats se luttent pour la primauté de leur parti. Ils se préparent pour la guerre civile d'après-guerre au lieu des combats sur le front.³⁴⁷

La structure du régiment est la suivante. Le régiment a trois bataillons : le Ier composés de trois compagnies de fusiliers (compagnies 1, 2, 3) et d'une compagnie de mitrailleuses (compagnie 4), le IIe ayant la même structure (compagnies 5, 6, 7, 8) et un bataillon lourd avec deux compagnies équipées par des mortiers et des canons antichars (compagnies 13, 14). Le IIIe bataillon de voltigeurs est en train de constitution par des volontaires qui n'arrivent que tardivement, ainsi il ne peut pas rejoindre le régiment avant son départ vers le front.³⁴⁸

La première ligne

L'unité française fait partie de l'armée de terre allemande comme 638e régiment d'infanterie (*Französischer Infanterie-Regiment 638*). Le régiment est attaché à la 7e division d'infanterie bavaroise, unité prestigieuse de l'armée allemande, déployée sur le front de l'Est depuis le début de la campagne de Russie. La division fait partie du VIIe corps d'armée avec les 197e et 267e divisions d'infanterie dans le cadre de la 4e armée allemande faisant partie du groupe d'armées Centre. Ces unités sont devant Moscou et préparent à l'assaut final contre la capitale soviétique qui peut mettre fin de la guerre. La 7e division avait de grandes pertes pendant les premiers mois de guerre contre la Russie, ainsi elle a besoin du renfort et accueille chaleureusement l'unité des volontaires français.³⁴⁹

Les premières troupes françaises quittent le camp d'instruction le 28 octobre et les autres les suivent quelques jours plus tard.³⁵⁰ Elles partent à Smolensk où elles arrivent à partir du 1er novembre. Les problèmes commencent là : la ville est pleine d'autres unités qui occupent les places disponibles, c'est pourquoi les Français sont obligés de s'installer dans les villages aux alentours de la ville.³⁵¹ La marche de nuit cause des

---

³⁴⁷ AN F 1 A 3748. Rapport sur la LVF, 4.

³⁴⁸ SHD 2 P 14. Rapport Ourdan, 13.

³⁴⁹ JHTP 72 AJ 258, 232 14. Merglen, 2-3.

³⁵⁰ Dupont P. H. *Au temps des choix héroïques*, 99.

³⁵¹ Archives Nationales 3 W 101. Récit véridique de Marcel Brancaccio, jeune volontaire de la LVF.

difficultés, la compagnie lourde perd un de ses canons, les autres errent dans la campagne pendant longtemps. Ces défauts ont de graves conséquences : colonel Labonne renvoie les officiers responsables pour la débandade en Pologne.³⁵²

Le régiment part vers Moscou le 6 novembre à pied. La marche est extrêmement lente à cause de la boue. Les Français ne sont pas préparés pour ces conditions climatiques et, majoritairement citadins, ne savent pas entretenir les chevaux, ainsi ils n'avancent pas.³⁵³ Leurs pertes sont élevées : pendant quelques jours, 27 hommes sont abandonnés au long de la route dont 5 meurent à cause de la fatigue et du froid.³⁵⁴ Il y a aussi des accidents desquels résultent la mort de deux volontaires.³⁵⁵

La désorganisation issue de l'impréparation des officiers résulte aussi des problèmes par exemple certaines colonnes du régiment se perdent dans la campagne qui contribue à l'épuisement des hommes et à la mort des chevaux.³⁵⁶

La situation de l'unité est critique, le formation française peut être détruite par le climat avant son déploiement sur le front sans une aide venante de l'extérieur. Quand l'état-major de la 7e division apprend l'état du régiment français, envoie un convoi constitué par des camions et des bus pour transporter les Français à la première ligne. Le convoi récupère les différentes colonnes des volontaires français errants à la campagne et les transporte au poste de commandement de la division. Le Ier bataillon arrive le 19 novembre, le IIe le 24 à Djukowo qui se trouve seulement 70 km de Moscou. Ce n'est qu'une partie de l'effectif total du régiment, les équipements lourds (les chariots, les armes collectives, les matériels de transmission etc.) la suivent avec un décalage important.³⁵⁷

A partir du 21 novembre 1941, le régiment est sous le commandement direct de la 7e division allemande. L'unité française est déployée en première ligne le 24 novembre, elle occupe une ligne de défense établie par les soldats allemands entre les 19e et 61e régiments d'infanterie allemands. Ces positions sont tenues sous un feu continu de l'artillerie soviétique qui démoralise les soldats inexpérimentés et les

---

³⁵² SHD 2 P 14. Rapport Ourdan, 16.

³⁵³ IHTP 72 AJ 258, 232 14.

³⁵⁴ SHD 2 P 14. Rapport Ourdan, 17.

³⁵⁵ Amouroux, H. *Les Beaux Jours...* op. cit. 301.

³⁵⁶ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La LVF, 1941, par -40 degrés devant Moscou*, 109.

³⁵⁷ Saint-Loup, *Les partisans*, 33.

inflige des pertes. Les volontaires français doivent contenir une attaque russe le 27 novembre quand une patrouille russe lance une action offensive contre les positions françaises. Les Français repoussent l'attaque, mais certains éléments de l'unité sont paralysés par une panique de laquelle résulte le remplacement du chef du 1er bataillon, le commandant Leclercq.³⁵⁸

La formation française perd une partie importante de son effectif sans l'intervention de l'Armée Rouge, car c'est le froid qui décime la troupe. Les Français souffrent du même problème que leurs camarades allemands : ils n'ont pas de vêtement approprié contre les conditions climatiques sévères. Ce défaut cause la perte de 20 pour cent de l'effectif de l'unité française (500 personnes) avant le début de véritables combats. La crise d'effectif est accentuée par le fait que le personnel du train des équipages n'arrive pas en première ligne en novembre, ainsi 500 soldats supplémentaires manquent au tableau d'effectif.³⁵⁹

L'attaque du 1er décembre

La LVF doit participer dans la grande offensive lancée par l'état-major allemand pour occuper Moscou. L'attaque est lancée le 1er décembre 1941 avec la participation de tous les éléments de la 4e armée allemande. Les éléments désignés du régiment français (les compagnies du 1er bataillon)³⁶⁰ doivent occuper les positions soviétiques tenues par les régiments 113e et 1310e de la 32e division d'infanterie soviétique qui vient d'arriver de Sibérie.³⁶¹

L'attaque commence à 13 heures avec un retard important causé par l'avance stoppée d'autres unités allemandes. La situation climatique et militaire est défavorable pour l'opération : la résistance soviétique est forte sur les autres parties du front et la température est très basse (moins 22 degrés Celsius). Le bilan de l'attaque est négatif : les volontaires français occupent une zone de 1 500 mètres (qui est évacuée en ordre par l'ennemi), cette avance se solde par la perte de 12 morts et de 55 blessés. Malgré le fait que cette avance est plus grande que dans les zones d'attaques allemandes de la division, on peut conclure que les Français

---

³⁵⁸ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La LVF...* op. cit. 138.

³⁵⁹ Forbes, Robert, *Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS*, 181.

³⁶⁰ Le déploiement du IIe bataillon est impossible car l'unité, faute de moyens de transport en quantité suffisante, n'est pas encore dans la première ligne.

³⁶¹ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La LVF...* op. cit. 163-166.

ne peuvent atteindre qu'un résultat médiocre au prix des pertes considérables.³⁶²

Le commandement allemand ne lance plus d'attaque, il est obligé d'admettre que les troupes allemandes et alliées ne peuvent pas continuer leur progression vers l'Est. A partir du début décembre, l'unité française doit lutter contre le froid et c'est une guerre impitoyable : la formation française perd plus de la moitié de son effectif à cause des gelures et des maladies.³⁶³ On essaye de combler les vides avec le déploiement du IIe bataillon, mais quelques jours plus tard, il subit les mêmes pertes que le Ier bataillon.³⁶⁴ Le 5 décembre, l'état-major de la 7e division reconnaît officiellement que la LVF n'est plus capable de combattre dans la première ligne, son relèvement et son réorganisation constituent une nécessité urgente.³⁶⁵

C'est pourquoi les deux bataillons de l'unité sont relevés le 6 et le 8 décembre, les troupes épuisées sont renvoyées aux arrières. La participation de la LVF dans les combats est catastrophique : elle n'a qu'une seule bataille avec des résultats médiocres. Pendant les deux semaines passées au front (du 24 novembre au 8 décembre), le régiment perd plus de la moitié de son effectif déployé (approximativement 1 000 hommes).³⁶⁶ Par conséquent, l'unité française commence une longue marche pénible (300 km) vers Smolensk qui dure pendant un mois et cause de nouvelles pertes dans les rangs des soldats français fatigués et démoralisés.³⁶⁷

Le commandement allemand tire des conséquences de la participation éphémère de la LVF dans la première ligne et l'attache à la 403e division de sécurité allemande obligée de lutter contre les partisans aux arrières.³⁶⁸ C'est une décision à long terme : après sa réorganisation indispensable, la formation française est obligée d'occuper sa place parmi les unités du second ordre et passer les années suivantes avec la lutte contre partisans.

---

³⁶² Dupont, P. H. *Au temps...* op. cit. 117-118.

³⁶³ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La LVF...* op. cit. 326-328.

³⁶⁴ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La LVF...* op. cit. 363-366.

³⁶⁵ *IHTP* 72 AJ 258, 232 14. Merglen, 3.

³⁶⁶ *Archives Nationales* F 60 1688.

³⁶⁷ Saint-Loup, *Les volontaires*, 83.

³⁶⁸ Mabire, J. – Lefèvre, E. *La Légion perdue*, 40.

Bibliographie

Archives nationales de Paris (CARAN) :

AN F 1 A 3684 : LVF.

AN F 1 A 3748 : LVF, Waffen SS, Légion française des combattants, SOL.

AN F 60 235 : Groupements et partis politiques, LVF, Légion tricolore.

AN F 60 1688 : Les groupements collaborationnistes: LVF, Légion tricolore, Waffen SS français.

AN 3 W 101 : Procès du général Bridoux.

Institut d'Histoire du Temps Présent :

IHTP 72 AJ 258 : Légion française des combattants, LVF, Légion tricolore.

Service Historique de Défense, SHD 2 P 14, *Légion tricolore*, LVF.

Périodique : *Cri du Peuple*

Brinon, F. de : *Mémoires*. Paris, Imprimeries réunies, 1949.

Colin, C. – A.-Bassompierre, J. : *Sacrifice de Bassompierre*, Amiot-Dumont, Paris, 1948.

Dupont, P. H. *Au temps des choix héroïques*, L'Homme libre, Paris, 2002.

Labat, É. *Les places étaient chères*, Éd. La Table Ronde, Paris, 1969.

Saint-Loup, *Les partisans*, Irminsul, Madrid, 2000.

Saint-Loup, *Les Volontaires*, Presses de la Cité, Paris, 1963.

(sans auteur) *Vae victis! ou deux ans dans la LVF*, La jeune parque, Paris, 1948.

Ouvrages généraux :

Amouroux, H. *Les Beaux Jours des Collabos*, Robert Laffont, Paris.

Aziz, Ph. *Les Dossiers noirs de l'Occupation*, Famot, Genève, 1979.

Brunet, J.-P. *Jacques Doriot: du communisme au fascisme*, Balland, Paris, 1986.

Delarue, J. *Trafics et crimes sous l'Occupation*, Fayard, Paris, 1968.

Forbes, R. *Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS*, Éditions de l'Aencre, Paris, 2005.

Giolitto, P. *Volontaires français sous l'uniforme allemand*, Paris, Perrin.

Lefèvre, E. – Mabire, J. *La légion perdue, face aux partisans 1942*, Éditions Grancher, Paris, 2003.

Lefèvre, E. – Mabire, J. *Par -40 degrés devant Moscou*, Éditions Grancher, Paris, 2004.

Plait, A. *La LVF (1941-1944): collaboration militaire vouée à l'échec*, in *Revue historique des armées*, N 207 juin 1997, 47-56.

Rey, Alain (sous la direction de), *Le Petit Robert des noms propres*, Dictionnaires Le Robert, Paris, 2000.

LA LÉGION DES VOLONTAIRES FRANÇAIS CONTRE LE BOLCHEVISME SUR LE FRONT DE L'EST 1942-1944

La réorganisation de la Légion

Après le relèvement du régiment sur le front devant Moscou le 5 décembre 1941, tous les deux bataillons de l'unité se sont retirés à Smolensk. Le trajet de 300 kilomètres entre Djukowo et Smolensk représente un grand défi pour la formation française épuisée.³⁶⁹ La température extrêmement basse, le chemin peu praticable, le manque de ravitaillement et les attaques des partisans rendent la route très difficile et coûteuse en vies humaines. C'est pourquoi le trajet dure un mois et il faut utiliser des camions allemands pour la réalisation de la dernière étape. Ainsi le régiment français n'arrive à Smolensk qu'au début janvier 1942.³⁷⁰

Le 7 janvier, le régiment est attaché à la 407e division de sécurité allemande qui est une des formations responsables pour la sécurité des arrières menacés par les partisans. C'était la fin officielle du service de front.³⁷¹ Mais avant le début de la nouvelle mission en arrière, l'unité a absolument besoin d'une réorganisation complète. Le régiment est dans un état médiocre : il subit de sérieuses pertes, ne possède plus des armes lourdes (laissées sur le front pour la 7e division bavaroise), sa discipline n'existe plus et le moral de ses membres est très mauvais.³⁷²

Le commandement allemand prend des décisions importantes pour améliorer cette situation. On commence une épuration minutieuse : on élimine tous les membres inaptes au service et ceux politiquement actifs. Tous les émigrés russes et les hommes de couleur sont obligés de rentrer en France parce que leur présence est indésirable selon les autorités

---

³⁶⁹ Archives Nationales F 60 1688, O 3605, France, 1942. január 26.

³⁷⁰ Saint-Loup, *Les volontaires*, 83.

³⁷¹ Larfoux, C. *Carnet de campagne d'un agent de liaison, Russie hiver 1941-1942*, 130.

³⁷² Lefèvre, E. – Mabire, J. *La Légion perdue*, 48-49.

allemandes.³⁷³ L'unité est transportée au camp d'instruction de Krusyna³⁷⁴ où l'instruction des troupes recommence après la fin de l'épuration qui a comme résultat la fusion des hommes en un seul bataillon portant le numéro I.³⁷⁵

En même temps, on réalise le même processus auprès de nouvelles recrues arrivées pendant le mois décembre. Plus de la moitié des volontaires sont renvoyés en France parce qu'ils ne sont pas aptes au service selon les critères allemands.³⁷⁶ L'instruction des hommes, conduite par des officiers français et allemands, dure pendant au moins 3 mois, mais certains éléments de l'unité passent 6 mois dans le camp d'instruction. Cette période contribue à l'amélioration de la discipline et des connaissances militaires des troupes.³⁷⁷

Parmi les soldats renvoyés en France, on trouve le commandant de la LVF, le colonel Labonne. Il est décoré par la Croix de Fer de deuxième classe en mars 1942 et remercié par le commandement allemand.³⁷⁸ Il ne peut plus rejoindre l'unité en Russie, c'est pourquoi il démissionne en juin.³⁷⁹ En même temps, il y a deux changements importants dans la vie du régiment. Les deux bataillons sont renforcés par des officiers allemands. Théoriquement ils assurent la liaison entre les Français et les unités allemandes, mais en réalité ils pratiquent le commandement sur les troupes de la LVF par l'intermédiaire des officiers français. Il y a une autre chose importante : la séparation des deux bataillons devient permanente, ils seront déployés isolément.

Le IIIe bataillon en Russie et en Biélorussie

Le IIIe bataillon (composé par les 9e, 10e, 11e compagnies de voltigeurs et celle de commandement) ne compte que 624 personnes après l'épuration réalisée par les Allemands, ainsi il est bien au-dessous de l'effectif prescrit. Le commandant de l'unité est le colonel Ducrot, un officier de carrière détesté par tous ses subordonnés à cause de sa

---

³⁷³ Archives Nationales F 60 235. *Rapport sur la LVF*, le 26 juillet 1941.

³⁷⁴ Larfoux, C. *Carnet de campagne...* op. cit. 164.

³⁷⁵ Institut d'Histoire du Temps Présent 72 AJ 258, 232 14. Merglen, 3-4.

³⁷⁶ Archives Nationales F 1 A 3684, dossier 21.

³⁷⁷ Rostaing, *Le Prix d'un serment*, 29-33.

³⁷⁸ AN F 60 1688, O 3605, Gringoire, le 15 juin 1942.

³⁷⁹ Delarue, *Trafics et crimes sous l'occupation*, 194-195.

dépression.³⁸⁰ Le bataillon est déployé en Russie centrale à partir du 15 mai 1942 attaché au 44e régiment de la 221e division de sécurité.³⁸¹

La troupe française remplace le 974e bataillon territorial et occupe un front de 5 kilomètres en face des positions fortifiées par des partisans bien équipés.³⁸² Le commandement allemand lance une opération de grande envergure contre ces positions avec la participation de plusieurs unités allemandes et celle française le 2 juin.³⁸³ L'opération commence bien, mais le 4 juin la contre-attaque des partisans coupe et encercle la 11e compagnie du bataillon français qu'elle menace d'anéantir. Ce sont le capitaine Demessine, le commandant de la compagnie, et Monseigneur Mayol de Lupé, l'aumônier militaire de la LVF, qui mènent la percée réussie de l'unité. Mais l'opération coûte cher : les Français dénombrent 12 morts et 30 blessés.³⁸⁴ Par conséquent l'état-major allemand relève le colonel Ducrot de ses fonctions à cause de son inaptitude totale. C'est le capitaine Demessine, décoré récemment pour son exploit pendant l'opération, qui occupe sa place.³⁸⁵

Pendant le reste de l'été, le bataillon est déployé dans d'autres opérations contre les partisans, mais celles-ci ne donnent pas de grands résultats. Elles se déroulent selon le même scénario : de grandes marches, des conditions climatiques épuisantes et aucun contact avec l'ennemi.³⁸⁶ A partir d'août, la troupe occupe des positions au long de la ligne de chemin de fer Unetscha-Kritschew. C'est une mission dangeureuse : les partisans attaquent régulièrement les postes de garde et causent des pertes. Le bataillon reçoit un premier renfort de 125 soldats, renfort absolument nécessaire pour l'unité à l'effectif réduit.³⁸⁷

En novembre 1942, la troupe est transportée dans la région de Potschep-Unetscha où l'activité des partisans est plus élevée. Ceux-ci attaquent tout de suite et le 26 novembre une patrouille française tombe dans un piège : les Français dénombrent 3 morts, 6 blessés et 6 disparus contre un ennemi supérieur et préparé. Par conséquent le bataillon

---

³⁸⁰ Combattant européen, juillet 1943.

³⁸¹ JHTP 72 AJ 258, 232 14. Merglen, 4.

³⁸² Saint-Loup, *Les Volontaires*, 102-110.

³⁸³ *Le Cri du Peuple*, le 13 juillet 1942.

³⁸⁴ Archives Nationales F 7 15 301.

³⁸⁵ AN F 7 15 301. *Combat*, le 12 octobre 1946.

³⁸⁶ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La Légion perdue*, 188-191.

³⁸⁷ *Vae Victis! ou deux ans dans la LVF*, 22-23.

concentre ses forces dans des villages fortifiés qui sont mieux défendables. Ensuite les attaques russes échouent contre la défense française bien construite, mais les partisans restent les maîtres de la campagne.³⁸⁸

Le commandement allemand lance, contre ces forces, trois opérations (Ankara I, Ankara II et Klette II) du décembre 1942 au février 1943 avec la participation du IIIe bataillon de la LVF. Le bataillon renforcé par 109 nouvelles recrues lutte avec succès pendant ces opérations qui se soldent, du côté des partisans, avec 600 morts et 300 prisonniers.³⁸⁹ L'unité française a un rôle important dans ces succès ce que les commandants des troupes allemandes reconnaissent. Ils mentionnent le bataillon comme « une unité digne de l'armée allemande ».³⁹⁰

L'unité reçoit un nouveau chef en janvier, le commandant Panné, ainsi que de nouveaux officiers de carrière issus de l'armée d'armistice.³⁹¹ La troupe stationne au long du fleuve Desna où elle peut passer quelques mois tranquilles déjà nécessaires après les fatigues des opérations offensives.³⁹² En mai 1943, le bataillon est transporté en Biélorussie où il est attaché à la 286e division de sécurité.³⁹³ C'est une sorte de récompense et de punition en même temps pour la bonne performance dans la lutte contre les partisans, car la Biélorussie est un des territoires les plus infectés par les partisans. Dans cette région, l'activité des groupes de partisans est très élevée parce qu'ils sont nombreux, bien équipés et agressifs.³⁹⁴

En juin, les partisans attaquent et détruisent deux patrouilles françaises qui ne s'attendent pas à une telle agressivité de leur part. Le nombre des morts est élevé (20 personnes).³⁹⁵ Les officiers du bataillon changent de tactique : ils envoient des patrouilles nombreuses et bien équipés aux villages russes aux moments inattendus. Ce changement

---

³⁸⁸ Lefèvre, E. – Mabire, J. *La Légion perdue*, 206-210.

³⁸⁹ Labat, E. *Les places étaient chères*, 61.

³⁹⁰ Rusco, P. *Stoi! 40 mois de combats sur le front russe*, 70-73.

³⁹¹ Labat, E. *Les places...* op. cit. 77-80.

³⁹² Dupont P. H. *Au temps des choix héroïques*, 146.

³⁹³ Le Roy, J-L. *Histoire d'un marin breton alcoolique engagé volontaire dans la LVF*, 120.

³⁹⁴ Lefèvre, E. – Mabire, J. *Sur les pistes de la Russie centrale*, 128-129.

³⁹⁵ Labat, E. *Les places...* op. cit. 124-125, Dupont, P. H. *Au temps...* op. cit. 152-154.

porte ses fruits : au prix de grands combats et de pertes (30 morts), on repousse les partisans qui sont obligés de cesser leurs attaques.³⁹⁶

En automne, les partisans changent aussi de tactique: au lieu d'attaques directes, ils déposent des mines sur les sentiers utilisés par les Français qui infligent des pertes importantes pour les volontaires.³⁹⁷ La situation change en faveur des Français en octobre quand le sous-lieutenant Seveau établit une section de chasse de grande mobilité équipée d'armes automatiques. Cette nouvelle unité surprend l'ennemi et lui fait subir de grandes pertes pendant l'hiver.³⁹⁸ A la fin 1943, l'activité de partisans est minimale dans la zone tenue par le IIIe bataillon. En récompense de ce succès, Seveau est promu lieutenant et décoré de la Croix de Fer de première classe.³⁹⁹

Le Ier bataillon en Biélorussie

Le Ier bataillon (composé par les 1ère, 2e, 3e compagnies de voltigeurs et celle de commandement), née de la fusion des survivants des Ier et IIe bataillon de l'hiver 1941-1942, reste dans le camp d'instruction jusqu'au juillet 1942. L'unité a besoin d'une dépolitisation complète et d'une instruction plus approfondie qu'en automne 1941.⁴⁰⁰ La troupe quitte Krusyna le 17 juillet 1942 sous le commandement du commandant Lacroix et se déplace en Biélorussie où il est attaché au 2e régiment de la 186e division de sécurité.⁴⁰¹

La première opération de grande envergure à laquelle le bataillon participe est celle de Griffon du 17 au 29 août. L'opération est lancée contre un groupement de partisans de 4-5 mille personnes qui représente un grand danger pour les lignes de ravitaillement allemandes. On ne réussit pas à éliminer tous les partisans, mais on leur inflige des pertes

---

³⁹⁶ *Vae Victis!* 112-113, Lefèvre, E. – Mabire, J. *Sur les pistes de la Russie centrale*, 177-178.

³⁹⁷ Labat, E. *Les places...* op. cit. 140-141.

³⁹⁸ Rostaing, P. *Le prix...* op. cit. 97-99.

³⁹⁹ Rusco, P. *Stoi!* op. cit. 111.

⁴⁰⁰ Service Historique de Défense 2 P 14, *La lettre du 17 avril 1943 du commandant Simont*.

⁴⁰¹ IHTP 72 AJ 258, 232 14. Merglen, 4.

élevées : 800 morts et 600 prisonniers. Malgré sa participation active, le bataillon n'a que quelques blessés légers.⁴⁰²

En septembre, la troupe reçoit une nouvelle mission : elle doit défendre l'autoroute et le chemin de fer dans la région des villages Smorki et Rudnja. La défense assurée par des patrouilles à partir de positions fortifiées est une tâche dangereuse, car l'ennemi connaît les positions françaises et peut les attaquer à n'importe quel moment. Le 4 octobre, une demi-section de l'unité française est complètement détruite par les partisans (19 morts, 1 blessé grave).⁴⁰³ En octobre et en novembre, le bataillon participe aux grandes opérations contre les partisans en coopération avec d'autres unités de l'armée allemande. On distribue 14 Croix de Fer et 37 Croix de Mérite parmi les volontaires français pour les résultats obtenus lors de ces actions.⁴⁰⁴

En décembre, le commandant Simoni remplace le commandant Lacroix dans ses fonctions au sommet du bataillon.⁴⁰⁵ Le 8 janvier, Simoni lance une attaque avec toutes ses forces disponibles contre le village Sytch qui est un des centres des partisans. L'opération est réalisée avec succès, on occupe le village, on trouve des armes en grande quantité et élimine un grand nombre des partisans, mais aussi des civils. L'action est brutale, mais efficace : les partisans ne lancent pas de nouvelle attaque pendant des mois contre les positions tenues par les Français.⁴⁰⁶

Malgré les résultats obtenus contre les partisans, le moral des volontaires est mauvais parce qu'ils veulent lutter contre l'Armée Rouge sur le front au lieu de chasser l'ennemi invisible aux arrières. Ce sentiment explique le fait que le nombre des désertions augmente pendant cette période-là.⁴⁰⁷

A partir de mai, l'activité des partisans augmente. Les partisans sont de plus en plus nombreux, leur équipement, grâce aux transports parachutés par l'armée de l'air soviétique, est d'un niveau supérieur à

---

⁴⁰² Archives Nationales 3 W 63. *La lettre du 28 septembre 1942 du commandant Lacroix.*

⁴⁰³ AN F 60 1688, O 3605. *France combattante*, le 27 février 1944.

⁴⁰⁴ AN F 60 1688, O 3605. Discours de radio du 2 février 1943 du commandant Lacroix.

⁴⁰⁵ Giolitto, P. *Volontaires français sous l'uniforme allemand*, 180-181.

⁴⁰⁶ SHD 2 P 14. *Rapport du 29 juin 1943 du commandant Simoni*, 4-6.

⁴⁰⁷ SHD 2 P 14. *Rapport du 24 juin 1943 du commandant Simoni*, 1.

celui des volontaires et ils lancent des attaques contre des villages fortifiés tenus par les Français. En mai, le Ier bataillon compte 7 morts et 12 blessés dans une seule action parce qu'il n'est pas capable de répondre à la puissance de feu de son adversaire.⁴⁰⁸

En juin, le IIIe bataillon est transporté en Biélorussie où il est déployé dans la proximité du Ier bataillon ce qui améliore le moral des volontaires. Ce fait ralume l'espoir que les troupes peuvent combattre dans le cadre de la même unité ce qui est attendu par les volontaires depuis la dissolution du régiment.⁴⁰⁹

La reconstitution du régiment

En été 1943, le gouvernement français envoie une délégation au front de l'Est pour examiner la situation de la LVF. Elle passe trois semaines dans le camp d'instruction de Krusyna et dans les garnisons françaises en Biélorussie. Le chef de délégation, l'ambassadeur de Brinon, tire des conclusions peu favorables : l'effectif des deux bataillons ne dépasse pas 1 500 personnes (et diminue continuellement à cause des pertes), la discipline des troupes est faible et les deux unités isolées vont se désagréger en peu de temps sous la pression allemande dans des luttes interminables.⁴¹⁰ Comme solution, on propose la reconstitution du régiment avec la fusion des troupes déjà existantes et l'établissement de nouveaux bataillons. Cela est favorable de point de vue militaire et démontre l'importance de la contribution militaire française aux efforts de guerre ce qui stabilise la situation du gouvernement français envers des autorités d'occupation.⁴¹¹

Le 1er septembre 1941, le régiment renaît officiellement sous le commandement du colonel Puaud. Le colonel reconstitue le IIe bataillon, dissolu au début 1942, et en établit même un IVe. Par contre ces deux unités ne possèdent pas d'assez de recrues, ainsi, malgré leur existence, ils fonctionnent plutôt en théorie qu'en réalité. Le IIe bataillon n'a que deux compagnies (les 5e et 6e), tandis que le IVe n'a qu'une seule (la 13e constitués par un personnel auxiliaire d'origine asiatique).⁴¹²

---

⁴⁰⁸ Saint-Loup, *Les Volontaires*, 204-214.

⁴⁰⁹ Labat, E. *Les places...* op. cit. 120.

⁴¹⁰ AN F 60 1688, O 3605. Influences d'un membre de la délégation de Brinon lors de voyage en Pologne et en Russie.

⁴¹¹ *Petit parisien*, le 7 juillet 1943.

⁴¹² IIITP 72 AJ 258, 232 14.

Malgré la reconstitution du régiment et la proximité géographique des bataillons, les troupes de l'unité ne sont pas déployées ensemble au cours de 1943.⁴¹³ Le régiment dont l'effectif combattant ne dépasse guère 1 000 personnes⁴¹⁴ participe dans une opération commune la première fois au début 1944. L'opération Maroc a lieu du 27 janvier au 28 février. La LVF coopère avec plusieurs unités allemandes dans l'encerclement et l'élimination d'importantes forces russes, mais elle doit payer un lourd tribut pour son succès : elle perd 7 morts (dont le commandant Panné, le chef du IIIe bataillon) et 23 blessés graves.⁴¹⁵ En même temps, les résultats atteints par l'opération sont très importants : selon le communiqué officiel de l'OKW⁴¹⁶ 118 partisans tués, 1 346 prisonniers, 41 camps et 1 000 bunkers détruits.⁴¹⁷ Le 4 avril 1944, le colonel Puaud est décoré de la Légion d'honneur et promu général de brigade. En revanche, le commandement allemand ne reconnaît pas son nouveau grade parce qu'il n'a que quelques bataillons maigres. C'est très loin d'une division ce qui est nécessaire dans l'armée allemande pour l'obtention du grade de général.⁴¹⁸

Il faut ajouter que les succès atteints dans l'opération sont éphémères car les partisans lancent après la fin officielle de celle-ci des attaques de grande envergure contre les troupes françaises. Début mars, le Ier bataillon compte 22 morts et plusieurs blessés dans une attaque de partisans. Il est même obligé de battre en retraite parce que l'ennemi possède une supériorité numérique et de puissance de feu.⁴¹⁹ Pendant le printemps 1944, les attaques lancées contre les positions de la LVF deviennent quotidiennes et les légionnaires sont obligés d'être prêts de repousser ces assauts à tous les moments.⁴²⁰ Les partisans sont tellement bien équipés qu'ils utilisent un blindé léger dans leur attaque contre un village défendu par les Français.⁴²¹ La situation de ceux-ci devient plus grave à cause d'un constant manque d'effectifs : le nombre de nouveaux

---

⁴¹³ Labat, E. *Les places...* op. cit. 207-219.

⁴¹⁴ Saint-Loup, *Les Volontaires*, 398.

⁴¹⁵ Rostaing, P. *Le prix...* op. cit. 105-107.

⁴¹⁶ Oberkommando der Wehrmacht : le commandement suprême de l'armée de terre allemande.

⁴¹⁷ AN F 60 1688, O 3605. *France combattante*, le 27 février 1944.

⁴¹⁸ AN F7 15304.

⁴¹⁹ Saint-Loup, *Les Volontaires*, 366-368.

⁴²⁰ Rusco, P. *Stoi!* op. cit. 173.

⁴²¹ Dupont P. H. *Au temps...* op. cit. 156-161.

volontaires est si réduit que les recrues ne peuvent pas combler les vides dans les rangs des bataillons. L'effectif des compagnies est la moitié de celui prescrit, ainsi la valeur combattante de celles-ci est plus que réduite.⁴²²

Le commandement allemand veut consolider la situation en Biélorussie par de nouvelles opérations contre les partisans au long du fleuve Beresina. L'opération, qui dure du début du mois de mai au milieu de juin, a réussi : malgré la proximité des troupes régulières soviétiques, le nombre des prisonniers atteint 6 000 personnes. La LVF participe d'une manière active dans l'opération et ses pertes sont minimes (2 morts, quelques blessés légers), en même temps elle butine des armes automatiques soviétiques en grand nombre.⁴²³

Malgré les succès dans les grandes opérations, c'est évident que l'unité française de faible effectif n'est pas capable de continuer son service dans le cadre de l'armée allemande. Surtout que l'ennemi est plus nombreux, mieux équipé et les avions de l'armée de l'air soviétique lui donnent un soutien massif.⁴²⁴ Selon le service de renseignements militaires, le nombre de partisans dans la région tenue par la LVF est bien au-dessus de 30 mille personnes.⁴²⁵ La légion française n'a aucune chance contre une telle concentration de forces. Par conséquent le commandement allemand renvoie l'unité française en Allemagne le 18 juin 1944.⁴²⁶

La bataille de Bobr

Les troupes françaises dispersées dans la région sont prêtes à rentrer quand la situation change brusquement : l'offensive de l'Armée Rouge lancée par 189 divisions le 22 juin 1944 brise le front allemand. L'armée allemande a besoin de toutes les réserves possibles pour arrêter ou au moins ralentir l'avance des troupes soviétiques. Les soldats français informés sur le changement de la situation accueillent les nouvelles avec joie. Pour eux, c'est une possibilité de démontrer leurs capacités militaires dans la première ligne après des années de service de deuxième ordre. Le colonel Puaud constitue un bataillon de marche de

---

⁴²² *Vae Victis!* op. cit. 188.

⁴²³ Rusco, P. *Stoi!* op. cit. 179-191.

⁴²⁴ Labat, E. *Les places...* op. cit. 295.

⁴²⁵ Saint-Loup, *Les Volontaires*, 400-401.

⁴²⁶ ИИТР 72 АЖ 258, 232 14. Меглен, 4.

600 personnes (les éléments des Ier et IIIe bataillon, les pièces antichars du régiment) des forces disponibles du régiment⁴²⁷ dont le chef est le commandant Bridoux, fils du ministre de la guerre de Vichy, titulaire de la Légion d'honneur et de la Croix de Fer.⁴²⁸

Le bataillon de marche occupe des positions près de la rivière Bobr au long de l'autoroute Minsk-Moscou. Le 25 juin, il est renforcé par quatre chars Tigre, six pièces de 37 mm et 150 soldats de la Wehrmacht.⁴²⁹ L'assaut soviétique commence le 26 juin à quatre heures du matin, que les forces franco-allemandes repoussent aisément grâce aux positions récemment fortifiées et à l'appui blindé. Les Soviétiques déploient 4 ou 5 bataillons à effectif complet et un matériel lourd important (chars T-34 et Sherman, Katiouchas, canons et mortiers), mais les Français résistent.⁴³⁰

Malgré l'inégalité des forces en présence, les volontaires repoussent 5 assauts le 26 et au matin 27 juin jusqu'à leur relève.⁴³¹ Le bilan de combat est impressionnant : du côté français 41 morts, 24 blessés tandis que du côté soviétique plusieurs centaines de soldats russes et 40 chars (26 détruits par les Tigres, 13 par l'artillerie régimentaire, 1 par un tireur français).⁴³² La résistance est tellement surprenante et acharnée que les journaux russes parlent de la lutte de deux divisions françaises.⁴³³ Cette victoire permet aux volontaires français de quitter le front avec gloire.

Ensuite le reste du régiment français doit battre en retraite, car les groupes blindés soviétiques avancent à grande vitesse. Les troupes vont à Minsk, mais puis dans le désordre de la retraite elles se dispersent et les petits groupes de soldats sont obligés d'atteindre la ville de Greifenberg (le nouveau dépôt de la LVF) en Poméranie à leur compte.⁴³⁴ Malgré le manque des commandes, les volontaires éprouvés sur le front de l'Est se débrouillent bien et leur majorité (au nombre de 1 200 personnes) arrivent à Greifenberg (en Poméranie) jusqu'au milieu de juillet.⁴³⁵

---

⁴²⁷ Saint-Loup, *Les Volontaires*, 424-425.

⁴²⁸ AN F60 1688.

⁴²⁹ Le Roy, J-L. *Histoire...* op. cit. 63.

⁴³⁰ AN F7 14933.

⁴³¹ Rusco, P. *Stoi!* op. cit. 202-205.

⁴³² AN F7 14933.

⁴³³ Saint-Paulien, *Les Lions morts*, 36.

⁴³⁴ *Vae Victis!* op. cit. 225.

⁴³⁵ HHTP 72 AJ 258, 232 14, Merglen.

La fin de la LVF

Le trajet des groupes de volontaires isolés est difficile à cause de l'effondrement de l'armée allemande sous le poids de l'offensive des forces soviétiques, mais les soldats français se présentent à Greifenberg au cours du mois de juillet. En août, ils sont transportés à Saalesch, au couloir de Danzig où ils se trouvent ensemble avec leur compatriotes, membres de la Waffen-SS. Ils sont informés que leur unité est dissoute, mais au lieu du retour en France les survivants sont obligés de continuer leur service armé dans le cadre d'une nouvelle unité française de la Waffen-SS.⁴³⁶

Les vétérans des combats de Russie ne sont pas enthousiastes, mais ils n'ont pas de beaucoup de possibilités. Les officiers peuvent renoncer à leur grade et quitter l'armée allemande, mais les autres doivent accepter bon gré mal gré la situation. Quelques officiers (20 personnes) quittent l'unité, mais la plupart (45 personnes) restent avec leurs hommes. 75 hommes refusent le service, ils sont aussitôt envoyés dans un camp de concentration, ainsi les autres ne protestent plus et prêtent serment à la Waffen-SS.⁴³⁷

Le 1er septembre 1944, la LVF cesse d'exister officiellement, mais les « volontaires » français continuent leur service dans le cadre de la brigade d'assaut des volontaires français de la Waffen-SS (*Französische SS-Freiwilligen-Sturmbrigade*)⁴³⁸ dont certains éléments combattent jusqu'au dernier jour de la Seconde Guerre mondiale.

Bibliographie

Archives nationales de Paris (CARAN) :

AN F 1 A 3684, *LVF*.

AN F 1 A 3748, *LVF, Waffen SS, Légion française des combattants, SOL*.

AN F 7 14933, *Milice et LVF*.

AN F 7 15 301, *LVF*.

AN F 60 235, *Groupements et partis politiques, LVF, Légion tricolore*.

AN F 60 1688, *Les groupements collaborationnistes: LVF, Légion tricolore, Waffen SS français*.

AN 3 W 63, *Légion tricolore*.

---

⁴³⁶ Rostaing, P. *Le prix...* op. cit. 145-146.

⁴³⁷ Masson, P. *La LVF nach Moscou*, 146.

⁴³⁸ Le Roy, J-L. *Histoire...* op. cit. 82.

Institut d'Histoire du Temps Présent :

IHTP 72 AJ 258, *Légion française des combattants, LVF, Légion tricolore.*

Service Historique de Défense :

SHD 2 P 14, *Légion tricolore, LVF.*

Périodiques :

Combat

Combattant européen

Cri du Peuple

Petit parisien

Dupont, P. H. *Au temps des choix héroïques*, L'Homme libre, Paris, 2002.

Labat, É. *Les places étaient chères*, Éd. La Table Ronde, Paris, 1969.

Larfoux, C. *Carnet de campagne d'un agent de liaison. Russie hiver 1941-1942*, Editions du Lore, Paris, 2008.

Le Roy, J-L. *Histoire d'un marin breton alcoolique engagé volontaire dans la LVF*, Editions Tema, Paris, 1977.

Rostaing, P. (Hauptscharführer SS) *Le prix d'un serment, 1941-1945. Des plaines de Russie à l'enfer de Berlin*, Librairie du Paillon, Paris, 2008.

Rusco, P. *Stoï! 40 mois de combats sur le front russe*, Jacques Grancher, Paris, 1988.

Saint-Loup, *Les Volontaires*, Presses de la Cité, Paris, 1963.

Saint-Paulien, *Les Lions morts. La bataille de Berlin*, Plon, Paris, 1958.

(sans auteur) *Vae victis! ou deux ans dans la LVF*, La jeune parque, Paris, 1948.

Ouvrages généraux :

Delarue, J. *Trafics et crimes sous l'Occupation*, Fayard, Paris, 1968.

Giolitto, P. *Volontaires français sous l'uniforme allemand*, Perrin, Paris.

Lefèvre, E. – Mabire, J. *La légion perdue, face aux partisans 1942*, Editions Grancher, Paris, 2003.

Masson, P. *La LVF nach Moscou* in *La Milice*, Historia Hors-Série 40, 1975 1er trimestre, 137-146.

SANZ BRIZ Y SU PAPEL EN EL HOLOCAUSTO
HÚNGARO,
SU VISIÓN ESPAÑOLA

“Esta lista es el bien absoluto”

Perdonen que comience con una cita que no es literaria, sino que pertenece a una película conocida que trata sobre el Holocausto: *La lista de Schlinder*. Cuando el contable termina de elaborar la lista de los que serán librados de ir a los campos de exterminio por estar trabajando para el industrial alemán le hace ver lo que eso supone: y lo expresa elocuentemente, esa lista es el bien absoluto, el bien en su máxima expresión.

Esa misma impresión tuve cuando vi las listas que se habían elaborado en la Legación española en Budapest: la “Relación de las personas protegidas en posesión de pasaportes españoles”, la “Lista de protegidos españoles” / *Spanyol védettek vévsora*, o en la que se enumeraban los que trabajaban para la propia Legación. Las personas en ellas enumeradas quedaban protegidas por la bandera española, y creo que se puede afirmar que gracias a ello muchas salvaron la vida. Eso, bajo mi punto de vista, es hacer el bien y Angel Sanz Briz, jugándose su carrera y quizá su vida, e invirtiendo su propio patrimonio y el familiar, decidió hacerlo.

El cómo ha trascendido esta hazaña en España y en Hungría, y el cómo ha podido influir en la imagen que se tiene de Hungría desde España es el tema de esta comunicación, y para eso creo que hay que explicar, siquiera someramente, qué es lo que hizo el que era Encargado de Negocios en la Legación y máxima autoridad de la misma en ese momento.

Para su reconstrucción he contado con la ayuda de la familia del Embajador, a quienes quisiera agradecerles, sobre todo de la mano de

---

⁴³⁹ Agradezco a Carmen Domínguez, *Maytina*, la revisión del manuscrito y las ideas aportadas.

su yerno, el Embajador de España D. José García Bañón, que ha puesto a mi disposición documentación y sus recuerdos, análisis y opiniones. También he tratado del tema con dos sobrevivientes que vivieron en las casas que organizó Sanz Briz, los profesores Hársanyi Iván y Vandor Jaime, que me aportaron sus testimonios y sus escritos al respecto. Con ellos comprendí el alcance humano de lo que estaba estudiando y, aunque no sea muy profesional, me emocioné con lo que me contaban, si bien debo decir que no sé dónde está escrito que los sentimientos no se puedan producir cuando tratamos temas como estos. He consultado sobre todo la documentación del Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores al respecto y he estudiado la bibliografía citada. Por último, debo señalar que en las últimas fechas, en cadenas distintas, se han emitido sendos programas en la televisión española con Sanz Briz como protagonista o como hilo conductor, y de éstos también he aprendido.

A pesar de todo, la figura de Ángel Sanz Briz y su hazaña no se conocen casi en España, lo cual es, cuanto menos, injusto. Las pocas aproximaciones periodísticas al respecto hablan de él como el Schlinger español. La metáfora me parece correcta, hace referencia a alguien que hizo algo parecido, en origen al menos por otras motivaciones, y que salvó nada menos que a 1.200 personas. Las cifras y las comparaciones son odiosas, más si hablamos de personas que pudieron morir, pero hay que señalar que Sanz Briz, con la colaboración final de Perlasca, salvó a 5.200 personas, y en España no somos muchos los que sabemos de él. Vergüenza.

Sanz Briz llegó a Budapest cuando el cambio de política húngaro con respecto al tema de los judíos se estaba produciendo. De hecho, su antecesor en el mando de la Legación, el Embajador Muguero, dejaría su cargo por discrepancias con el Ministerio sobre este tema. Su cargo era el de Encargado de Negocios, y era su primer puesto importante en una brillante carrera diplomática que concluiría como Embajador en Roma, contaba con 32 años.

De la política española posterior a la Guerra Civil con respecto a los judíos no podemos decir que sea ambigua, es perfectamente clara, aunque no agresiva. Franco siempre habló de la conjuración judeomasónica, y de hecho se llegó a reactualizar la promulgación del edicto de los Reyes Católicos de expulsión de los judíos, acto que ya no tenía aplicación práctica, porque ya no había casi judíos en España, pero importante simbólicamente. Sobre el tema de los sefarditas, españoles de

pleno derecho desde 1924, se jugó ambigualmente. Cuando fue interesante se les trató como españoles y se les ayudó como tales, pero hasta que esta política se aplicó, en el mejor de los casos no se terminó de definir, y nunca se fue contra las leyes nazis y colaboracionistas que les perseguía, por muy españoles que fuesen. Aunque la historiografía franquista ha intentado reivindicar como iniciativa del dictador el apoyo a los judíos, lo cierto es que no hay documentación ninguna que justifique esta intención gubernamental. En su momento se buscó y se recopiló todo lo que sirviese para mantener esta opción y no se encontró nada relevante que demostrase esa iniciativa. En el Ministerio de Asuntos Exteriores se puede observar esa manipulación, con la documentación alterada, con documentos en los que reza "No mostrar", o la presencia de la recopilación de documentación que se hizo en su momento para defender la tesis franquista.

Independientemente de la opción gubernamental, en el mejor de los análisis nada clara, hubo sin embargo algunos funcionarios que decidieron tomar la decisión más humanitaria, y pusieron todos los medios para salvar a las personas que eran perseguidas por su origen, en este caso religioso, o racial: los judíos. El más destacado de todos fue Ángel Sanz Briz.

Ángel Sanz Briz se vio al frente de la Legación de uno de los pocos países neutrales que permanecían en Europa. El bando nacional había recibido el apoyo de los países del Eje en la Guerra Civil pero no entró en la Guerra Mundial, seguramente porque pretendía un precio muy alto y porque a Hitler no le interesaba abrir nuevos frentes. Esta situación de aparente neutralidad, pero de vinculación práctica y real a Alemania, daba a la Legación española una posición de privilegio, que se tomaría en todo lo contrario cuando llegasen los rusos.

La situación con respecto a los judíos cambió a partir de 1944 en Hungría. Y Sanz Briz, en distintos informes, va dando cuenta de la nueva política, remitiendo más documentación que le hacían llegar, y haciéndose eco de todo lo que se decía que se hacía con los judíos. Como en otros países se creó un gueto donde confinar a los judíos y él mismo presenció en distintas ocasiones maltratos, humillaciones, confinación y deportaciones. A partir de un cierto momento se supo a dónde llevaban esas deportaciones. Se decía que eran trasladados a Alemania para trabajar y él mismo, con un lenguaje diplomático inapelable, señala que también marchaban niños, ancianos y mujeres que

no estaban en condiciones de trabajar: iban a los campos de concentración, y en el Ministerio, por lo tanto, lo sabían.

Pide instrucciones claras al Ministerio sobre cómo actuar, sobre los sefarditas españoles y con los que llegaban a la Legación en busca de ayuda. No obtuvo instrucciones precisas, más bien sólo la callada por respuesta, así que, en un cierto momento, decidió actuar por su cuenta. Esto no significa que se saltase ninguna legalidad, lo que hizo fue interpretar las instrucciones generales recibidas y siguió dando cuenta de absolutamente todo lo que hacía al Ministerio, que nunca respondió.

Su primera medida fue dotar de pasaportes españoles a los sefarditas en base a la ley de 1924, promulgada por Primo de Rivera, que así lo señalaba. Protegió también a los que trabajaban en la Legación con documentos que promulgaban su situación “semidiplomática” y, emitió una serie de “salvoconductos”, en los que se decía que tal persona tenía familiares en España que le habían reclamado y que por lo tanto estaban en tránsito hacia el país, y que esta situación les situaba bajo su protección. Esta condición, que en principio consiguió de las autoridades húngaras para 300 personas, la alargó a familiares, con lo cual aumentó su número, para pasar luego a repetir el número admitido, de tal forma que llegó a proteger así a 1.898 afortunados.

Esta condición no protegía a los judíos siempre, sobre todo cuando el Almirante Horthy fue destituido y los filonazis tomaron el poder, así que lo que hizo fue alquilar casas (las alquilaba con su propio patrimonio, y esto es muy significativo) donde resguardar a los que estaban bajo su protección. Estas casas tenían en la puerta un cartel que las señalaba como “Anejo a la Legación española” y esto casi siempre las excluía de las correrías de los *Flechas Negras* contra los judíos. Cuando no era así, el teléfono que les instalaban a los porteros servía para avisar, y Sanz Briz u otros trabajadores de la Embajada en su nombre, fue visto varias veces salir a rescatar a sus protegidos.

Esta situación se mantuvo hasta que el 14 de diciembre de 1944 Sanz Briz tuvo que huir a Berna ante la inminente llegada de los rusos. Lo increíble de esta historia es que su labor prosiguió. Giorgio Perlasca, un italiano que había llegado a la Legación en busca de apoyo y trabajo, y que había participado de esta labor de protección, se hizo pasar por el representante español en tal situación, y continuó la labor del español, hasta que un mes más tarde los rusos hacen su entrada en la ciudad, los

judíos son liberados o al menos no perseguidos, y cambia el gobierno de la ciudad y del Estado húngaro.

Después vino el olvido. Para Sanz Briz continuando su brillante carrera diplomática, y en su momento reconociendo la versión del régimen de que la iniciativa de salvar judíos en Europa fue de Franco (creo que en cumplimiento de su deber) y Perlasca buscándose la vida hasta que cuarenta años después fue reconocido por algunos de los que salvó, se dio a conocer su obra, fue salvado de su pobre condición, y se convirtió en un héroe en Italia. Tanto que a veces se obvia quién fue el iniciador y verdadero protagonista de este salvamento masivo y quién permite su desarrollo.

Esta historia, conocida para muchos de los que la están aquí leyendo, habla también de cómo se construye la imagen de un país, de una persona, o de cómo esta imagen puede venir tergiversada y utilizada en la historia según unos intereses u otros.

La imagen que obtenemos de esta documentación es la de un gobierno colaboracionista que se apuntó a la locura atroz que es intentar matar sistemáticamente a todo un pueblo. Nunca he llegado a entender qué mecanismos pueden llegar a hacer que la mente maquine tal bestialidad, pero tampoco tranquiliza observar cómo los gobernados u otros que tienen poder en la sociedad se esconden, hacen como que no ven o se dedican a seguir con sus vidas como si nada pasase. En ese sentido el papel del Gobierno español es terrible, hay documentación y por lo tanto está probado, que no se pretendió rescatar del Holocausto a los sefarditas, españoles de pleno derecho, o que se pusieron trabas cuando se establecieron políticas de repatriación o de tránsito para judíos por España. El seguidismo de la política impuesta por Alemania llevaba a esta política, que sin embargo era anunciada como si fuese distinta.

Este contraste entre lo que se decía y se hacía, y una falta de ideas claras al respecto, quizá porque no se sabía qué hacer exactamente favoreció la acción individual de algunos diplomáticos que, en el cumplimiento de su deber, sobre todo moral pero también político, se la jugaron para salvar vidas. En Hungría el impulso para esta política vino de Monseñor Rotta (¡claro!, la Iglesia luchando contra la injusticia y apoyando a los que sufren, ¿acaso no fue siempre así en la Segunda Guerra Mundial?) y la política de Suecia, con Wallenberg, que murió en un campo de concentración ruso olvidado, es el mejor exponente. Los representantes de los países neutrales, y aquí la posición de España era

especialmente importante, optaron por buscar soluciones y, en la medida de sus posibilidades, las encontraron.

Luego, en el caso español, vino la utilización política de esta actuación individual. He leído versiones dispares sobre la actuación de Franco al respecto, pero buscando la documentación, y siguiendo los argumentos de los que pretenden que fue iniciativa suya, no he encontrado ningún documento concluyente de que esta orden se dio, o que esta política de apoyo a los judíos, ni siquiera a los españoles, se estableciese. Por lo tanto, en el momento actual de la documentación, se debe concluir que no se produjo. Posteriormente, cuando a España le interesó el reconocimiento del Estado de Israel, quizá para que después lo hiciese también Estados Unidos, se buscó sistemáticamente esta documentación probatoria, y no se ha sacado nada que lo demuestre. Hay mucha sobre actuaciones de distintos diplomáticos españoles que consiguieron salvar muchas vidas por distintas vías, pero nada hay que demuestre que sus acciones fuesen alentadas o ni siquiera permitidas desde el Ministerio y ese silencio es significativo. Se puede hablar de una especie de silencio administrativo, creo que en absoluto podemos pensar en un *laissez faire*, pero esta política no causaba tranquilidad ni permitía certidumbres, más bien desasosiego, dudas e inquietud, y sólo un puñado de valientes se sobrepuso y decidió actuar como su conciencia les exigía. Ellos fueron los héroes, y no, por desgracia, el Gobierno español que también aquí participó de lo que pretendía el Gobierno nazi.

Qué imagen sacamos de Hungría? Creo que poco que se pueda generalizar. Tenemos una ciudad que sólo al final de la Guerra es objeto de ataques, que siente la presencia del ejército ruso pero que hasta que llega sigue viviendo. Otros autores⁴⁴⁰ hablan de que Budapest era la única ciudad de la zona que seguía teniendo vida nocturna y social, y que hasta el momento de la ocupación fue posible salir y disfrutar de la noche, y de la vida. En contraste, tenemos a un Encargado de Negocios cuya primera hija había nacido en la ciudad y que la había mandado junto a su mujer, de nuevo embarazada, de regreso a España por la situación de la ciudad, y que se dedicó e incluso obsesionó por el tema de los judíos.

---

⁴⁴⁰ Suárez, Eugenio, *Corresponsal en Budapest*.

Creo que ante la vida y mucho más en situaciones extremas, se pueden adoptar dos actitudes. Una, desentenderse, pensar que no se puede hacer nada, o que incluso que las cosas son mejor así, y dedicarse a disfrutar o incluso sobrevivir, que a veces no es poca cosa. Otra, involucrarse, luchar, y tratar de hacer las cosas bien, o al menos lo que uno cree que tiene que hacer. En los países que colaboraron con el régimen nazi, o que lo hicieron en algún momento, hubo gente que intentó desentenderse de lo que estaba pasando, e incluso hubo quienes actuaron con entusiasmo en pro de la “solución final judía”. Por cierto, ¿alguien ha estudiado qué pasó con las propiedades de los judíos, por ejemplo, sus casas? Por contraste, hubo otros que se dedicaron a ayudar a sus congéneres jugándose incluso sus vidas, y aquí se me ocurre pensar en los que colaboraban en la Legación española, que trabajaron febrilmente y salieron a jugársela cuando era necesario para conseguir salvar vidas.

En el mismo sentido debemos señalar la figura de Sanz Briz. Él, protegido por su condición diplomática y por ser de un país neutral, bien pudo observar con más o menos afectación lo que estaba pasando, intentar alguna acción puntual, y dedicarse a cumplir estrictamente su deber. No lo hizo y, alargando todo lo posible la legalidad, estirando las exiguas instrucciones recibidas y actuando ante el silencio para lograr lo que pretendía, se dedicó, hablando y enfrentándose con todos los que tenía que hablar, creando los mecanismos administrativos necesarios, poniendo su propio dinero para alquilar las casas “anejas a la legación española”, el mejor refugio que llegó a existir en Budapest para los judíos, y saliendo si era necesario a rescatar a los que iban a ser llevados de estas casas al gueto general y después a los campos de concentración. Estas salidas se podían producir en medio de bombarderos y con los flechas negras, gentes cuanto menos descontroladas, patrullando y haciendo su ley en la ciudad. Con su actuación, Sanz Briz salvó y sentó las bases para que se salvaran 5.200 judíos, 5.200 vidas humanas. Esta labor fue concluida por Giorgio Perlasca y es justo que se señale así.

A Sanz Briz se le concedió posteriormente la Gran Cruz de la Orden del Mérito de la República húngara y fue declarado Justo entre los vivos por el Gobierno israelí. En España se ha pasado y se sigue pasando de puntillas por esta figura única, sin reconocer apenas a uno de nuestros verdaderos héroes. Dice el Talmud que quien salva a un hombre salva a la Humanidad. Sanz Briz salvó a miles..., no sé cómo se cataloga esto.

Epílogo

En esta comunicación he pretendido buscar la imagen de Hungría a través de las personas, de cómo son los ciudadanos quienes transmiten una imagen, y de cómo otros ciudadanos la asimilan y piensan así en un país. Al final me ha salido un alegato en pro de la obra de Sanz Briz, pero es normal, lo que hizo, su humanidad, bien puede llenar todo lo que le rodea. Por cierto, él hablaba muy poco de aquello. Modestia.

P.S. Sólo hay una imagen que acompaña a este texto. La imagen de nuestro protagonista se puede encontrar fácilmente en internet, y he considerado que su obra es quizá una mejor muestra de lo que hizo:

Es un salvoconducto (que acertado es a veces el castellano): LA VIDA.

Bibliografía

- Caicedo, Diego, *Un español frente al Holocausto. Así salvó Ángel Sanz Briz a 5.000 judíos*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 2005.
- González García, Isidro, "Las razones de un olvido. La figura de Ángel Sanz Briz" *El País*, 24 de junio de 2001, 30.
- González García, Isidro, *Relaciones España-Israel y el conflicto de Oriente Medio*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2001.
- Harsányi Iván, "¿Convicción u obligación? El papel de Ángel Sanz Briz en defensa de los judíos húngaros perseguidos (1944)". Comunicación leída en la sesión académica del Instituto Cervantes de Budapest, el 27 de octubre de 2008. Ver también: Harsányi, Iván: Meggyőződés vagy kötelességteljesítés? Ángel Sanz Briz szerepe az üldözött magyar zsidók védelmében (1944), in A Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága szervezésében tartott konferencia előadásai, Szerk. Anderle Ádám, Technikai szerk. Jenei Zsuzsa, Szeged, 2004. 95–107.
- Jiménez, Daniel y Escribano, Fernando, "Eugenio Suárez, Budapest 1943-1945. Crónicas desde una ciudad en guerra.", en *Iberoamericana Quinqueeclesiensis* 7, F. Fischer y D. Lilón (ed.), Pécs, 2009, 41-50.
- Lisbona, Antonio, *España y los judíos*, Madrid, 1993.
- Lisbona, Antonio, *Retorno a Separad. La política de España hacia los judíos en el siglo XX*. Barcelona, 1993.
- Marquina, Antonio y Ospina, Gloria Inés, *España y los judíos en el siglo XX. La acción exterior de España*, Espasa, Madrid, 1987.

Seifert, Anuschka, "La lista de Sanz Briz", *Cambio 16*, nº1. 189, 5 de septiembre de 1994, 58-63.

Suárez, Eugenio, *Corresponsal en Budapest. 1946*, Fundación Mapfre, Madrid, 2007.

Vándor, Jaime

"El Holocausto y la legitimidad de su uso como tema en las artes", en *Zerovuittresquarantazero* 204, Vilassar de Mar (Barcelona), diciembre de 2007. 13. 18. Idem: *Raíces* 74, Madrid, 2008. 42-46. Idem: *Nuestra Memoria* XIV/30. Buenos Aires, julio 2008. 87-93.

LEGACIÓN DE ESPAÑA
BUDAPEST

Ezennel igazolom, hogy

Komáromi Miklósné szül. Löwy Lenke Budapest 1914
Schwarz Jenőné szül. Löwy Klára született Budapest 1913
Schwarz Jenő szül. Budapest, 1909.
budapesti lakosok (Podmaniczky u.29.) részére a Spanyolországban lakó rokonai a spanyol állampolgárságról felmondtak. A Spanyol Követség felhatalmazást kapott, hogy a nevezettek részére a hátrésvagy elintézésük előtt spanyol beutazási vízumot állítsanak ki.
A Spanyol Követség felkéri valamennyi illetékes hatóságot, szíveskedjék a fentieket jóindulatúlag figyelembe venni és őket a munkaszolgálat alól felmenteni.

Budapest, 1944. november 1.

Jaime Vándor

A Spanyol Követségi Ügyvivő.

V. KÖNYVISMERTETÉS

OSZETZKY ÉVA – PÁLFY MIKLÓS – BORBÁS LÁSZLÓ
SZÓTÁRSZERKESZTÉS, SZÓTÁRKIADÁS
Szeged, Grimm Könyvkiadó, 2004. 173 p.

A szegedi Grimm Könyvkiadó alapítása óta szakszótár sorozatok és angol, francia, holland, magyar, német, olasz és spanyol nyelvű szótárak kiadásán fáradozik, sikerrel. Ha csupán a francia-magyar viszonylatban elkészült sorozatot nézzük, megállapíthatjuk, hogy a 2000. év előtti időszakban, ötven év alatt összesen nem készült ennyi szótár. A mai magyar nyelvtanuló a bőség zavarával küzdhet, kedvére válogathat a különböző céllal megjelent és különböző méretű szótárak között.

Az első, igazán átütő sikerű és merőben új koncepciójú szótár Pálfy Miklós: *Francia–magyar kéziszótára* volt (1999), egyébként Magyar Termék Nagydíjjal kitüntetett szótár. Ez egy „általános köznyelvi szótár kék címszavakkal”, amely több mint 50 000 lexikai egységet, 125 ezer ekvivalenst és közel 60 000 példát és fordítást tartalmaz. A mindennapi beszédet tükröző példaanyag a tudomány és a technika különböző területeiről származik, megtalálhatóak a sajtóban leggyakrabban előforduló szavak, a politikai, gazdasági és kereskedelmi szókincs, ugyanakkor a frankofon felhasználó számára francia nyelvű kiegészítő információk is. Elsődlegesen a középszintű hallgatókhoz, tanárokhoz és fordítókhoz szól.

A tudásszintet így határozza meg: „haladó nyelvtanulóknak a közép és felsőfokú tanulmányokhoz, emelt szintű érettségihez, felvételihez és felsőfokú nyelvvizsgálóhoz (A2, B1, B2, C1)”. Ennek a szótárnak a „tükörképe” a Jean Perrot (főszerkesztő): *Magyar–francia kéziszótár* (2000), az ugyancsak Magyar Termék Nagydíjjal kitüntetett szótár. A sort a *Langenscheidt útiszótár* francia változata követi, 2003-ban, amelyben több mint 7000 mondat és kifejezés található, beszédhelyzetek szerint csoportosítva, „kétnyelvű szöszedetekkel, fontos országismereti és turistainformációkkal, minden mondat és kifejezés fonetikai átírással” amelyeket rövid nyelvtani összefoglaló követ. A Pálfy Mihály – Pálfy Miklós – Mészáros László által készített *Francia–magyar, Magyar–francia gazdasági szótár* 2005-ben készült el, általános gazdasági szótár,

európai gazdasági szókinccsel bővítve, irányonként több, mint 5 000 címszóval ahol „számos címszóhoz eredeti szövegkörnyezetből származó példa és annak fordítása” segíti a felhasználót. A 2006-ban megjelent *Francia–magyar, Magyar–francia kisszótár* egy kötetes és elsősorban a kezdő nyelvtanulónak, vagy a turistáknak hasznos. Ugyanennek az évnek a termése a meglepő című *Vigyázz, francia! Cenzúrázatlan kiadás: a francia, ahogyan azt valóban használják* kiadvány, amely így népszerűsíti önmagát: „Szeretnél könnyen szót érteni a franciákkal? Akkor nem csak pár francia kifejezést kellene tudnod. Ehhez vágnod kell a szlenget, a különböző rétegnyelveket, de még a káromkodásokat is. A „Vigyázz, francia!” tartalmazza mindazt, amire szükséged lehet, bármit is akarj a franciákkal megdumálni. Ebben a könyvben nincsenek nyelvtani szabályok, gyakorlatok. Vannak viszont olyan kifejezések, amelyeket tényleg használnak: legyen szó sportról, divatról, szexről, számítógépről, telefonálásról, sms-czésről, vagyis a mindennapjaidról.” A vidám című és az érdeklődést felkeltő kiadványt Pálfy Miklós *Magyar–Francia szótár nyelvtanulóknak* (2007) és Pálfy Miklós: *Francia–magyar szótár nyelvtanulóknak* kötete követte. Ugyancsak az érettségire és nyelvvizsgára készülők számára összeállították össze a Pálfy Miklós: *Francia–magyar, Magyar–francia tanulószótárt* (2007) nyelvtani és országismereti információs blokkokkal, számos országtérképpel és statisztikai adatokkal. 2008-ban ismét szakszótár látott napvilágot: Françoise Kerndter – Fritz Kerndter – Pálfy Mihály, *Francia–magyar, Magyar–francia gasztronómiai szótára*.

Ez a hosszúra nyúlt bevezető szemléletesen példázza, hogy milyen előzmények után készült el a nyelvészeti sorozat címben szereplő darabja. A három szerző különbözően közelíti meg a témát. Oszetzky Éva a Pécsi Tudományegyetem docense, 1990 óta tanít lexikológiát és lexikográfiát, több könyv, így például a *Lexicologie et enseignement du français*, (Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2003) és számos e témában írt cikk szerzője. Pálfy Miklós a Szegedi Tudományegyetem professzora, elméleti munkássága (pl. *Lexicographie informatisée et sémantique française*, Szeged, JATE Press, 2000) és lexikográfusi tevékenysége kiemelkedő, láttuk a már megjelent szótárakat és reméljük még sok kiadvánnyal örvendeztetni meg diákjait, kollégáit és olvasóit. Borbás László a Grimm Könyvkiadó ügyvezető igazgatójaként a szótári kultúráról ír és kiadói alapismeretekkel látja el olvasóit: Hogyan épül fel

a magyar könyvszakma? Mi a vállalkozás célja és filozófiája? Miben rejlik a kiadói marketing és hogyan zajlik a terjesztés?

A szerzők így írnak a könyv megjelenéséről és fogalmazzák meg céljukat a kötet bevezetőjében: „Ez az olvasókönyv a SZTE BTK Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszéke és a szegedi Grimm Kiadó közötti együttműködés eredménye. Az első tananyagrészt egyik célja, hogy didaktikus formában, szöveggyűjtemény-szerűen adjon a hallgatók kezébe különböző helyeken már megjelent, de az elszórtságuk miatt csak nehezen hozzáférhető tanulmányokat, illetve elhangzott, de még meg nem jelent előadásszövegeket. Másik célja, hogy konkrét szóalaktani kérdéseket vessen fel, hogy az elméleti lexikográfia, a tulajdonképpeni szótárelmélet és a szótárkritika világába avassa be az olvasót. A Szótári kultúra rész áttekintést kíván adni hazai szótárkiadásunk történetéről és jelenlegi helyzetéről.”

A tanulmánykötet hat részre tagolódik. Az első fejezet a szójelentéstan témakörével foglalkozik, magyar – francia és francia – magyar kontrasztív szempontok alapján. Az alapfogalmak tisztázása után a lexikális mezők kérdése következik, a poliszmia, a homonímia, a szinonímia, az antonímia kérdései. Szó esik a metonímiáról (névátvitel), a dublettekről („olyan közös eredetű szavak, amelyeknek alakja és jelentése kisebb, vagy nagyobb mértékben eltér egymástól” p. 27). Ugyanebben a fejezetben a számítógépes szótárírás és szójelentéstan címszó alatt a címszókiválasztás és a szócikktagolás elveivel ismerkedünk meg: milyen változások történtek a lexikális struktúráról kialakult hagyományos felfogásban? „Egy kétnyelvű szótár ugyanis szinte szükségszerűen mindkét irányban kódoló és dekódoló funkciót kell, hogy ellásson” (p. 30). „A szócikkek tagolása során a fogalmi mezőknek elsőbbsége van a szemantikai mezőkkel szemben” (p. 32)-írja a szerző.

A második fejezet szóalaktani kérdésekkel foglalkozik, különös tekintettel a neologizmusok kérdésére (a franciában érdekesen alakuló női mesterségek elnevezéseiben) és a szóalkotásra (csoportosítás és lexikalizáció kérdése). A harmadik fejezet a lexikográfia elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik a kétnyelvű szótárakban, egy lexikometriai felmérés tanulságai kapcsán. Ebben a fejezetben tárgyalják a szerzők a szótári típusokat – általános, egynyelvű francia értelmező szótárak, kétnyelvű szótárak –, a címszókiválasztás szempontjait, valamint a címszóállomány (nómenklatúra) kérdését és a szókészlet

szerveződési szintjeit (képzett alakok, szóösszetételek). A következő fejezet két szótár kritikáját tartalmazza (*Word 97 magyar teaurusz; Magyar szólástár*) egy számítógépes szókincstár és egy papír alapú, „kulturális esemény”ként is felfogható, gazdag tartalmú, rendkívül sokrétű és méltán népszerű szólásgyűjtemény Bárdosi Vilmos főszerkesztő vezetése alatt. Az ötödik fejezet a szókincs tanításáról és taníthatóságáról beszél kontrasztív megközelítésben. Szó esik a szógyakorlás kérdéséről, annak vizsgálati módszereiről; a nyelvi regiszterekről, amelyek igen fontosak a francia nyelvet tanulók számára – sok nehézséget okoz a megtanulásuk, de annál nagyobb öröm a helyes használatuk elsajátítása. Az előző fejezet folytatásaként a szólások is szóba kerülnek: milyen helyet foglalnak el a kultúra közvetítésében? Érdemes-e „nagy feneket keríteni nekik”? Vajon hogyan mondják ezt a franciák? Zola óta tudjuk, hogy ugyanígy mondják: „se faire une montagne”.

Ezzel a gondolattal jutunk el a 6. fejezethez, a szótári kultúrához, amelynek Franciaországban igen nagy hagyománya van. Befejezésül Borbás László szép szavait idézem: „A szótári kultúra nem mesterséges fogalom: a szótár és a kultúra ugyanis több értelemben is egymáshoz kapcsolódó fogalmak. Amilyen mértékben a nyelv a kultúra része, ugyanúgy része annak egy szótár is; a szótárak kultúrája egyben a nyelv és azon keresztül egy nemzet kultúrája is. Vegyünk csak kézbe egy számunkra ismeretlen nyelv szótárát és szánjunk rá időt, hogy egy betűt az elsőtől az utolsó szócikkig végigolvasunk. Elég csak egyszer, figyelmesen olvasnunk – megismerjük belőle nemcsak a nyelv, hanem a nép kultúráját is.” (p. 120).

Ezt a (tan)könyvet / olvasókönyvet bátran ajánlom a francia szakos hallgatókon – és általában a bölcsészhallgatókon – túl a gyakorló fordítóknak, lexikológusoknak és lexikográfusoknak, a nyelvtanároknak és nyelvtanulóknak, szakdolgozatot íróknak; mindazoknak, akik érdeklődnek a szókincs iránt, a szókészlet fejlődését figyelemmel követik, és szívesen vesznek szótárt a kezükbe, fontosnak tartják a szótári kultúrát (esetleg terjesztik is azt).

OSZETZKY ÉVA

PÁLFY MIKLÓS: FRANCIA-MAGYAR KÉZISZÓTÁR

Grimm Kiadó, Szeged, 2009.

7. átdolgozott kiadás

Pálfy Miklós lexikográfus első kézikönyve az 1999-ben készült „40 éve az első, teljesen új, általános köznyelvi francia szótár”, mint olvashattuk annak idején a borítólapon. Azt is hozzáfűzhetjük, hogy az első adatbázis alapú francia szótár volt Magyarországon. A vizsgált szótár e kiadvány 7. kiadása 10 évvel később jelent meg, javított és átdolgozott munka: Pálfy Miklós, *Francia-magyar Kézikönyv*, Grimm Kiadó, Szeged, 2009.

Ez az általános kétnyelvű szótár passzív szótárnak tűnik, de aktív szótárként is működik. Célközönségét tekintve ugyanis elsősorban a magyar anyanyelvű franciául tanulókhoz szól, de ugyanolyan hatékonysággal forgathatja a francia anyanyelvű, ha magyarul tanul. Külső jegyei alapján ez a szótár szép, tetszetős kiadvány, súlya és nagysága alapján könnyen kezelhető szótárról van szó, amelynek kellemes tapintása van, és a betűtípus és szín felhasználóbarát.

Az írott és elektronikus változatban is hozzáférhető kézikönyvben 35 ezer címszó található, és több mint 125 ezer ekvivalens és fordítás kapott helyet. A szótár egyik nagy előnye, hogy egyúttal kulturális ismereteket is ad. Az enciklopédikus ismeretek feldolgozása mindkét irányban segíti a felhasználót. A kézikönyv méret ellenére sok szinonima, példa, árnyalat és körülírás segíti a tájékozódást és megértést. A szavak és kifejezések szöveggörnyezetbe illesztését az állandósult szókapcsolatok, szólások és gallicizmusok példáin keresztül érzékelteti.

A szótár jelöli a leggyakrabban előforduló szavakat és kifejezéseket, a bizonyos szempontból szokatlan jelenségeket, valamint a szabályoktól eltérő kiejtések, könnyítve ezzel is a nyelvtanulók legnagyobb gondján, hiszen választ kapunk a „hol, mikor, milyen szöveggörnyezetben alkalmazhatom ezt a szót?” kérdésre. Kiemelkedően jó az élő nyelvi példaanyag, a szócikkek a köznyelvi szókinés elemeit a szokásosnál részletesebben tárgyalják. Gyakorlatilag

naprakész információkat kapunk a diáknyelv és a jelen köznyelvi fordulatok nyelvezetéből.

Magyar nyelvű útmutató segíti a magyar anyanyelvű felhasználókat, és francia nyelvű útmutató segíti a francia felhasználókat. Ez a szemlélet nagy segítség a nyelvtanulóknak és nyelvhasználóknak, mert mindkét nyelven elérhető segítséget kapnak, más-más szempontok alapján.

A szócikkek tagolása (mélységében részletes, sok példát tartalmaz) és a tipográfiai munkák sikeresek. Könnyen áttekinthető szócikkeket találunk, jól értelmezhetőek a címszavak kék jelölései, a vastagon szedett kiemelések, amelyek gyors keresést biztosítanak. Pálffy Miklós, a szerző, a szótár készítésekor a köznyelvi szókincs elemeinek hangsúlyozását tűzte ki célul szócikkeiben, figyelembe vette a gyakoriság és az aktualitás szempontjait is. Ez megnyilvánul a jelentések tagolásánál, árnyalásánál, a bemutatott példák differenciálásánál és a civilizációs ismeretek feltüntetésénél. Francia területen, pl. a *dîner* főnév és ige *vacsorát* illetve *vacsorázást* jelent (egycs régiókban a *souper* helyettesíti), Belgiumban, Svájcban és Kanadában pedig *ebédet* ill. *ebédelést*. A címszóanyagba neologizmusok is kerültek, mint pl. a *hívásátirányítás*, *használtruha-kereskedés*, *kergemarhakór*, *stb.* A szócsaládokban ez a szótár leginkább a leggyakoribb előfordulásokat tünteti fel.

Ez a felhasználóbarát szótár pontos információkkal szolgál a szócikk szerkezetét illetően (XXXI. old.). A szócikk tagolása árnyalt, ami a jelentések számával bizonyítható. A szócikk precíz nyelvtani kategória besorolással kezdődik, amelyet a stílusrétegi és a szakterületi besorolás követ. A szerző zárójelben feltünteti az igeragozás típusát. A nőnemű alakok és a szócikk alakváltozatai a szócikk elején találhatóak. Az írott változatban a fonetikus átírást a kérdéses esetekben, értelmezést, körülírást, meghatározást alkalmaz, ha szükséges. A nyelvtani csoportosítást római számok jelölik. A grammatikai szerkezetek és a vonzatok számozott formában jelennek meg. Az állandósult szókapcsolatok, szólások, közmondások, gallicizmusok mindig az egyes jelentések végén találhatóak, ugyanolyan karakterekkel. A francia igék kötött vonzatai sokszor példákön keresztül jelennek meg.

Ebben a kétnyelvű, általános köznyelvi szótárban megtalálhatjuk az egyes tudományok, mint pl. a biológia, a gazdasági nyelv, az elektronika, az informatika, a nyelvészet, vagy a politika és a sajtó leggyakoribb kifejezéseit ugyanúgy, mint a frankofon területek

leginkább előforduló szavait. Összesen 91 szakterületet tüntet fel a szótár, köztük a biliárd, a bokszt, a varrás, a címertan, az ásványtan és a tipográfia szókincsének legalapvetőbb elemeit.

Az egyes francia régiókban használt fordulatok, szókapcsolatok is szerepelnek a szótárban, így a három nagy frankofon terület (Belgium, Kanada, Svájc) mellett számos regionalizmus / tájszó található a szócikkek között. Vegyünk példának néhány olyan hétköznapi francia szót, amelyeknek tájnyelvi előfordulása más jelentéssel bír: *blé* (Fr. *búza*, Can. *kukorica*), *canne* (Fr. *sétapálcá*, bot, NyFr. *tejeskanna*), *fillette* (*leányka*, *kislány*, rég. *borosüveg*), *pardon* (*megbocsátás*, Bretagne *búcsú*), és így tovább. A Belgiumban és Svájcban használatos *septante*, *huitante* és *nonante* számnevek némelyike él Québecben és egyes francia területeken. Vannak azonban olyan kifejezések, amelyek országspecifikusak, mint a *maturité* (érettségi) és *votation* (szavazás) Svájcban, az *autoneige* (lánctalpas motoros szán) és *envolée* (felszállás repülővel) Québecben (Kanada), vagy a *clenche* (kilincs), *échevin* (polgármester-helyettes) és *estaminet* (kis kávéház) Belgiumban. Még ennél is érdekesebbek azon szavak és kifejezések, amelyek az egyes frankofon országokban különböző jelentésűek. Míg egy kanadai a *beigne* szóalaknál a *fánkra* gondol, a franciának ez *nyaklevest* jelent. Kanadában a *bleuet áfonyát* jelent, míg Franciaországban *búzavirágot*. Az *athénée* Belgiumban a *középiskolát* jelöli, Svájcban *gymnase* a megfelelője, cz utóbbi a franciáknak *tornatermet* jelöl, míg a középiskola a *lycée*. Belgiumban az *universitaire egyetemi hallgató*, míg a többi frankofon területen *egyetemi oktató* a helyes értelmezés. Franciaország tengerentúli területeinek és Afrika francia nyelvű országainak szókincese nem kapott és nem is kaphatott helyet egy kéziszótár terjedelmű munkában. E speciális területek elemzése külön kutatómunkát igényel, jelenleg is folyik e területek szókincsének lexikográfiai feldolgozása.

Az egyes stílusrétegeket minden esetben jelöli a szótár. A fordító, a tolmács, a diplomata, sőt a hétköznapi nyelvtanuló és természetesen a nyelvtanár számára jelentős a különbség a választékos, a köznyelvi, a szakzsargon, vagy esetleg az argotikus, a gúnyos, a bizalmas, vagy a tréfás nyelvi szintek között.

A szokottól eltérő, vagy rendhagyó névszói többes számokat mindig feltünteteti a szótár. Nyelvtani szempontból jelentősnek tartom, hogy Pálffy Miklós korábban megjelent munkáinak eredményei és a további

lexikológiai-lexikográfiai és szemantikai kutatások is helyet kaptak e kötetben. A nyelvtani információk gyakran szövegesek, így számos olyan információ birtokába jut a felhasználó, amelyeket a hagyományos szótárakban nem talál meg, ezért kénytelen nyelvtankönyvben utánanézni. Ebben a szótárban, a francia egynyelvű szótáraknál megszokott rendszer szerint, igeragozási útmutató (XXIII. – XXX.) segíti a tájékozódást. A kötet elején található összefoglaló táblázat ragozási típusokat, teljes ragozási táblázatokat ad a felhasználónak. A szabad és kötött bővítmények jó átláthatóságát a szép számában jelenlévő példaanyag biztosítja.

A jelentések elkülönítése fogalmi összetartozás alapján történik, vagyis a fogalmi mezők elsőbbséget élveznek a szemantikai mezőkkel szemben. Az egyes jelentéseket az előfordulás gyakorisága szerint rendezi sorrendbe a szerző. A szótár koncepciója a következő nagy szójelentéstani oppozíciókra épül: homonímia - szinonímia; poliszémia – szinonímia; szinonímia – analógia; asszociációs mezők – generikus mezők.

A szócikk jelentését a példa, majd annak fordítása követi. Párhuzamos fogalmi / jelentéstani magyarázatokkal szolgál. A jelentés szerinti tagolás arab számmal történik. A jelentéstani kiegészítések zárójelben találhatóak. Az írás(változatok) jelölését utaló szócikként oldja meg a szerző: *pénard*, -e = *peinard*, -e. A homonimák külön szócikkben, számozott formában jelennek meg. Az állandósult szókapcsolatok, sajátos kifejezések és példák a szócikk végén foglalnak helyet. Megjegyzendő, hogy a szótár méreteit tekintve igen gazdag ez az állomány.

A francia nyelvben kedvelt rövidítések egy része (intézmények, szervezetek) a kötet elején felsorolva szerepelnek (IX.-XII.) a többi betűszó magyarázattal szerepel a kötetben, ezen információk hiánya lehetetlenné teszi a jelenség megértését.

Ez a szótár törekedett arra első ízben a francia-magyar szótárkészítés történetében, hogy a szerző nemcsak a magyar szótárfelhasználó szempontjait vette figyelembe, hanem a magyarul tanuló francia anyanyelvűét is, betöltve így a dekódoló funkció mellett a kódoló elvárást is. Ez olyan kiegészítő információkkal érhető el, mint pl. a körülírás, a definíció, a megjegyzések a stílusrétegre vonatkozóan, a jelentésszűkítések, a példák, amelyek ugyan megnövelik a szótárcikk (és egyben a szótár) terjedelmét, ugyanakkor olyan információkat

hordoznak, amelyek elengedhetetlenek a nyelvtanuló számára. Ez a látásmód lényegesen kiszélesíti a felhasználói kört. Gondoljunk arra, hogy csupán Franciaországban (nem beszélve Svájc, Belgium, Kanada, stb. francia ajkú nyelvtanulóiról) évente több mint kétszáz beiratkozott magyar szakos hallgató van. Hozzá tartozik ehhez a számhoz a francia nyelvterületeken élő magyar leszármazottak és a Magyarországon dolgozó, vagy a franciát közvetítőnyelvként használó diákok, szakemberek száma, hogy csak néhány potenciális területet emeljek ki a felhasználói körből. A szótár a francia nyelvű kiegészítő információkon túl újszerűsége folytán magyar magyarázatokkal is szolgál, „így a párhuzamos magyarázatok indirekt, rejtett példaként működnek” (Pálfy Miklós, ld. első kiadás, 1999.).

Az írott változat mellett elektronikus változatban is megjelent szótár új informatikai háttérrel szolgál. A sokszoros szűrésen átment szócikkállomány a Morphologic Mobimous rendszere szerint használható. A vizsgált szöveg bármely részére rákattintunk az egérrel, megjelenik az információ, amely nemcsak a helyesírást segíti, de fontos információkkal szolgál a jelentést illetően, valamint a homonímiák kérdésében is. Fontos továbblépést jelent a papír alapú szótárral szemben, hogy az elektronikus változatban a fonetikai átírások minden szócikknél szerepelnek már. További előny, hogy a homonímiák kezelése igen gyors kereséssel érhető el. A keresés itt is kétirányú, aktív és passzív.

KILA NOÉMI

NOËLLE REVAZ : *EFINA*
PARIS, GALLIMARD, 2009.

A magyarul is megjelent francia nyelvű irodalmi alkotások közül Raymond Queneau *Stilusgyakorlatok* című írása sokak számára ismert lehet. Bár a Svájcban élő Noëlle Revaz – Queneau-val ellentétben – nem ugyanazt a történetet meséli el többféle stílusban, hanem egy könnyen összefoglalható történetben vegyíti azokat, a stílusgyakorlatok mégis nagy szerepet kapnak művében. Ez a szerzői attitűd egyrészt az alaptörténethez kapcsolódó „mellékszálak”, másrészt az elbeszélés módjainak változatosságában nyilvánul meg.

Revaz első regénye 2002-ben jelent meg, *Rapport aux bêtes* (német fordításban *Von wegen den Tieren*) címmel. Míg ez az alkotás egyesek szemében csak egy sovány egzotizmusra tett kísérlet volt, addig mások egyenesen Louis-Ferdinand Céline írástechnikáját vélték felfedezni benne. Annyi bizonyos, hogy a többféle nyelvi regiszterre és a legkülönbözőbb stílusokra épülő nyelvezet a Céline írásaira jellemző szóbeliséget idézi, mi több megfelelő kiindulópontot biztosít a regény színpadra viteléhez és megfilmesítéséhez. Előbbire érdekes módon nem csak Svájcban, hanem 2006 óta Franciaországban is több példát láthatott a nagyérdemű. A *Rapport aux bêtes* Schiller-, Marguerite Audoux-, Lettres Frontière-, és Henri Gaspoz-díjat kapott és elismertsége miatt nagy eséllyel került a polcokról a közönség kezébe. Egy ekkora siker után a „másodszülött” *Efina* vajon mitől lehet vonzó az olvasók számára? Az, hogy 2009-ben Femina-díjra jelölték, nem tükröz sem feminista felhangokat, sem kizárólag „női irodalmat”, hanem sokkal inkább egy eredeti mű előtt való tisztelgés jele.

A 2009-ben a Gallimard kiadó gondozásában megjelent *Efina* szintén egy szerelem történetét „meséli el”, vagy inkább ontja az olvasó elé. Maga a történet könnyen összefoglalható (a sikeres színész, T és egyik hódolója, Efina különös szerelmének lehetünk tanúi): „Egy ifjú hölgy, színházba megy, egy csütörtöki napon. A színpadon két férfit lát, két színészt, akik felváltva lépnek be. Az egyik, a pocakos, egy szélhámos. A másik, vékony és higgadt, igen figyelemre méltó valaki.

(...) Volt egyszer egy levél. Megíródott egy levél, és ő nem tudja mikor, sem hogy miért adták fel. Ez a férfi pár éve még fiatalon és barna hajjal, ma pocakosan, őszülön. Egy fiatal és erős férfi. Egy lap az írásával, melyet kezében tartott, és melyen lelke több percig pihent. Az ifjú hölgy a kartondobozok közt kutat, melyek a szabadulását rejtegetik: azt a levelet, vajon megtartotta, vajon a papírgyűjtő konténerbe dobta. Voltak költözések, újakezdések, férfiak. A levelet egy ládában őrzi tán, melyet házról házra hurcolt.” (p. 11-12.) A vesszők sokasága és a kérdőjelek hiánya nem tipográfiai hiba és nem is holmi fordítói önkényt tükröz, hanem a regény fontos stilisztikai és tematikai jegyeit vetíti előre.

Revaz egy évtizeden keresztül szinte csak monológokat írt, és saját bevallása szerint nehezen tanult bele az egyes szám harmadik személy használatába, mely az embert a szereplőktől távol helyezi. Hogy ideális közelségbe hozza őket, elbeszéléseiben nincs lineáris szál: ritmusa gyors és gyakran ugrál az időben. A gyors ritmust a rövid, sokszor szinte odavetett, csupa kijelentő mondat hozza létre. Az *Efina* azonban nem csak az időre hány fittyet, hanem az irodalmi stílusokat, az egyes nyelvi szinteket, az emberi viselkedést és a társadalmi problémákat is kikarikírozza. A mű egy furcsa levélregényt idéz, ám egyben annak kifigurázása is: egyrészt nem kizárólag levelekből áll, másrészt a klasszikus levélregényhez képest T és Efina (a férfi-és a női főszereplő) „levelezésében” meglepően sok a beszélt nyelvi elem és a szóbeliségre jellemző csipkelődés. Utóbbi jelenséget csak erősíti, hogy a szereplők feladás előtt gyakran újrajrják leveleiket, ezért bennük a hivatalos, udvarias stílustól kezdve, a barátkozó, már-már csöpögős nyelvezeten át egészen a nyers, vagdalózó hangnემig mindenféle nyelvi regiszterrel találkozhatunk. A narrátor érdekesen játszik a szereplők világában zajló eseményekkel is. Ezzel kapcsolatban két fontos elemet érdemes kiemelni. Egyrészt, hogy az első levelet követően T és Efina élete sokszor mintegy párhuzamosan játszódik: mikor az egyik megházasodik, hirtelen a másik is, mikor az egyik megír egy tucat levelet, majd végül kidobja, a másik is így tesz. Másrészt sok esetben nem derül ki, hogy a regény bázisát képező levelek közül melyek kerülnek feladásra, és melyek csupán a szereplők gondolatainak kivételései. Talán ezekben a jellemzőben érhető leginkább tetten a stílusgyakorlatok fontossága, hiszen tükrében bizonyos levelek célja pusztán irodalmi.

A regény által ábrázoltakat az újakezdés, a változatosság és a karikatúra-jelleg, az ironia jellemzi. Két fontos, a folyamatos

újrakezdéssel kapcsolatos motívumként említhető a kutya és a férfi, illetve a levélírás és a szexualitás közti párhuzam. Efina és T gyakran akkor találkoznak a parkban, mikor Efina az aktuális partnerével kutyát sétáltat, a kutyák és a férfiak pedig folyton cserélődnek életében: fajtiszták és keverékek, fogorvosok, színészek és feketék. T úgy kerül a képbe, hogy olykor-olykor kóbor kutyaként viselkedik: elszökik aktuális partnerétől, az utcán él és ott végzi a dolgát. Míg Efina arról gyárt több verziót, mi történik majd a hitvesi ágyban T-vel, T a leveleit kezdi újra számtalanszor. A változatosság nem csak az elbeszélésben felbukkanó stílusokra, hanem a feldolgozott témákra is jellemző: a művész megbecsülése és hanyatlása, majd végül halála; egy édesanya megpróbáltatásai; az állattartás nehézségei, valamint a kutya-ember barátság; a feketék kivetettsége; a szerelem és a szexualitás egyaránt terítékre kerülnek. A szerző a szerelem és az öregedés karikatúrájának megfestésekor a naturalista elemekkel sem bánik csínján: „Egy télen hotelszobában szeretkező nő első számú problémája a hideg. T tetőtől talpig végignyalta Efina testét és a nyál száradás közben lehül. Nyolcszor megforgatta Efinát, mint egy palacsintát. Megmarkolta a tarkójánál fogva. Hozzádörgölözött és a lehelete, a nő nem akarta szóvá tenni, nem volt friss. Nem akarta szóvá tenni, hogy a teste lanyha volt, az egész teste merő lagymatagság, szinte egyik testrész sem lehet már kemény. Nem akarta szóvá tenni, hogy nem használ parfümöt és mit sem hallott abból, amikor egyenesen a fürdőszobába ment vizelni. Azt sem kommentálta, hogy nem hallotta az öblítést. (...) Egy kicsit azért mégis csalódott amiatt, hogy T nem boldogul a latexszel és hogy nem tudja tartani és hogy kénytelen volt ő maga lemenni érte a recepcióhoz. Ezekben az órákban az ember senkivel sem találkozik a hotelben. Egy érme az automatába és a csomag a földre pottyan.” (p. 43.) T, a férfi „hős” halálával kapcsolatos, öreg barátjához intézett kér(d)éseit is hasonló humor övezi: „Ja igen, azon gondolkozik, hogy esetleg kéri, dobják ki a kukába a háztartási hulladékkal együtt. Egy T egy szemeteszsákban, a zöldség héjak között. Igazán humoros, nem. T-nek mindig is volt humora, mondja az öreg barát, hogy kiszedje a kukájából. És először is, hol lesz T elhantolva. Ó, T inkább hamuként szeretne távozni. Egyesülni az éggel, a felhőkkel. Lássuk, elszórhatnák például a rigóknak. Esznek-e a rigók csontot vagy a hamut.” (p. 155.)

A francia irodalmi világ a svájci francia irodalom terméseire ritkán reagál ilyen gyorsan, és talán még ritkábban tanúsít ilyen fokú

nyitottságot, a Noëlle Revaz művével kapcsolatos lelkesedéséről azonban a magyar berkek is példát vehetnek. Elég lenne egy „nyolcszor megforgatott” fordítás.

RÓBERT VARGA

**JEAN-YVES TADIÉ (DIR.),
LA LITTÉRAURE FRANÇAISE : DYNAMIQUE ET
HISTOIRE I-II**

Gallimard, 2007, 765 et 929 p.

La littérature est comme le temps selon Saint-Augustin : « Si personne ne me le demande, je le sais bien ; mais si on me le demande, et que j'entreprenne, je trouve que je l'ignore » – voici une phrase-clé de l'en-
quatre de cet ouvrage considérable, paru en deux volumes dans la collection Folio Essais de Gallimard. Une telle devise paraît pourtant très peu habituelle dans le cas d'une synthèse qui envisage de donner un panorama historique de la littérature française depuis le Moyen-Age jusqu'aux années 1990 et signale avant tout le soin dont les auteurs abordent leur sujet. Certes, la reprise des propos augustinien reflète bien un élément crucial de la pensée littéraire contemporaine qui ne cesse de revenir sur la définition – ou, mieux, les définitions – de la littérature et sur ses propres méthodes. Serait-ce donc une vraie préoccupation ou plutôt une formule presque socratique des plus grands ? Nous pensons qu'il s'agit des deux aspects.

D'une part, la liste des universitaires qui ont collaboré à cette publication collective est imposante : nous retrouvons parmi eux des figures illustres comme Jacqueline Cerquiglini-Toulet (professeur à l'Université Paris IV-Sorbonne), Franck Lestringant (professeur à l'Université Paris IV-Sorbonne), Georges Forestier (professeur à l'Université Paris IV-Sorbonne), Emmanuel Bury (professeur à l'Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines), Michel Delon (professeur à l'Université Paris IV-Sorbonne), Françoise Mélonio (professeur à l'Université Paris IV-Sorbonne), Bertrand Marchal (professeur à l'Université Paris IV-Sorbonne) ainsi que Jacques Noiray (professeur émérite à l'Université Paris IV-Sorbonne) ou Antoine Compagnon (Professeur au Collège de France), à qui les transformations constantes des considérations faites sur la littérature échappent rarement. D'autre part – et malgré les références abondantes aux manuels

d'histoire littéraire parus durant les deux derniers siècles – l'ouvrage ne se considère pas comme une histoire littéraire au sens strict. Il s'agit bien ici d'un choix conscient, dans la mesure où le sous-titre « dynamique & histoire », de même que l'avant-propos, la conclusion ou l'en-quatre de la couverture nous suggèrent une série de récits coïncidants qui témoignent « des acceptions différentes, infléchies que le mot 'littérature' reçut tout au long de l'histoire en France » et offrent un tour d'horizon politique, intellectuelle et matérielle qui servent de les comprendre comme des configurations, des paradigmes propres à une période donnée.

Ceci dit également que les auteurs refusent aussi de penser l'histoire littéraire en tant qu'une évolution. Comme le directeur de la publication, Jean-Yves Tadié, cet icône infatigable de l'histoire littéraire française, remarque dans sa conclusion : « Cet ouvrage se serait appelé *Tableau* au temps de Sainte-Beuve, *Histoire littéraire* sous Lanson, *Esprit des Formes* à l'époque d'Elie Faure, *Histoire structurale* en 1960. » Bien qu'il continue alors à suivre dans sa chronologie la répartition classique en siècles, aussi approuvée d'ailleurs par l'édition et la tradition universitaire, l'ouvrage est particulièrement sensible aux seuils et aux transitions et surtout aux différents moments où la notion de littérature elle-même sera redéfinie, en fonction des critères de la langue, de la vie politique ou du marché. Ainsi, les parties consacrées à la naissance de la littérature médiévale, au passage entre Moyen-Age et Renaissance, aux débuts du siècle des Lumières ou au seuil qui délimite l'art du XIXe et du XXe siècles sont particulièrement passionnantes. Il convient aussi de faire remarquer que les « récits » des auteurs, en dépassant les critères d'un discours scientifique et de l'éloquence des amphitéâtres universitaires, témoignent parfois d'une finesse inédite. Nous citons comme exemple le premier chapitre du deuxième volume où on assiste à une lecture de *L'Orphelin de la Chine* de Voltaire où des figures emblématiques – D'Alembert, Diderot, Rousseau et d'autres – se réaniment, ne serait-ce par la présentation minutieuse que M. Delon fait... par le biais d'un tableau de Lemonnier pour présenter l'ambiance des salons de l'époque (s'agit-il ici des réminiscences d'un intertexte foucauldien avec la description des Suivantes de Vélasquez ou même les jeux métaleptiques d'Echenoz ?)

Toujours est-il qu'à part les cadres chronologiques entièrement respectés et le nombre de pages accordé à chacun d'entre eux, il serait

plutôt difficile de parler des règles ou d'une méthodologie unanimes imposées au collaborateurs qui maîtrisent parfaitement leur sujet. Le volume se compose ainsi dans un esprit de diversité quant à la structure et aux méthodes des différents chapitres : on procède aussi bien par une répartition en genres (XIXe) qu'en se référant à des problématiques esthétiques de la représentation (XVIIe), tout en retrouvant des références à des figures et des oeuvres emblématiques (XVIe) voire des descriptions de tableaux auxquels l'auteur attribue une sorte de portée allégorique (XVIIe siècle). Logiquement, on ne trouve en général dans ces deux volumes ni analyses de textes détaillées, ni biographies encombrants, ni extraits, mais plutôt des fils conducteurs pour la mise en rapport des textes déjà lus ou connus ; pour le lecteur hongrois, ce ton est d'ailleurs familier et évoque le style des deux grands synthèses d'Antal Szerb. En outre, les présentations de l'ensemble des chapitres sont suivies d'un tableau chronologique contenant une mise en regard des événements politiques et littéraires ; un index des noms et des titres cités se trouve également à la fin des volumes, ce qui rapproche cette publication aux critères d'un manuel. Le manque d'illustrations et la mise en page – l'édition de poche oblige ! – aboutissent cependant à une apparence nécessairement pauvre par rapport à des collections généralement appréciées par les lecteurs. Il est aussi vrai que proposer un texte de quelque 1700 pages dans une époque où le visuel est primordial pour l'information, peut très facilement partager le public.

Mais quel public, justement ? Après un premier survol, il paraît que les deux volumes sont destinés à un public universitaire-intellectuel, et en particulier à cause de la grande quantité des faits et des corrélations qu'ils sont censés à communiquer. Il y a cependant un autre aspect, à savoir les présupposés méthodologiques bien discernables des auteurs, qui prête non seulement un caractère unique à cet ouvrage, mais peut aussi suggérer des idées pour les collègues de l'enseignement supérieur, notamment lors des séminaires d'histoire et de théorie littéraire.

RÓNÁKY ESZTER

„**IDEGEN JELEI A LÉTEZÉSNEK**”
MARIO LUZI: FENN ÉGŐ, SÖTÉT LÁNG

VÁLOGATOTT VERSEK

Magyar Napló, Budapest, 2008. 139 oldal

Fordította, szerkesztette, a jegyzeteket összeállította és az
utószót írta
Szénási Ferenc

A versszerető s a könyvújdonságokra kíváncsi olvasók 2008-ban, a költészet napján hallhattak először Mario Luzi kortárs olasz költő magyar nyelvű verseskötetének megjelenéséről. A kiadványt ugyanis ekkor mutatták be az Olasz Kulturális Intézetben, majd ezt a rendezvényt számos könyvbemutató követte. A verseskötet megjelenése különös örömmel s egyfajta meglepődéssel tölthette el az olasz irodalmat ismerő-kedvelő olvasókat, hiszen Luzi a kortárs olasz irodalom egyik legnagyobb s legismertebb költője, ám ennek ellenére magyar nyelven eddig csak elvétve jelentek meg versei. Furcsa ellentmondás ez annak fényében, hogy 2005-ben kilencvenegy évesen elhunyt olasz költő írói életműve több évtizedes irodalmi múltat tekint vissza: 1935-től haláláig mintegy húsz verseskötete, számos tanulmánya, drámai műve, prózai írása és műfordítása jelent meg. S bár utólag visszatekintve ma már talán nincs akkora jelentősége, de tény, hogy a kilencvenes években Luzi neve éveken át szerepelt az irodalmi Nobel-díjra jelölt olasz szerzők között, egészen 1997-ig, amikor végül honfitársának, Dario Fo-nak ítelték a díjat. Mindezek fényében valóban jogosnak tűnik az a megállapítás, hogy időszerű volt egy magyar nyelvű Luzi-kötet kiadása. Annál is inkább, mert az a magyar olvasó, aki kortárs olasz költészetre vágyik, ám annyira nem tud olaszul, hogy eredetiben olvassa a szövegeket, sajnos nincs különösebben elkényeztetve a rendelkezésre álló fordításkötetek tekintetében: a hazai könyvpiacra csak elvétve jelent meg olasz szerzőtől egy-egy magyar nyelvű válogatás, s bizony csekély vigaszt jelent az olvasó számára az ellenpólus, vagyis a kortárs olasz próza jóval erősebb jelenléte. Éppen ezért kellemes meglepetés a

Magyar Napló Kiadó kiadványa, amely ötvenhat verset közöl a költő rendkívül gazdag életművéből, Szénási Ferenc válogatásában, fordításában és szerkesztésében. Bízunk benne, hogy e válogatáskötet beváltja a hozzá fűzött reményeket, és eljut a maga olvasótáborához, így emellett, hogy méltó emléket állít a költőnek, talán ráirányítja a magyar olvasók figyelmét a huszadik század más nagy olasz költőire is, köztük pl. Ungaretti, Montale, Saba, Pasolini magyarul megjelent műveire, s megnyitja az utat újabb olasz költők műveinek hazai kiadása előtt.

A fenti előzmények ismeretében talán érthető, miért volt igen nehéz dolga a fordítónak, aki a könyvben szereplő versek válogatójaként is jegyzi a kötetet. Több szempontból is nagy a felelősség, ami a válogatófordító vállára nehezedik ilyen esetben. Egyrészt fontos a fordító feladata a magyarországi Luzi-recepció szempontjából, hiszen az valójában mindaddig meglehetősen töredékesnek, hiányosnak mondható, amíg – nyelvi okokból – ennyire szűk a szövegek befogadó-értelmező közössége. Emellett tovább nő a felelősség súlya, ha fordítástörténeti szempontból szinte teljesen szűz területre „téved” a fordító – mint ahogy az ebben az esetben történt –, hiszen értelemszerűen a befogadást döntően meghatározó tényezővé válik maga a válogatás. Mi kerüljön tehát a felettebb gazdag Luzi-életműből a magyar olvasó elé – figyelembe véve a terjedelmi korlátokat? Ahogy az olaszok mondják: Un po' di tutto, azaz egy kicsi ebből, egy kicsi abból, mindenből egy kis ízelítő – legalábbis ezt a szerkesztői szándékot tükrözi a kötet anyaga, amely hűen követi Luzi költészetének meghatározó irányváltásait. Emellett a fordító a kötet végén gazdag fordítói és értelmező-magyarozó jegyzetapparátussal, valamint egy részletes, huszonöt oldal terjedelmű *Utószóval* segíti a versszövegek közötti tájékozódást. Így aztán amikor kinyitjuk a könyvet, nem egy bevezető tanulmány kezdő soraival találkozunk, amelyben a szerző finoman kézen fog minket, s kijelöli számunkra az értelmezés lehetséges irányait, hanem az egyik legismertebb (s legkorábbi) Luzi-verssel. Első benyomásunk Luzi költészetéből a *Toccata* című szöveg zavarba ejtően szűkszavú, sejtelmesen zárt világa: „Ím április, a porvíz / égbolt egyhangúsága, / az ablakon a gyékény, / a nád nem moccanása, / könnyű szélrezenés, seb, / idegen jelei a létezésnek, / a kapumélyeinkben, / halvány hamufolyókban, / boltívek alatt kongó lépteidben.” (5. old.) Ez a valóságtól következetesen eltávolodó és eltávolító kilenc sor a kötet nyitó verseként tökéletesen kifejezi a hiány, a távollét poétikáját, amely

változó formában ugyan, de végig kíséri Luzi költészetének különböző pályaszakaszait. Talán nem véletlen, hogy a verset Nemes Nagy Ágnes is lefordította magyarra, hiszen az újhordas nemzedékhez közel állt az a fajta metafizikus, elidegenítő, elvonatkoztató nyelvhasználat, ami Luzi (és általában az olasz hermetisták) költői nyelvét is jellemzi. Az olasz szövegben megidézett szél zúgása (amely hirtelen támadt zajával fölsérti, fölszakítja a csendet), a valóságot elfedő szakadatlan homály, valamint a hétköznapi világot és történéseit (vagy éppen mozdulatlanságát) rejtélyessé tévő „idegen jelenlét” Nemes Nagy Ágnes fordításában-olvasatában így hangzik: „a szélben / egy koppanás, sebet tép; / a létben ez az idegen jelenlét / a kapu-résen ott van, / hamu-finom folyók felett, / lépted-visszhangzó utcafordulókbán.”⁴⁴¹ A kötetet figyelmesen végig olvasva elmondhatjuk, hogy Szénási fordítóként, válogatóként, szerkesztőként egyaránt sokat vállalt, s mindegyik területen kiváló munkát végzett. A nyitóvers kapcsán azt is meg kell jegyeznünk, hogy kellő fordítói gyakorlatra és érzékenységre, pontos és figyelmes szövegértelmezésre, s végül nem csekély bátorságra vall, ha valaki Nemes Nagy Ágnes után belefog egy ilyen – látszólag – egyszerű vers (újra)fordításába. No, nem mintha szent tehénként kellene tekintenünk a nagy költő-fordítók egy-egy alkotására, csak bizonyos esetekben nem is olyan egyszerű dolog fordítóként elszakadni egy-egy korábbi fordítástól.

Ahogy a *Toccata* tökéletes esszenciája a hermetista költészet legfontosabb tartalmi, szerkezeti és stílári elemeinek, úgy a kötetbe került versek is szépen és pontosan megjelenítik Luzi költészetének legfőbb vonásait. Nem csupán arról van szó, hogy áttekintést kapunk annak a folyamatnak a legfontosabb állomásairól, amely során a költő a zárt, elvont hermetista képalkotástól az olasz szerelmi versnyelv több évszázados hagyományainak megújításán keresztül rátalál a klasszikus versformákra, s onnan tovább lépve eljut egészen a – kezdetekkor még oly’ távolinak tűnő – prózaverscekig, majd a naplószerű feljegyzésekig. Amellett, hogy belekóstolhatunk egy-egy ilyen vagy olyan irányba elmozduló vers ízébe, az *Utószó*ban s a *Jegyzetek*ben bőséges támpontot kapunk ahhoz, hogy konkrét példákon keresztül megismerjük Luzi költői eszköztárának legfőbb kellékeit, s akár folyamatában is lássuk,

---

⁴⁴¹ A költő *Toccata*-fordítását Szénási közli *A huszadik századi olasz irodalom története* című kötetében, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004, 188.

megértsük az életműben bekövetkezett legjelentősebb változások okát és mibenlétét. A *Jegyzetek* s az *Utószó* átgondolt alapossága, s gyakran ismétlő, visszaaláló, a szövegközi kapcsolatokat is feltáró jellege szerzőjük több évtizedes esszé- és monográfiáirói, valamint sikeres tanári-oktatói, és nem utolsósorban műfordítói munkájáról árulkodik.

A könyv szépen illeszkedik a magyarul már megjelent olasz hermetista költők versesköteteinek sorába. Ezt a sort a tágabb értelemben vett olasz hermetizmus első nagy képviselője, Ungaretti nyitja, akitől (többek között) Baranyi Ferenc, Lőrinczi László, Madarász Imre, Rónay György és Szénási Ferenc tolmácsolásában olvashatunk válogatáskötetbe rendezett verseket. A húszas években induló második költőgeneráció két irodalmi Nobel-díjas költője, Montale és Quasimodo műveinek megjelenésével folytatódott a sor. Montale művei Baranyi Ferenc, Kálnoky László, Lator László fordításában jelentek meg önálló kötetben. Quasimodo verseit pedig – különféle antológiákban és gyűjteményes kötetekben megjelent egyéb fordítások mellett – Képes Géza és Szénási Ferenc fordítói és válogatói munkájának köszönhetően olvashatjuk magyarul. Az első két generáció nagyjainak művei után most végre itt a folytatás: Luzi versein keresztül megismerhetjük a harmincas években induló harmadik nemzedék, a szűkebb értelemben vett firenzei hermetisták e jelentős alkotójának versnyelvét, képi világát.⁴⁴²

A firenzei hermetistákat (köztük Luzit, Bigongiarit, Parronchit, Poggiolit, Gatto-t, Macrit, Bo-t, s a prózairó Landolfit) szoros baráti szálak fűzték egymáshoz és az előző két költőnemzedék tagjaihoz. Rendkívül összetartó csoportjuk aktív irodalmi-művészeti tevékenységet folytatott, annál is inkább, mert tagjaik közt több jeles irodalom- és művészetkritikus is volt, sőt, gyakran maguk a költők is írtak egymás (és persze mások) műveiről irodalomkritikákat. A harmincas évek fojtó politikai-ideológia légköre a művészeti életre is rányomta bélyegét, s ők

---

⁴⁴² S tényleg csak zárójeles megjegyzés, hogy Luzi híres pályatársával, a firenzei hermetisták egy másik neves költőjével, Piero Bigongiarival személyesen is találkozhattak az olasz költészet iránt érdeklődő magyar olvasók, hiszen 1995-ben az Olasz Kultúrintézet és a Pécsi Tudományegyetem Olasz Tanszékének meghívására egy hetet töltött a költő Magyarországon, s számos irodalmi beszélgetés vendége volt. Luzit pedig 2004-ben, az Olasz Kultúrintézet egyik rendezvényén láthatta-hallhatta a magyar közönség, amikor a résztvevők élő videókonferencia-kapcsolaton keresztül köszöntötték a költőt kilenvenedik születésnapja alkalmából, aki maga is bekapcsolódott az Intézet által szervezett kerekasztal-beszélgetésbe.

a fasiszta rezsim következetes ellenzőiként egyfajta „aktív passzivitásba” vonultak. Az irodalom és az erkölcs, az erkölcs és a hit, az irodalom és a mindennapok kapcsolatát elemző esszékben és verseikben rendre elutasítottak bármilyen együttműködést a fasiszta kultúrpolitikával. Ezzel egyidőben az idegenellenesség különböző formáival szemben célul tűzték ki, hogy az olasz olvasókkal megismertessék a külföldi irodalmak olaszul addig kiadatlan, még le nem fordított, vagy éppen betiltott szerzőinek műveit. Mivel többségük jól beszélt valamilyen idegen nyelven, és egyetemi oktatóként, tanárként is dolgozott, így figyelmük hamar a külföldi irodalom felé fordult.⁴⁴³ A firenzei hermetisták alapos fordítói, szerkesztői munkájának köszönhetően Olaszországban számos irodalmi antológia jelent meg külföldi szerzők verseiből. Irodalom- és oktatásszervező tevékenységük hatására pedig nagy lendületet kapott Itáliában a szlavisztika, a hispanisztika, a frankofónia, a germanisztika és az anglistika.

A magyar Luzi-kötetben szereplő versek vonatkozásában annyiban lehetnek fontosak ezek az irodalomtörténeti adalékok, hogy érthetőbbé teszik a harmincas-negyvenes években keletkezett Luzi-szövegek hermetizmusát, folytonos eltávolodását a jelen idejű eseményektől, és feltárják a szerző műfordítói, tanulmányírói tevékenységének néhány lehetséges okát. Ugyanakkor arra is rávilágítanak, mennyire nélkülözhetetlen szerepük van a most bemutatott kötethez hasonló kiadványoknak egy adott ország irodalmának külföldi megismertetésében és elismerésében. A magyar nyelvű Luzi-kötetről bizton állítható, hogy Ungaretti, Montale, és Quasimodo verseskötetei után egy újabb fontos határkövet jelent a huszadik századi olasz költészet magyarországi fordítás- és befogadástörténetében.

---

⁴⁴³ Luzi gimnáziumi tanárként dolgozott, később egyetemi oktatóként francia irodalmat tanított, s lefordította anyanyelvére Baudelaire, Mallarmé, Ronsard műveit.

A KÖTET SZERZŐI

BENE ADRIÁN

Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

Kutatási terület: irodalomtörténet, irodalomelmélet

Email: beneadrian@gmail.com

BENE KRISZTIÁN

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Pécsi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kutatási terület: történelem, földrajz, szaknyelvek

Email: benekrisztian@yahoo.fr

CURCIO, MILLY

Catanzaro, Olaszország

Kutatási terület: irodalomtörténet, irodalomelmélet

Email: millycurcio@katamail.com

DETTAI MÁRIA

Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola

Kutatási terület: nyelvpedagógia

Email: dettaim@t-online.hu

FARKIS TÍMFA

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: olasz nyelvű civilizáció, történelem

Email: farkistimi@gmail.com

HAJDÚ ZSUZSANNA

Pécsi Tudományegyetem Babits Mihály Gyakorló Gimnázium és

Szakközépiskola

Kutatási terület: szakmódszertan, belgiumi francia nyelvű irodalom

Email: zshajdu@hotmail.com

HOPPA ENIKŐ

Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola

Kutatási terület: szociolingvisztika, nyelvpolitika

Email: enikoit@yahoo.it

JÓZSA JUDIT

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: az olasz, mint idegen nyelv tanítása, nyelvtörténet, szociolingvisztika

Email: judit0127@gmail.com

KILA NOÉMI

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

Kutatási terület: francia irodalom, svájci francia nyelvű irodalom, irodalomtörténet

Email: noemi.kila@gmail.com

KISS TAMÁS

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék - Spanyol szeminárium

Kutatási terület: spanyol nyelvű irodalmak, irodalomtörténet

Email: kisstany@mail.datanet.hu

KÓBOR MÁRTA

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: fordítástudomány, leíró nyelvészet, kontrasztív nyelvészet

Email: kobor.marta@externet.hu

FERNANDO ESCRIBANO MARTÍN

Universidad Autónoma de Madrid

Kutatási terület: történelem, kultúrtörténet

Email: ferescribanom@hotmail.com

NACCARELLA ISTVÁN

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: történelem, kultúrtörténet

Email: is.naccarella@gmail.com

NÉMETH LINDA

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: középkori francia irodalom, irodalomtörténet

Email: nlinda@btk.ptc.hu

OSZETZKY ÉVA

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: kontrasztív nyelvészet, lexikológia és lexikográfia

Email: coszet@btk.ptc.hu

RÓNAKY ESZTER

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: irodalomtörténet, irodalomelmélet

Email: ronaky.eszter@gmail.com

SIMONFFY ZSUZSANNA

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: elméleti nyelvészet, pragmatika, szemantika

Email: ffy@btk.pte.hu

SZÓKA BERNADETT

Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola

Kutatási terület: szociolingvisztika, nyelvpolitika

Email: bernadett.szoka@gmail.com

TASSONI, LUIGI

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: olasz irodalom, irodalomtörténet, irodalomelmélet, szemiotika

Email: firenze@btk.pte.hu

TOMBI BEÁTA

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: olasz irodalom, irodalomelmélet, irodalomtörténet

Email: macskahazy@yahoo.com

TÓTH LÁSZLÓ

Pécsi Tudományegyetem, Olasz Tanszék

Kutatási terület: leíró nyelvészet, kontrasztív nyelvészet, aspektológia, szociolingvisztika

Email: tothl@btk.pte.hu

VARGA RÓBERT

Pécsi Tudományegyetem, Francia Tanszék

Kutatási terület: francia irodalom, maghrebi francia nyelvű irodalom, irodalomtörténet

Email: vakt01@hotmail.com

A kiadásért felelős
az MTA Pécsi Területi Bizottsága Romanisztikai Munkacsoportja vezetője
Felelős szerkesztő: Oszetzky Éva, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
Kézirat lezárva: 2010. augusztus 1.
Példányszám: 200
Formátum: B/5
Nyomdai munkálatok: Carbocomp Nyomdai Kft. 7623 Pécs, Szabadság u. 48.
Felelős vezető: Pető Attila
ISBN 978-963-7068-08-9
ISSN 2062-1116

